SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

MAGYAR KÖNYV-SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

97. évfolyam

1981

3

MIAK • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

97. ÉVF. 1981/3. sz.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ
(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN
(társszerkesztő)

DÁN RÓBERT
FÜLÖP GÉZA
V. KOVÁCS SÁNDOR
MEZEY LÁSZLÓ
REJTŐ ISTVÁN
TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14—16.

Megjelenik negyedévenként — Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 100 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111—010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185—680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egyidőben.

GERICS JÓZSEF

A Hartvik-legenda mintáiról és forrásairól

I.

A magyar királyság megalapítása idején még egész Európában virágkorát élte a keresztény egyháznak és államnak a Karoling-korban kijegecesedett önértelmezése. Ez a király helyét — méltósága alapján — az egyházon belül jelölte ki, az ő gondjaira és kormányzatára bízta az egyházat. Az uralkodót a *defensor vagy rector ecclesiae* jogával és kötelességével ruházta fel. Ezért volt valamely uralkodó senki más alá nem rendelt, önálló és független hatalmának a legbiztosabb jele, ha országában ő tekinthető a *rector (defensor) ecclesiae*-nek.[1]

A *rector ecclesiae* jogának és kötelességének ilyen értelmezésére szemléletes példa a 11. század második felében működő Brémai Ádám történetírói felfogása. (Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum III. 3. és IV. 1.). Ő a dán püspökségeknek Nagy Ottó által történt adományozását, illetve a meghódított területen való alapítását hozta fel annak bizonyítására, mennyire a német császár főhatalma alatt („in sua ditione") van Dánia.[2]

Keresztény hitre térése óta az ókori római birodalom, majd Bizánc is, és Nagy Károly meg Nagy Ottó idején való megújításától fogva a nyugati császárság is gyakran azonosította magát a „keresztény néppel" és sajátította ki Isten újszövetségi értelemben választott népének fogalmát. A császár szívesen értelmezte méltóságát univerzalisztikusan és vallotta magát az Imperium Christianum élén minden keresztény nép urának, legalább elméletben. Ennek megfelelően a birodalomtól függetlenül kereszténnyé vált, vagy a birodalomtól elszakadt keresztény népek létezését és igazhitűségét egyszerűen figyelmen kívül hagyták, vagy tagadták. A nagy ábránd, amely a császári hatalmi politika zászlaja volt: a császár birodalma földrajzilag azonos Krisztuséval. Ámde az önálló, vagy önállósodott keresztény népek a maguk gondolatvilága szerint a corpus Christi egyenrangú tagjainak tartották magukat, mint Krisztus *regnum*-ának részeit. Ez a felfogás arra jogosított minden katolikus népet és országot, hogy Isten választottjának tartsa magát, történetét pedig az isteni üdvterv ráeső részének megvalósításaként kezelje. Elvitatták tehát a „Krisztus népe (populus Christianus)" jelleg kisajátítását a «római» birodalomtól és néptől.[3] Országában ezért tölthetett be bármely keresztény nép királya *rector (defensor) ecclesiae*-ként ahhoz hasonló szerepet, mint a császár a birodalomban. Ilyen

[1] TELLENBACH, G., *Vom Zusammenleben der abendländischen Völker im Mittelalter.* Festschrift G. Ritter. Tübingen, 1950. 47.

[2] TRILLMICH, W.—BUCHNER, R. *Fontes Saeculorum Noni et Undecimi Historiam Ecclesiae Hammaburgensis necnon Imperii Illustrantes.* Berlin, 1961. 236 és 434.

[3] LŐWE, H., *Von Theoderich dem Großen zu Karl dem Großen.* Das Werden des Abendlandes im Geschichtsbild des frühen Mittelalters. Deutsches Archiv 9. 1952 371—372. old.

mivoltában lett letéteményese a keresztény uralkodó királysága és népe önállóságának.

Ez az elmélet a gregoriánus reform-törekvések végleges győzelméig ismételten visszatért az uralkodói méltóságról és jogáról folytatott vitákban, akár a császár védte a magáét a pápával szemben, akár az egyes királyok országukban önállóságukat és főhatalmukat a császár ellen.

Meghonosodott ez a felfogás és a vele való bizonyítás a 11. századi Magyarországon is. Tanú erre a 11. századi gesta, valamint Szent István nagyobb és kisebb legendája. Az egészet egyfajta rendszerbe Hartvik püspök foglalta abban a Szent István-életrajzban, amelyet — amint mondja — Kálmán király utasítására írt.

Hartvik összegezte a korábbi, magyarországi előzményeket, de sok szempontból túl is lépett rajtuk. Ő ti. már új, gregoriánus felfogású ellenfelekkel szemben védte a magyar király szuverenitását, és olyan, ehhez számított jogokat, amelyek a gregoriánus támadások célpontjai voltak. Ha eredményt akart elérni, szellemi fegyvertárát ki kellett egészítenie olyan új érvekkel, amelyek már figyelemmel vannak az investitúra-harc közben lezajlott, első szakaszának vitáiból meríthető tanulságokra. A gregoriánus tanítás ugyanis deszakralizálta mind a császári, mind a királyi méltóságot és megfosztotta az egyházon belüli, régebbi helyétől, világi tekintetben pedig az uralkodókkal szemben főhűbérúri igényt emelt. Hartvik művének vizsgálata megmutatja, milyen forrásokból merített, hogyan alakította át a régit és miként ötvözte az ekkor korszerűnek számító legújabbal szerves egységbe. Forrásai közül jól ismerjük a két régebbi István-életrajzhoz való viszonyát. Bartoniek Emma kiadása a *Scriptores* II. kötetében ezeket a szövegkapcsolatokat szemléletesen mutatja.

Az eddigi kutatás ezen alig lépett túl, nemigen ismert fel egyéb forrásokat, pedig ezek nyújtanának valódi bepillantást Hartvik szellemi műhelyébe, amelyben a tudós püspök nagyhatású fegyverzetet kovácsolt.

Hartvik tehát a nagy összegező, továbbépítő és úttörő. Újonnan hasznosított, külföldi forrásainak vizsgálata előtt lássuk azonban a hozzá vezető utakat, magyarországi elődeinek tevékenységét.

II.

A magyar király önálló hatalmának és országa függetlenségének 11. századi szakrális-eszmei gyökere és bizonyítéka a *liturgiában*, főként a koronázási szertartásban határozható meg. Tekintsünk át néhány ilyen liturgikus forrást.[4]

A 11. századi magyar királyok koronázási szertartásai közül elég nagy biztonsággal határozható meg az 1050-es években a gyermek Salamoné. Őt az ún. Egbert (Dunstan)-ordo szerint avatták királlyá.[5]

Ennek a szertartásnak számos olyan részlete van, amelyet eredetileg még a kereszténnyé vált, antik római birodalomért és császárért mondandó könyörgésként fogalmaztak. A késői angolszász Egbert-ordo szerkesztői az imádságok-

[4] A liturgiának ilyen szempontú kútfőként való felismerésében **H. Hirsch, C. Erdmann** és G. Tellenbach munkássága volt az úttörő.

[5] Lásd erről bővebben a *Memoria Saeculorum Hungariae* IV. kötetében megjelenés előtt álló tanulmányomat: Az ún. Egbert (Dunstan)-ordo alkalmazásáról a 11. századi Magyarországon, valamint összefoglalóan **Bertényi I.**, *A magyar korona története*, Bp. 1978. 58—59. további irodalommal.

ban a *római* birodalomra való hivatkozást mindenütt *keresztény* birodalomra, illetve *Krisztus birodalmára* (imperium Christianum) változtatták, s ezzel a koronázandó királyt a maga *keresztény* országában minden egyéb szövegmódosítás nélkül a kontextus következtében egyszerűen a császár szerepébe és helyére állították. Pl. az ősrégi híres és szélesen elterjedt szertartáskönyv, a *Sacramentarium Gelasianum* imádságát így alakították át:

„Isten, aki az Örök Király evangéliumának hirdetésére keresztény [eredeti: római] birodalmat készítettél elő, adj szolgáidnak ... fejedelmeinknek égi fegyvert, hogy az egyházak békéjét ne háborgassa háborúk vihara."

Még érdekesebb talán:

„Védd meg, mindenható örök Isten országunk királyát és elöljáróit [er.: a római birodalom előljáróit] hogy jobbodban bizakodva, minden ellenségük fölé kerekedjenek."[6]

Ez tehát Salamon koronázásán hangozhatott el.

Az egyik legrégibb magyarországi liturgikus kézirat, amely valamikor Szent László idején készült, a nagypénteki könyörgésben ezt tartalmazza:

„*Könyörögjünk mélyen keresztény császárunkért vagy királyunkért* (pro xristianissimo imperatore vel rege nostro), hogy Urunk Istenünk vessen alá neki minden barbár népet örökös békességünk érdekében. Imádkozzunk. Hajtsunk térdet. Mindenható örök Isten, akinek kezében van a minden feletti hatalom és az országok minden joga, tekints kegyesen a mélyen keresztény [eredetileg: római] birodalomra, hogy a pogány népeket, amelyek vadságukban bizakodnak, jobbod ereje roppantsa össze."[7]

Ezt az imát — a császárért könyörgő eredeti alakjában — a római misekönyv az egész világon elterjesztette.[8] Magyarországi szövegében a király és a császár felcserélhető, vagylagos egymás mellett állása bárki előtt szemléletesen példázza: országában a magyar király a császár szerepét tölti be. Ez volt az az imádság, amelynek idézésével Lyoni Agobard Jámbor Lajost akarta császári kötelességének teljesítésére ösztönözni, és amelyre támaszkodva, XII. János pápa 962-ben méltatta Nagy Ottónak a hitetlen magyarok legyőzésével a császárság elnyeréséhez szerzett érdemeit. Különös nyomatékot adott az ima magyarországi megjelenésének, hogy a szerkönyv összeállításának idején uralkodó László király az úzokkal és a besenyőkkel súlyos harcokat vívott, tökéletesen megfelelve a pogányok elleni hadviselés feladatának, amelyet az ima hangsúlyoz.

A magyar királynak országában a császárral való egyenjogúságát igyekszik bizonyítani több fontos helyén Szent István Nagyobb Legendája is, amely a közfelfogás szerint szintén Szent László uralma alatt keletkezett. A szerző ilyen szándékának nyoma lehet a legendának az az adata, hogy Istvánt „imperialis excellentie signum"-mal való felruházás útján avatták királlyá.[9] A legenda-hely III. Alfonz aszturiai király 10. század elején követett eljárásának ismeretében magyarázható. Alfonz ui. minden bizonnyal a Karolingokkal

[6] TELLENBACH, G.; *Römischer und christlicher Reichsgedanke in der Liturgie des frühen Mittelalters*. Heidelberg, 1934. 55. nr. 5 és 64. nr. 28.

[7] KNIEWALD, K., *A zágrábi érseki könyvtár MR 126 (XI. szd.) jelzésű Sacramentáriumának magyar rétege a MR 67. sz. zágrábi Breviarium (XIII. szd.) megvilágításában*. A magyarországi liturgia legrégibb emléke. Pannonhalmi Szemle, 13(1938) 38.

[8] TELLENBACH 6. jegyzetben i.m. 51. old. nr. 1—2.

[9] SZENTPÉTERY, E. *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. röv. SRH. Bp. 1938. II. 384. old.

való egyenjogúságának bizonyítására — a tours-i Szent Márton egyház kincstárából — Karoling császári koronát („coronam imperialem . . . ex auro gemmisque comptam") akart magának venni.[10] Ennek analógiájára a legenda idézett passzusa „a császári méltóság jelé"-nek fordítható és azt fejezi ki, hogy Istvánt olyan uralmi jelvénnyel tették királlyá, mint amilyennel a császár is rendelkezik.

Az író kétségtelenül nagyon fontos dolgokat akart kifejezni azzal, hogy a legendában kizárólag István szerepel a magyarok térítő apostolaként, („Uralmának határai közt érdeméért kapta az apostol-nevet"), az ő műve a hazai egyházi szervezet megteremtése és a főpapi székek betöltése, hogy önmagát és országát ismételten Szűz Mária védelmébe ajánlotta a hűbéri kommendáció terminusaival. István magát a Szűz Anya kegyelméből lett királynak mondja („quem tu regem constituisti") és a II. Konráddal vívandó csata előtt Mária „örökségének (hereditas)", Magyarországnak a pusztulását, vagy megmaradását az ő kezébe teszi le, Mária ítéletévé nyilvánítva a háború kimenetelét.[11]

Ez az író mindenképpen igyekszik István történetéből kiküszöbölni a legkisebb olyan mozzanatot is, amelyet érvként használhattak amellett, hogy Gizellának része volt István megkeresztelkedésében, vagy a császárnak a magyarok megtérítésében. Ezt szolgálja Szent Adalbert szerepének kiemelése és István kisgyermekkortól keresztény hitben való neveltetésének hangsúlyozása.[12]

A felsoroltakból határozottan megállapítható, hogy a szerző mindazokat az aktusokat tulajdonítja Istvánnak, amelyek a VII. Gergely előtti kor fogalmai szerint valamely király önállóságának és országa feletti szuverenitásának ismertetőjegyei.

Érvelése azonban szemmel láthatóan nem pusztán a császár fennhatósági igényeinek kivédését célozta.

Emlékezetes, hogy VII. Gergely istenítéletnek minősítette a mogyoródi csatát, amelynek elvesztése Salamont megfosztotta trónjától. A pápa szerint ez büntetés volt és Isten eleve tudása következtében érte Salamont. Isten ui. előre látta, hogy Salamon hűbérbe fogja venni IV. Henriktől Magyarországot és ezzel súlyos sérelmet fog okozni Szent Péternek, mert az övé az ország. Gergely két címen is Szent Péterének tartotta Magyarországot: azért, mert szerinte az országot István Péter apostolnak ajánlotta fel és mert III. Henrik is meghódította a Szentszék hűbéréül.

István Nagyobb Legendája az országnak „Mária örökségévé" nyilvánításával és István II. Konráddal szemben megnyert háborújának *Mária ítéletévé* minősítésével kiváló ellenérveket talált a pápa követeléseire. Magyarországnak a legenda szerinti „Mária öröksége"-mivolta a pápa által annyit hangoztatott *terra Sancti Petri*-konstrukció ellendarabja, s a legendaszerző szerint Szűz Mária II. Konráddal szemben meg is védte „hereditas"-át és annak általa állított királyát. Ez tiszteletteljes és határozott elhárítása a Szent Péter nevében támasztott evilági felsőség pápai igényének.[13]

[10] Az említett oklevélről és Alfonz tervéről ERDMANN, C., *Die nichtrömische Kaiseridee. Forschungen zur politischen Ideenwelt des Frühmittelalters.* Berlin, 1951. ed. BAETHGEN, F. 31—32. old.

[11] SRH II. 383—387, 390. és köv.

[12] SRH II. 380—381.

[13] Lásd erről tanulmányomat: *„Iudicium Dei" a magyar állam 11. századi külkapcsolataiban. (A Szent László-kori politikai és jogi ideológia történetéhez).* In: Athleta patriae. Szent László-tanulmányok. Bp. 1980.

A hazai liturgia Szent István tiszteletét terjesztve, az ő pannóniai apostolszerepének méltatásával derekas részt vállalt a korabeli magyarság önálló keresztény nép-tudatának elmélyítésében. A már említett szerkönyvben Szent István votiv miséjének oratio collectaja többek közt így szól:

„Isten . . . add meg, kérünk, érdemelje ki egyházad, hogy ő [Sz. István] legyen védelmezője az égben, akit Pannónia méltó volt elnyerni a szent vallás tanítójául (divine religionis doctorem) a földön."

Az áldozás utáni imádság (postcommunio) ugyanezt hangsúlyozza, s a magyar népet világosan *Isten házanépének* nevezi:

„Tekints, Uram, házad népére (familiam tuam) és . . . vezesd el kegyesen a mennyek országába, hiszen Szent István király, hitvallód tanításával a sötétségből az igaz világosságra térítetted."[14]

A votiv mise szövege három körülményt hangsúlyoz, amely egyébként fontos szerephez jut a legendában is: István szent voltát, a magyarságnak általa történt megtérítését és Isten házanépével való azonosságát. E három dolog benső összetartozását és a velük való foglalkozás politikai jelentőségét a legleplezetlenebbül Freisingi Ottónak egyik elfogultan magyar-ellenes nyilatkozata árulja el a 12. század közepén. Előadja ui., hogy II. Henrik

„nőtestvérét, Gizellát feleségül adván Istvánhoz, a magyarok királyához, mind őt mind egész országát megnyerte a hitnek. A magyarok, akik eddig még (hactenus) megőrizték a hitet, azt tartják, hogy Istvánt, mint hitük kútfejét (principium fidei suae) a szentek közt kell tisztelni."[15]

Ottó egy lélekzetre kérdőjelezi meg István szentségét, a magyarok általa való krisztianizálását és keresztény hitük szilárdságát. Ez az álláspont Ottóban legnyersebb megfogalmazóját és szélsőséges képviselőjét találta meg. Nyilatkozata megmutatta, hogy a középkori magyarság keresztény önértelmezésének alapkérdéseiről és eszmei fegyvertárának legfontosabb darabjairól volt szó, amelyeket a hazai legendairodalom és liturgia már Szent László idején kidolgozott.

Az egyes uralkodókat nemcsak a Szentszéknek evilági főhatalomra törekvése állította önállóságuk megvédésének feladata elé, mint Szent Lászlót. A gregorianizmus ti. a Szentszék evilági fennhatóságának követelésén messze túllépett, amikor „az egyház szabadságának" jelszavával megtámadta az egyes uralkodók hagyományos *defensor (rector) ecclesiae*-szerepét. A királyokat nem egyszerűen hatalmi pozíciótól akarta megfosztani. Érzékenyebb ponton mérte a csapást: elméleti szempontból is visszájára fordította a keresztény királyi hatalom addigi önértelmezését és kicsavarta kezéből önállóságának legjobb argumentumát. A keresztény uralkodók: a császár és a királyok egyenragúságának új, gergelyi mintája és gondolati alapja, ti. a pápának *evilági* szempontból való, azonos alárendeltségük csak nehezen hódított teret.

Ezért a gregorianizmus ellenfelei számára eleve reménytelen lett volna Gergely rendszerével hagyományos érveket alkalmazva szállni szembe, bár erre is volt több kísérlet. A királyok régi *defensor ecclesiae* szerepét, vagy legalább egy részét híveik csak „modernizált" érveléssel, a helyzet változásával számot vetve próbálhatták megőrizni. Hasonló történt Magyarországon is.

[14] KNIEWALD, i. m. 44—45. old.
[15] GOMBOS, A. F., *Catalogus fontium historiae Hungaricae* . . . Bp. 1938. 1763.

A középkori magyar krónikaszerkesztés 120. fejezete minden valószínűség szerint Kálmán korában keletkezett. Szövege a Salamon bukását és Géza meg Szent László felülkerekedését eredményező mogyoródi csatával foglalkozik és a csatát istenítéletnek ábrázolja. Ez önmagában közeli rokon beállítás VII. Gergelynek Salamon trónvesztésére vonatkozó megnyilatkozásaival. A nagy különbség az, hogy a pápa a Szent Péternek szerinte okozott jogsérelem büntetésévé nyilvánította Salamon katonai kudarcát és trónvesztését, a krónika pedig ugyanezt az angyal által megjövendölt és Szűz Mária közbenjárására történt eseménynek állítja be. A krónikás tehát a dolgok menetéből Szent Pétert kiiktatja, utódának, VII. Gergelynek a mogyoródi csatából vont következtetését a koronát hozó angyal győzelmet ígérő látomásával helyettesíti. A szerző e szerint a magyar trónbetöltés ügyét mintegy ki akarja vonni a pápai döntések köréből. A 120. krónikafejezet a VII. Gergely leveleire Magyarországon Kálmán idején keletkezett egyik fajta visszhang.[16] A krónikafejezet érvelése mindenesetől régies, szerzője alig vet számot a Gergely utáni kor új követelményeivel, idegenül mozog közöttük. Kálmánnak *ez* semmi esetre sem lehetett az utolsó szava a pápához fűződő kapcsolatában. Gregoriánus szellemi fegyverzetű vitaellenféllel a régi vértezetben nem lehetett eredményesen megküzdeni.

III.

Kálmán egyházpolitikai terveinek fontos, olyan dokumentuma maradt ránk, amely éppen a megváltozott, új viszonyok követelményeihez kíván igazodni, mégpedig a király megbízásából. Szent Istvánnak Hartvik püspök által írt életrajzáról van szó.

Szerzőjének fő feladata az volt — Tóth Zoltán kutatásaiból határozottan kiviláglik —, hogy „történelmi" címen bizonyítsa a pápa előtt a magyar királynak a hazai egyházzal kapcsolatos, olyan jogait, amelyeket a Szentszék VII. Gergely kora óta Európa-szerte elvitatott az uralkodóktól. Másik, legalább enynyire fontos feladata volt igazolni, hogy országában István a császáréhoz hasonló helyet és feladatot töltött be. Hartviknak és megbízójának, Kálmánnak ez a törekvése Szent István királlyá avatásának megörökítéséből tűnik ki a legjobban.

Hartvik előadása szerint István az országot

„tíz püspökségre osztotta és úgy intézkedett, hogy az esztergomi egyház legyen a többi,- nek metropolisa és feje. Amikor pedig a bölcs fejedelem megismerte Asztrik buzgóságát kánoni választás alapján a püspöki méltóság infulájával ékesítve kinevezte és neki adományozta a kalocsai püspöki méltóságot. Az atyja halála utáni negyedik évben . . . Asztrik főpapot . . . a szent apostolok küszöbéhez küldte, hogy kérje Szent Péter . . . utódától: részesítse bőséges áldásában a kereszténység zsengéjét, amely Pannónia földjén termett, szentesítse jóváhagyásának hatalmával, hogy az esztergomi egyház metropolis, a többi püspökséget szilárdítsa meg áldásával, őt magát pedig kegyeskedjék királyi koronával megerősíteni, hogy erre a méltóságra támaszkodva annál biztosabban fejezhesse be azt, amit Isten kegyelme által kezdett.

Miesko, a lengyelek hercege, miután alattvalóival felvette a hitet, követeket küldvén a pápához ugyanekkoriban kérte hogy apostoli áldás támogassa és királyi korona koronázza. Kívánságát teljesítve, a pápa már elkészítette a nagyszerű koronát, amelyet [Mieskonak] szándékozott küldeni áldásával és a királyi méltóság dicsőségével. Mivel azonban

[16] Lásd a Mályusz Elemér Emlékkönyvben megjelenés előtt levő tanulmányomat: *Corona insigne victoriae sive regii honoris signum* címen.

tudja az Úr, ki az övé és Mátyást emelte fel és vele tette teljessé az apostolok számát, miután az apostolok kettőt szemeltek ki az apostolok rendjébe való sorsvetésre, Ő inkább választottját, Istvánt akarta ezzel a koronával ékesíteni. . . . Miután már előre meghatározták a napot, amelyen a már elkészült koronát a lengyelek hercegének kellett küldeni, a pápának látomásban megjelent az Úr követe és így szólt hozzá: »Tudjad meg, hogy holnap a nap első órájában ismeretlen népből való követek fognak érkezni hozzád, s ők hercegüknek királyi koronát fognak kérni az apostoli áldás adományával. Ezért az előkészített koronát késlekedés nélkül adasd hercegüknek, amint kérni fogják, mert őt illeti az, tudd meg, a királyi méltósággal egyetemben életének érdemeiért.«

A látomásnak megfelelően tehát a következő nap előbb jelzett órájában a pápához érkezett Asztrik főpap, ő . . . rendben előadva a szent herceg tetteit, az apostoli széktől kérte az előbb említett jelvényeket, kifejtve, hogy ő [István] érdemes erre a méltóságra és tisztségre, hiszen Isten segítségével ilyen nagy népet igázott le és hatalmával sok hitetlent térített az Úrhoz. A pápa ezek hallatára nagyon megörült és kegyesen megengedett mindent, ahogyan kérték. Ezen kívül a király előtt hordozandó keresztet küldött az apostolság jelvényéül, mondván: »én ugyan apostol-utód vagyok, ő pedig érdem szerint apostola Krisztusnak, aki által Krisztus ekkora népet térített magához. Ezért rendelkezésére bízzuk, hogy amint az isteni kegyelem őt tanítja, mindkét jogon intézkedjék az egyházak betöltése felől a néppel együtt.«"[17]

Az idézett szöveg tanúsága szerint Hartvik — a 120. krónikafejezet szerzőjétől elterően — egyáltalán nem törekedett a pápát kirekeszteni István királlyá tételéből és tágabb értelemben szerepét tagadni a magyar királykoronázással kapcsolatban, hanem a magyar koronát kifejezetten a Szentszéktől származtatta, a magyar király számos fontos jogosítványával egytemben.

Hartvik felfogása a magyar királynak a Szentszékhez és a császárhoz való viszonyáról, hozzájuk viszonyított helyzetéről és jogairól akkor állhat előttünk világosan, ha a bemutatott legendarészletet összevetjük megállapítható forrásaival, valamint a császárság jogait rögzítő, a maguk korában jól ismert (koholt vagy valódi) pápai dokumentumokkal, mint mércével.

Ilyen összehasonlítási alap XII. János pápának 962. február 12-én, kevéssel Nagy Ottó császárrá koronázása után kiadott oklevele, amely a magdeburgi érsekség jogaival foglalkozik. Eszerint:

„Valahányszor újonnan felvett kereszténység javára a jóváhagyás és megerősítés privilégiumát kérik a római szentegyháztól . . . mindannyiszor teljes odaadással és minden szeretetünkkel fontosnak tartjuk megadni, hogy ravasz Ellenség gyűlölsége restségünk miatt rögvest el ne orozhassa azt, amit a kegyes kívánságokra helyes dolog minél bővebben megadni. Minden erővel arra kell hát törekednünk . . . hogy a keresztény hit, amelyet a mindenható Isten az ő szolgáinak útján mennyei diadallal naponta gyarapít és kiterjeszt, általa a mi segítségünkkel is ugyanott megerősödjék és fennmaradjon. Most pedig az isteni kegyelem műveként . . . Ottó király, miután legyőzte az avar (= magyar) és számos más barbár (= pogány) népséget, ahhoz az egyetemes és legfőbb székhez járult, amelyet Isten akaratából betöltünk, hogy Isten szentegyházának védelmére Szent Pétertől . . . szolgálatunk közreműködésével elnyerje a császári méltósághoz a győzelem diadalkoronáját. Atyai érzéssel fogadva őt, Isten anyaszentegyházának védelmére Szent Péter áldásával császárrá kentük . . . Ottó császár atyai tudomásunkra hozta, hogyan gyökereztette meg legutóbb a katolikus hitben az általa legyőzött szlávokat, esedezve és állhatatosan kérve, hogy azok a juhok, akiket ő szerzett Krisztusnak, pásztor nélkül el ne kárhozzanak az ős Kígyó ravaszsága miatt . . . Elrendeljük tehát ezzel az oklevelünkkel, hogy a magdeburgi monostor . . . amelyet az említett szentséges császár a kereszténység újonnan való gyökeretverése miatt épített, mivel közel esik az ottani népekhez, alakuljon át érseki székké, amely az alája rendelt püspökökön keresztül Isten egész nyáját kormányozhatja és vezetheti. Akarjuk, hogy a merseburgi monostor, amelynek létesítésére a felséges császár Istennek akkor tett fogalmat, amikor a magyarokat súlyosan megverte, püspöki szék legyen, a magdeburgi érsekség alá rendelve. Mivel pedig annyi népet egyáltalán nem lehet egy főpásztor alatt kormányozni, akarjuk . . . hogy mindazoktól a népektől származó

[17] SRH II. 411—414. old.

jövedelmeket és tizedeket, amelyeket az említett kegyes császár keresztelt meg, vagy ő és azonos nevű fia, a király és utódaik Isten segítségével meg fognak keresztelni, legyen hatalma neki is és utódainak is szétosztani és odarendelni a magdeburgi, merseburgi vagy bármely más leendő egyházmegyének, ahogyan akarják . . . Amikor pedig majd a mindenható Isten a szlávok szomszéd népét említett szolgája, a győzhetetlen császár, valamint fia, a király és utódaik által a keresztény hit követésére vezérelte, akarjuk, hogy ők erre alkalmas helyeken, ahogyan majd megfelel, létesítsenek püspökségeket . . ."[18]

XII. János és Hartvik szövegének összehasonlítása azt mutatja, hogy bennük a császárság és a magyar királyság alapítása határozottan párhuzamban áll, a pápa mindkét aktusnál azonos szerepet kap. Ez a beállítás a magyar királyság alapításának jelentőségét a császárságéhoz igyekszik közelíteni. Asztrik az István részére való koronakérést szinte a 962. évi pápai oklevél megfelelő részleteinek kivonatával indokolja. Alapvető fontossága van annak, hogy Hartvik szerint Magyarországon István műve mind az a térítő tevékenység, amelyet a pápai oklevél a „szlávokkal" kapcsolatban Ottónak, fiának és utódaiknak részben már elvégzett, részben még megoldandó feladatává nyilvánít. István tehát Hartviknál mind a „hitetlenek" feletti győzelmével, mind térítésükkel „császári" funkciót látott el. Kiemelendő az a megfelelés is, hogy a Hartvik-legendában István már megszervezte a püspökségeket és Esztergomot érseki székhellyé tette, amikor a pápától koronát és egyházszervezéséhez utólagos szentesítést kért, vagyis országában önállóan tette meg azt, amire a császár előzetesen kapott felhatalmazást a pápától.

A XII. János magdeburgi érsekségre vonatkozó oklevele és a Hartvik-szerkesztette István-életrajz közti párhuzamok alapján lehetséges, hogy Hartvik ennek az oklevélnek az ismeretében írhatta a legendát. A magdeburgi oklevél

[18] Israel, F.—Möllenberg, W., *Urkundenbuch des Erzstifts Magdeburg.* Teil 1. Magdeburg, 1937. 41—42. „Quociens ad provectum nove christianitatis concessionis firmitatisque privilegium a sancta Romana ecclesia . . . exposcitur, totiens omni diligentia omnique amore impertiri opere precium duximus, ne, quod erga pia desideria propensius inpendi convenit, callidi hostis invidia ob desidiam indesinenter subripiat. Totis ergo viribus . . . certandum est, ut christianitatem, quam deus omnipotens per servos suos celesti tropheo cotidie extendit et provehit, nostro quoque per eum adiutorio in eodem solidetur et maneat. Nunc vero dei operante celementia . . . rex Otto devictis barbaris gentibus Auaribus scilicet ceterisque quampluribus, ut ad defensionem sancte dei ecclesie triumphalem victorie in inperii culmen per nos a beato Petro apostolorum principe susciperet coronam, summam et universalem, cui deo auctore presidemus, adiit sedem. Quem paterno affectu suscipientes, ad defensionem sancte dei ecclesie in inperatorem cum beati Petri apostoli benedictione unximus . . . Inperator Otto, qualiter Sclavos, quos ipse devicit, in catholica fide noviter fundaverat, nostre paternitati innotuit, deprecans et bonixe postulans, ne oves, quas ipse Christo adquisiverat ob pastoris defectionem antiqui serpentis versutia dampnarentur . . . per hanc cartam privilegii iubemus, ut Magdaburgense monasterium . . . quod prelibatus sanctissimus inperator ob novam christianitatem construxit, quia vicinius id locorum gentibus est, in archiepiscopalem transferatur sedem, que per subditos suffraganeos totum dei gregem regere et gubernare valeat. Volumus . . . ut Merseburgense monasterium, quod ipse piissimus inperator, qua Ungros prostravit, futurum deo devovit, in episcopalem debeatur sedem, que Magdaburgensi sit subdita sedi. Et quia tot gentes sub uno pastore regi minime possunt, volumus . . . ut censum et decimationem omnium gentium, quas predictus piissimus inperator baptizavit vel per eum suumque filium equivocum regem successoresque eorum deo annuente baptizande sunt, ipsi successoresque eorum potestatem habeant distribuendi, subdendi Magdaburgensi, Merseburgensi vel cuicunque velint future unicuique sedi . . . Cum vero omnipotens deus per pretaxatum servum suum invictissimum inperatorem suumque filium regem successoresque eorum vicinam Sclavorum gentem ad cultum christiane fidei perduxerit, per eosdem in convenientibus locis secundum opportunitatem episcopatus constitui . . . volumus . . ."

ismeretének és felhasználásának lehetősége különösen nagy nyomatékot kaphat abban az esetben, ha helyes Tóth Zoltánnak és Csóka Lajosnak az a következtetése, hogy Hartvik Magyarországra jövetele előtt az 1080-as években *Magdeburg érseke* volt,[19] tehát bőven volt alkalma XII. János oklevelével székhelyén megismerkedni. Ha történetesen Hartvik mindezeket *nem* XII. János 962. évi oklevelének ismeretében írta, akkor ez a körülmény csak hangsúlyosabbá teszi az István és a császár funkciói közt pusztán közismertségük alapján vont párhuzam szándékosságát és célzatosságát.

Motívum-történeti szempontból mind a császár koronázására vonatkozó oklevélnek, mint Hartvik érvelésének közös alapja az az ősi egyházi felfogás, amelyet Sevillai Isidorus így fogalmazott meg: „a korona diadaljelvény, azaz a királyi méltóság jele, amelyet a királyok fejére tesznek (Corona insigne victoriae sive regii honoris signum, quae in capita regum ponitur)".

Az István részére állítólag küldött előviteli kereszt (crux anteferenda regi) valószínűleg szintén királlyá avatása és a császárkoronázás közti párhuzamot van hivatva erősíteni. A P. E. Schramm által a 11. századra keltezett „száli császár-ordo" szerint ti. a koronázási ünnepségek alkalmával a pápa jobbról, a milánói érsek balról támogatja a császárt, s ilyenkor „imperatorem ante portatur crux".[20]

Hartviknak (és Kálmánnak) a császárral és a pápával szembeni viszonyra vonatkozó felfogása egyszerre tűnik ki abból a meghatalmazásból, hogy István »mindkét jogon intézkedjék (utroque iure) az egyházak betöltése felől a néppel egyetemben,« mégpedig úgy, »amint erre az isteni kegyelem tanítja«.

Hasonlítsuk össze ezt a terminológiát és felhatalmazást a IV. Henrik és a gregoriánus reformerek közti küzdelem dokumentumaival.

A „két jog (ius utrumque)" fogalmát Hartvik egyáltalán nem a később szokásos módon a római és egyházjogra vonatkoztatja, hanem olyan értelemben, mint Ferrarai Wido, IV. Henrik híve. Ő úi. antigregoriánus vitairatot tett közzé, amely közvetlenül VII. Gergely halála után jelent meg. Eszerint

„minden püspöknek kétféle jogot adományoznak: az egyik a lelki, vagy isteni, a másik az evilági . . . (duo siquidem iura conceduntur episcopis omnibus, spirituale vel divinum, aliud saeculare . . .) Mindazt ui. ami a püspöki méltóságban lelki vonatkozás, a Szentlélek adományozza, bár püspök szolgálatának közvetítésével. Az evilági bírói jogosítványokat és mindent, amit a föld uralkodói és világiak adnak az egyháznak, mint pl. a curtisok, prédiumok és minden regalia, . . . *saecularia*-nak nevezik, mint világiak által adományozottakat."[21]

A Hartviknál feltűnő „mindkét jog (ius utrumque)" fogalompár tehát eredetében minden esetre *antigregoriánus*.

Annak kimódolásában, hogy István „utroque iure" pápai felhatalmazás alapján intézkedhetett a hazai egyházak betöltéséről, Hartvik a császár javára szóló, nevezetes antigregoriánus hamisítványok példáját követte. Az 1080-as évek elején ti. Ravennában privilégiumokat koholtak I. Hadrianus és VIII. Leó pápa nevére.

[19] Tóth, Z., *A Hartvik-legenda kritikájához*. Bp. 1942. 115—120. Csóka, J. L., *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században*. Bp. 1967. 158—159.

[20] Schramm, P. E., *Der „Salische Kaiserordo" und Benzo von Alba*. Deutsches Archiv 1(1937) 394.

[21] Ullmann, W., *Die Machtstellung des Papsttums im Mittelalter*. Aus dem Englischen übertragen von G. Möser-Mersky. Graz—Wien—Köln, 1960. 592. l. 135. jegyz.

Az állítólagos Hadrianum szerint Nagy Károly a pápa felhívására elfoglalta Páviát a longobardoktól, királyukat pedig fogolyként Rómába vitte. Ezért

„Hadrianus pápa és a lateráni zsinat átadta Károlynak a pápaválasztásnak és az apostoli szék betöltése felől való intézkedésnek a jogát és hatalmát (ius et potestatem eligendi pontificem et ordinandi apostolicam sedem) . . . Elrendelte ezen kívül, hogy az egyes provinciákban az érsekek és püspökök tőle (Károlytól) részesüljenek invesztiturában, és senki nem szenteljen püspökké olyasvalakit, akit a király nem hagyott jóvá és nem invesztiált."

A VIII. Leó nevében szóló *Privilegium minus* szerint Hadrianus példáját követve, Leó is megadta „I. Ottó német királynak és az itáliai királyságban őt követő utódoknak" a pápa, az érsekek és püspökök kinevezésének jogát: „Ha valakit a papság és a nép püspökké választ, csak akkor szenteljék fel, ha a fentemlített király hozzájárul és invesztiturában részesíti." VIII. Leó *Privilegium maius*a azt a gregoriánus szempontból türhetetlen elvet tartalmazza, hogy „aki püspökséget kíván, tőle (a királytól) nyerje el tisztelettel a gyűrűt és a pásztorbotot."[22]

Összevetve azokat a kiváltságokat, amelyeket a magyar királynak „mindkét jogon" Hartvik, a német királynak pedig a bemutatott ravennai hamisítványok adnak a pápa nevében, azt kell mondanunk, hogy Hartvik eljárása tökéletesen megfelel annak, amelyet a ravennai hamisítványok koholója követett. A pápakinevezés császári előjogától eltekintve ti. Magyarország területén ugyanazokat a jogokat adatja meg a pápával Istvánnak, mint amelyekben állítólag Nagy Károly és Nagy Ottó részesült. A ravennai hamisítványok szellemével való megegyezés magyarázatául elegendő azokra a szoros kapcsolatokra hivatkozni, amelyek Szent László uralmának vége felé a magyar udvar és IV. Henrik közt fennálltak.

A Róma által elvitatott jogoknak a király részére való megmentését másként nem lehetett megkísérelni, mint pápai kiváltság álruhájába rejtve. A ravennai hamisítványok szellemében jogilag „korszerűen" szerkesztett, állítólagos privilégium megszerzését pedig a VII. Gergely és II. Orbán által is hangsúlyozott pápai koronaküldés történetéhez fűzve terjeszthették a Szentszék elé az elismertetés reményében. Erre éppen II. Orbán levele is buzdította Kálmánt: ha azzal a hódolattal fordul a pápához, mint hajdan István, és hűségén állhatatosan megmarad, akkor ő is megkaphatja mindazokat a jogokat („quicquid honoris et quicquid dignitatis"), mint István.[23] Hartvik előadta tehát, mire hatalmazta fel (Kálmán szerint és őszerinte) Istvánt annak idején az akkori pápa.

A ravennai oklevelekéhez hasonló érveléssel Hartvik a legcélravezetőbb megoldást választotta. Hitelük ui. annyira vitán felül állt, hogy a Hadrianum bekerült az 1112-ben meghalt Sigebertus Gemblacensis *Chronographia*jába, valamint a *Privilegium minus*-szal együtt az 1117-ben meghalt Chartres-i Ivo *Panormia*jába, azaz Hartvik és Kálmán kortársainak műveibe, majd a 12. század közepén Gratianus *Decretum*-ába (c. 22. D. 63. és c. 23. D. 63.) is. Ez az elterjedtség nagyban fokozza a Hadrianum és a *Privilegium minus* magyarországi ismertségének valószínűségét is.

Hartvik tehát pápai felhatalmazásra hivatkozva különféle, a császár által is gyakorolt és igényelt jogokat tulajdonított István királynak, olyanokat, ame-

[22] MGH Const. I. 659—660, 666. és 673
[23] Századok, 1906. 406.

lyeket a császár pártja hamis pápai kiváltságokkal volt kénytelen támogatni. Ezek a gregoriánus alapelvekkel gyökeresen ellentétesek voltak. Mi bátoríthatta mégis Kálmánt és Hartvikot arra, hogy olyan jogoknak István részére való adományozását próbálja elismertetni a Szentszékkel, amelyeket a császártól is megtagadtak? A vállalkozás nem lehetett eleve teljesen reménytelen, hiszen különben megkísérelni sem lett volna érdemes.

Hartvik nagyon érdekes és a korabeli kanonisztika szempontjából is kifogástalan mintát talált. Forrását kétségtelenül meg lehet jelölni a hispániai gótok katolizálásával foglalkozó 589. évi III. toledói zsinat anyagában és az I. (Nagy Szent) Gergely pápa nevében ugyanerről szóló levélben. Ezeket a dokumentumokat a maguk egészében tartalmazza a nagytekintélyű pseudo-isidorusi kánon-gyűjtemény, ami önmagában is érthetővé teszi, hogyan jutott hozzájuk Hartvik.

A zsinatot 589-ben Rekkared nyugati gót király hívatta össze abból az alkalomból, hogy ő maga és egész birodalma áttért az arianizmusról a katolicizmusra és katolikus hitvallást tettek.

„Ezeket a nemes népeket, szent atyák, amelyeket mi tettünk az Úr kincsévé, az örök Istennek a ti kezetek által ajánlom fel engesztelő, szent áldozatul . . . Amint Isten akaratából a mi dolgunk volt, hogy ezeket a népeket Krisztus egyházával egységre vezéreljük, úgy a ti tanításotok feladata őket a katolikus hittételekre oktatni, hogy mindenestől az igaz hit ismeretében okulva, képesek legyenek a vészes eretnekség tévelységését szilárdan elvetni" — írta a király püspöknek.[24] A zsinat végzéseit megerősítve, ismét kijelenti: „. . . Az isteni igazság sugalmazta elménknek, hogy a hit és az egyházi fegyelem megújítása végett rendeljük felségünk elé Hispánia minden püspökét . . . Megparancsolja tehát hatalmunk minden embernek, aki királyi hatalmunk alá tartozik, hogy senkinek ne legyen szabad megvetni és ne merészelje semmibe venni azt . . . amit ezen a szent zsinaton határoztak. A fejezetek pedig, amelyeket elménk helyesel, a fegyelemnek megfelelnek és a zsinaton összeállítottak, ezek . . ."[25]

Röviden szólva: a zsinati anyag tanúsága szerint Rekkared úgy volt úttörője a gótok katolizálásának, mint István Hartviknál a magyarság keresztény vallásra térésének.

A *Collectio Pseudo-Isidoriana* az „egyház szabadságának" védelmezői előtt korlátlan tekintélyt élvezett. Az 1050-es években Humbertus de Silva Candidanak szolgáltatta a legbővebb forrásanyagot az uralkodó egyházfősége, a laikus invesztitúra és a magánegyház elleni támadáshoz. Kánonjaira szívesen támaszkodott maga VII. Gergely is. A 11. századi kánongyűjtemények szerkesztői szintén teljesen megbíztak benne, „a pápai igényeknek ebben a pantheonjában".[26]

Hartvik az István történetének zsínórmértékévé tehető mintát a bemutatott keretben találta meg, amelyet szigorúan gregoriánus álláspont sem kifogásolhatott. Ez a keret azután kanonizálta a gót királynak gregoriánus szempontból éppen nem kívánatos, de le nem tagadható egyházfői szerepét.

A szövegszerű bizonyítékot arra, hogy Hartvik forrásul használta a toledói dokumentumot, főként a zsinatnak Rekkared érdemeit méltató akklamációja szolgáltatja, amelyet kiegészít I. Gergely pápának a gót királyhoz küldött levele.

Az akklamáció szerint:

[24] HINSCHIUS, P., *Decretales Pseudo-Isidorianae et Capitula Angilramni*. Lipsiae, 1863. 355. old.
[25] HINSCHIUS i. m. 361.
[26] ULLMANN, i. m. 389 és 524.

„Dicsőség Urunknak, Jézus Krisztusnak, aki ilyen nemes népet kapcsolt az igaz hit egységébe . . . Ki kap örökkévaló koronát Istentől, ha nem a valódi igazhívő Rekkared király? . . . Új népek meghódítója ő az egyházban, és valóban apostol érdemét nyerje el, aki apostol feladatát teljesítette."

I. Gergely pápának Rekkaredhez intézett válaszlevele a szempontunkból különösen érdekes, következő részleteket tartalmazza:

„Tétlen semmittevésem gyötör akkor engem, a restet és mihasznát, amikor a királyok a lelkeknek az ég kincstárába gyűjtésén buzgólkodnak. Mit fogok hát mondhatni a félelmes ítéletkor, amikor eljön a Bíró, ha üres kézzel érkezem oda, ahová felséged azoknak a híveknek a seregeit hozza magával, akiket most vezérelt az odaadó és kitartó igehirdetéssel az igaz hit kegyelmére . . . Kis kulcsot küldünk Szent Péter apostol szentséges teste mellől . . . bilincséből való vas van belefoglalva . . . Keresztet is adtunk eme levél vívójének, hogy vigye el számotokra, benne az Úr keresztjének fájából is van."

A Hartvik-legendával fennálló szövegkapcsolat szemléltetésére bemutatjuk a legenda, a zsinati dokumentum és a pápai levél idevágó részletét latinul.

Hartvik

. . . Regio dignaretur ipsum (Stephanum) diademate roborare, ut eo fultus honore cepta per dei gratiam posset solidius stabilire . . . Pape per visum domini nuncius . . . dixit: » . . . Coronam . . . sibi . . . cum regni gloria pro vite sue meritis scito deberi . . .« Asericus . . . insignia postulavit indicans eum dignum fore tali honore et dignitate, qui plures gentes per dei adiutorium sibi subiugasset et multos infideles per suam potentiam ad dominum convertisset . . . Romanus pontifex . . . *crucem insuper anteferendam regi* velut in signum apostolatus misit, »ego« inquiens » sum *apostolicus*, *ille vero merito Christi apostolus*, per quem tantum *sibi populum Christus convertit*«.[27]

Gergely levele

Clavem vero parvulam a sacratissimo beati Petri apostoli corpore . . . transmisimus, in qua inest ferrum de catenis inclusum . . . *Crucem quoque* latori praesentium *dedimus vobis offerendam*, in que lignum dominicae crucis inest . . .
piger ego et inutilis tunc inerti otio torqueor, quando in animarum congregationibus pro lucro coelestis patriae reges elaborant. Quid itaque ego in illo tremendo examine iudici venienti dicturus sum, si tunc illic vacuus venero, ubi tua excellentia greges post se fidelium ducet, quos modo ad verae fidei gratiam per studiosam et continuam praedicationem traxit.[28]

Zsinati akklamáció

Gloria domino nostro *Iesu Christo qui tam illustrem gentem unitati fidei verae copulavit* . . . Cui a deo aeterna corona nisi vero orthodoxo Recaredo regi . . . *Ipse novarum plebium in ecclesia conquisitor, ipse mereatur veraciter apostolicum meritum, qui apostolicum implevit officium.*[29]

A Hartvik-legenda itt bemutatott részletének a Pseudo-Isidorus gót vonatkozású szövegeitől való függése még határozottabban kitűnik, ha idézzük a Hartvik-legendának azt a másik helyét, amely Istvánt szintén az ország apostolának írja: „Merito igitur infra terminos sue dominationis nomen adeptus est apostoli."

Ezt a mondatot Hartvik szövegkörnyezetével együtt *másik* forrásból, István Nagyobb Legendájából vette.[30]

[27] SRH II. 413–414.
[28] Hinschius, i. m. 735. és 734.
[29] Hinschius, i. m. 356.
[30] A mondat Hartviknál SRH II. 419. a Legenda Maiorban SRH II. 386.

Belőle az az általánosabb tanulság is meríthető, hogy a más-más forrásból való átvételek ugyanazon a művön belül is jól megkülönböztethetők különféle eredetük szerint, hasonló hangzásuk ellenére.

Ezért annál bizonyosabban állapíthatjuk meg, hogy az István apostol-mivoltáról szóló két mondatot Hartvik két különféle forrásból merítette, s apostolságának királyságával kapcsolatos említése a Pseudo-Isidorus szövegein alapul.

A pápai koronaküldés és a vele összefüggő, állítólagos felhatalmazások történetének elemzéséből kitűnik, hogy a pápa Hartvik szerint nem új jogállapotot teremtett, hanem voltaképpen fennálló helyzetet szentesített: egyszerre ismerte el István apostol- és király-voltát, mégpedig Istentől látomásban kapott utasításra. Hartviknál István apostol- és király-mivolta a legszorosabban, bensőleg függ össze egymással. Gondolatmenete szerint az egyik a másik nélkül nem lehet meg. A legendában Istvánt még fejedelemként végzett térítő, tehát apostolkodó és egyházszervező, azaz apostoli jogú tevékenysége teszi érdemessé a királyi méltóságra. Királyságának elismerésével a pápa jóváhagyta apostolkodását és apostol-jogát. Érveléséből Hartvik elkerülhetetlenné tette azt a következtetést, hogy királlyá avatása *után* és *alapján* István még inkább rendelkezett azokkal az apostol-jogokkal, amelyeket fejedelemként ténylegesen amúgy is gyakorolt. Ebben a beállításban a pápa István apostolságát nemcsak apostolkodó, hanem apostol jogaival felruházott király szerepének értelmében is elismerte. »Az apostol feladatának betöltése« képesített az »apostol érdemének elnyerésére«. Ennek az utóbbi körülménynek a kézzelfogható jele, a *signum apostolatus* az előviteli kereszt lett.

Hartvik számára ehhez az ábrázoláshoz a toledói akklamáció mellett nem kis bátorítást adhatott I. Gergely levelének az a része, amely szerint a gót király a pápától kulcs- és keresztalakú ereklyetartókat kapott. A pápától adott kulcsot Hartvik — némi csűrés-csavarás árán — annak jeléül is magyarázhatta, hogy I. Gergely Rekkaredet ilyen módon a *kulcsok* jellegzetesen apostoli hatalmában részeltette. *Ezen* az alapon a magyar király igényelt apostol-jogainak pápai szentesítését célzó érveléséhez kánoni szövegben található kiindulópontot, sőt precedenst. Hartvik részére a pápai követek előviteli keresztjének és a császár előtt a koronázási menetben vitt keresztnek az azonosítása, szándékos „összekeverése" volt a gondolati előfeltétele annak, hogy kimódolja: István számára apostolságának jeléül a pápa előviteli keresztet küldött. Ehhez a lépéshez szintén I. Gergely leveléből merített ösztönzést, mert ebben olvasott a pápa által kulcs társaságában királynak küldött keresztről. Fontos példát mutatott végül az akklamáció, a kánoni szöveg Hartviknak arra is, hogy István hittérítő érdemének fokozására alaposan felértékelje, „tantus populus"-nak nyilvánítsa a pogány magyarságot.

Ennek megállapításával végére jutottunk annak a szemlének, amelyet az „apostoli királyság" Hartvik fogalmazta elméletének java forrásai felett tartottunk. Hartvik elméletének kettős célját állapíthattuk meg: a császárság és a magyar királyság közt mind keletkezése, mind funkció szempontjából a megfelelés és párhuzamosság lehető teljességét akarta bemutatni, ezen kívül — formai engedményt téve a gregoriánus követelményeknek — a „libertas ecclesiae" hívei előtt korszerű érveléssel igyekezett fenntartani a magyar királynak az egyházzal kapcsolatos, olyan jogait, amelyek — a lényeget tekintve — a gregorianizmus előtti, régi királyeszmény elemei és a gregorianizmus támadásának céltáblái voltak.

Hartvik erőfeszítése a magyar király apostoli (követi) jogának elismertetéséért azt mindenesetre elérte, hogy ez a jog Európa-szerte ismert lett és precedensül szolgált II. Henrik angol király részére hasonló jog követeléséhez.[31] Hartvik István-életrajza az utókorra igen nagy befolyással volt. Szertartási lectioként az „utroque iure" szavak kiiktatásával III. Ince pápa hagyta jóvá. Felhasználását az ellentétes törekvésű utódok kezén az jellemzi, hogy heterogén elemei közül, amelyeket Hartvik konstrukciója tartott egységben, ki-ki a számára éppen megfelelőt ragadta ki és hangsúlyozta.

GERICS, JÓZSEF

Les modèles et les sources de la vita Hartviciana Sancti Stephani regis Hungariae

La troisième biographie par ordre de succession du roi Saint Étienne (1000—1038) a été écrite, selon les instructions du roi Coloman (1095—1116), par l'évêque Hartwik qui, d'après les recherches hongroises récentes, était, durant un certain temps l'archevêque de Magdeburg en tant que partisan de l'empereur Henri IV.

D'après le pape Urbain II, le roi Coloman était un homme versé dans les canons, connaisseur du droit et de la loi. Guidé par un but politique et ecclésiastique décidé, il a fait écrire la biographie de son prédécesseur Étienne à Hartwik, grand prêtre henricien qui s'est réfugié en Hongrie. Ce but consistait, contrairement aux exigences du mouvement réformiste grégorien, à sauver pour Coloman et les rois hongrois suivants le privilège que le pape Sylvestre II aurait donné à Étienne en récompense pour son activité de missionnaire. „Dispositioni eiusdem (Stephani) prout divina ipsum gratia instruit, ecclesias simul cum populis utroque iure ordinandas relinquimus." Ce droit du roi était le rôle du *rector ecclesiae*, que le grégorianisme a refusé.

Selon toute vraisemblance, Hartwik tâchait de prouver ce droit d'Étienne (et indirectement de ses successeurs) à la base de la charte que le pape Jean XII a promulguée sur les droits de l'archeveché de Magdeburg et dans laquelle il a sanctionné l'activité de missionnaire et d'organisateur ecclésiastique de l'empereur Othon I et de ses successeurs, accomplie et à accomplir dans l'avenir.

Outre cela, Hartwik pouvait se baser sur l'ouvrage de dispute antigrégorien qui a été publié, peu après la mort de Grégoire VII, par Guy de Ferrare, en faveur d'Henri IV, de même il pouvait employer les lettres de privilège fausses qu'on a fabriquées aux années 1080 à Ravenne et qui auraient été données par les papes Hadrian I et Léon VIII aux empereurs Charlemagne et Othon le Grand.

Les modèles incontestables de l'ouvrage de Hartwik sont les deux morceaux non faux du recueil de canons de Pseudo-Isidorus, c'est-à-dire la matière du troisième synode de Tolède de l'année 589, qui soulignent les mérites du roi Rekkared qui a catholisé les Visigoths ariens et la lettre du pape Grégoire adressée à Rekkared ayant le même ton. D'après les documents du synode, Rekkared était le pionnier de la conversion des Gots, tout comme chez Hartwik le roi Étienne est celui de la conversion des Hongrois.

La Collectio Pseudo-Isidoriana, ce „panthéon des exigences papales" avait une autorité absolue devant les réformistes grégoriens, notamment devant Grégoire VII et les rédacteurs des recueils de canons du XIe siècle. Hartwik a donc trouvé le cadre le plus convenable pour son but dans ce receuil qui a canonisé les droits ecclésiastiques du roi wisigoth.

Tout en faisant une concession formelle aux exigences grégoriennes, et en se référant à l'autorisation du pape, Hartwik tâchait de maintenir et de justifier les droits du roi hongrois se rapportant à l'église qui — d'après l'essence — étaient les cibles de l'attaque du grégorianisme.

[31] GYÖRFFY GY., *Becket Tamás és Magyarország*, Filológiai Közlöny, 1970. 153. ol.

BERLÁSZ PIROSKA

Hol nyomtatták Balassi Credulus és Juliáját?

A Magyar Nemzeti Múzeumi Könyvtár 1899. évi szerzeménykönyvének V. 367. naplószámához, a Dobrowsky Ágost könyvkereskedőtől vásárolt becses könyvek és kéziratok lajstromába az alábbi tételt jegyezték be:

Szindarab töredék. XVI. sz. 4 lev. 10 Ft.[1]

A Knauz Nándor hagyatékából származó fragmentum leltárba vétel után Erdélyi Pálnak, a Könyvtár egyik tudományos munkatársának kezébe jutott. Erdélyi éppen abban az évben fejezte be Balassi-monográfiáját, amelynek már csak függelékébe tudta beilleszteni nagy felfedezését: a töredékben ui. a költőnek egy addig ismeretlen prózai művére talált.[2] Ide vágó részletes, elemző tanulmányát a következő évben, a *Magyar Könyvszemle* 1900. évfolyamában tette közzé.[3] Itt a nyomtatványról az alábbi bibliográfiai leírást adta:

[Balassa Bálint] Credulus és Julia. Komédia.
[Bártfa, 1588–89.] 8-r. Töredék, mely a C ív 1., 4., 5. jelzett és *8. jelzetlen 4 leveléből áll.*[4]

Erdélyi a töredék szerzőségét teljes biztonsággal Balassinak tulajdonította. A C_5 levél verzóján levő — a Radvánszky-kódexből már ismert — ekhós vers, a prózai szöveg stílusjegyei, a „fordulatos nyelv . . . népies zamatával, közmondásaival, magyarosságával, szólamaival és kifejezéseivel minden kételyt kizárólag reá"[5] mutatnak — írta. A dráma cselekménye és a Júlia-ciklus között „tartalmi, tehát gondolatbeli egyezéseket"[6] talált. A nyomtatás helyének és idejének meghatározásánál erős fenntartással élt. Míg a töredék valószínű nyomdahelyéül Bártfát jelölte meg — „e nyomdának az 1582–90. évek között megjelent termékeivel való egybevetés után"[7] — a megjelenés évét csupán a költő biográfiai adatai alapján helyezte az 1588–89-es évekre. Úgy érezte, a 4 levél fakszimiléjének közlésével indítást adott, hogy „bibliográfiánk művelői a kérdéshez körültekintő tanulmányokat tehessenek."[8]

[1] A nyomtatványtöredék rendkívüliségét már Dobrowsky antikvárius is megsejtette, mert árát más hasonló korú nyomtatványokéhoz képest magasra szabta. V.ö. a Magyar Nemzeti Múzeumi Könyvtár 1899. évi szerzeménykönyvének idézett helyével.
[2] Erdélyi Pál: *Balassa Bálint 1551–1594.* Bp. 1899. 234–236.
[3] Erdélyi Pál: *Balassa Bálint komédiája.* = Magyar Könyvszemle. 1900. 1–16.
[4] Uo. 2.
[5] Uo. 4.
[6] Uo. 5.
[7] Uo. 2.
[8] Uo. 2.

Erdélyinek Balassira vonatkozó tudós meglátását és intuícióját az 1958-ban előkerült Fanchali Jób-kódexben foglalt teljes drámaszöveg igazolta.[9] A nyomtatvány feltételezett kiadási helye és ideje azonban feltétlen korrigálásra szorul. 1971-ben a *Régi magyarországi nyomtatványok* 1473—1600-as kötete [d]evágólag a következőket írta: „A töredék betűtípusainak alaposabb vizsgálatából kitűnt, hogy azokat sem Bártfán, sem más hazai nyomdában nem használták a XVI században . . ." így a dráma „bizonyosan a XVII. században jelent meg."[10]

Az alábbiakban kísérletet szeretnék tenni ennek a nyitva maradt kérdésnek a tisztázására. Eljárásom a következő lépésekből fog állni:

1. A Credulus a Knauz-könyvtárban. A nyomtatvány leírása.
2. Balassi, a Credulus és a Fanchali Jób-kódex
3. A bártfai nyomtatás valószínűsége
4. A debreceni nyomtatás feltételezése
5. A nyomtatvány betűtípusai
6. A tipográfiai vizsgálat eredménye
7. Bártfa végleges kizárása

1. *A Credulus a Knauz-könyvtárban*

A Pozsonyban 1898-ban elhunyt Knauz Nándor neves történettudós könyvtára, végakaratával ellentétben, szétszóródott. 1899-ben Dobrowsky antikvárius árverési katalógusának előszavában Récsey Viktor pannonhalmi könyvtárnok már csak a tényt konstatálhatta: „. . . Végtelenül sajnálom" — írta — „hogy nem akadt főpap, káptalan, intézet, testület, mely ezt a páratlan gyűjteményt a maga teljességében megszerezhette volna."[11]

A valóban „páratlan gyűjtemény" egy része Dobrowsky közvetítésével talált új tulajdonost és helyet: a Nemzeti Múzeum Könyvtárában, továbbá egyházi és világi közgyűjteményekben és magángyűjtőknél. Más része — már ezt megelőzően — „mint Knauz Nándor t.t. irodalmi hagyatéka",[12] az Akadémiai Könyvtár birtokába került.

A Dobrowsky-féle katalógus átnézése önmagában is elegendő, hogy az egykori Knauz-könyvtárról képet alkothassunk: együtt volt itt mindaz, ami az egyháztörténettel és diplomatikával foglalkozó tudós kutatómunkájához apparátusul szolgált. Hazai és külföldi egyháztörténeti irodalom — melyben szembetűnő a reformáció és ellenreformáció egykorú kiadványainak nagy száma —, jogtudományi, diplomatikai munkák, sematizmusok, kalendáriumok és tudományos folyóiratok sora. A tartalmi vonatkozásokat mellőzve, a gyűjtemény a XV. és a XIX. század vége között megjelent nyomtatványokat foglalt magába: számos ősnyomtatványt, sok XVI. századi könyvet, gazdag RMK-állományt s jelentős számú Apponyi-kategóriába tartozó munkát. A XVII. századi hazai könyvnyomtatás szinte minden működő nyomda termékével képviselve volt.

A könyvtár egyik speciális sajátossága a töredékek nagy száma kutatásunk szempontjából külön figyelmet érdemel. A Knauz által megőrzött kódex-töre-

[9] Mišianik, Jan—Eckhardt Sándor—Klaniczay Tibor: *Balassi Bálint szép magyar komédiája. A Fanchali Jób kódex magyar és szlovák versei.* Bp. 1959. 207 l.

[10] RMNy. App. 52.

[11] *Cathalogus bibliothecae F. Knauz.* Dobrowsky Ágost ódon munkák tárának 120. sz. jegyzéke. Bp. 1899. II. l.

[12] *Akadémiai Értesítő.* 1898. 398. l.

dékekkel tudományos irodalmunk újabban behatóan foglalkozott.[13] Témánk kapcsán szólnunk kell a nyomtatványtöredékekről is. Mivel ezek a könyvtár egészéhez hasonlóan nem maradtak együtt, róluk képet csak segédletekből: a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában levő hagyatéki katalógusból[14] és Dobrowsky jegyzékéből alkothatunk. Megjegyzendő hogy a Balassi mű egyik jegyzékben sem szerepel. A kötéstáblákból kiáztatott levelek között Knauz olykor irodalomtörténeti értékű szövegre bukkant,[15] máskor addig ismeretlen nyomtatványok töredékét találta meg. Korát megelőző értékszemléletével mindent megőrzött, még azt is, aminek jelentőségét egyidejűleg nem ismerte fel, így a *Credulus és Julia* szövegét is.

A nyomtatvány leírása

Az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonában levő épen maradt 4 levél kötése (bordó félbőr, sárgásbarna márványpapírral kombinálva) — feltehetően a Dobrowskytól való vásárlás idején készülhetett. A kötet könyvtári jelzete RMK I.316/a., az RMNy-ben az App. 52. számot viseli. Mérete: 150 × 990 mm. A nyomtatvány csonkaságát a kötéstábla után bekötött 5 üres levél jelzi, amelyet a töredék négy nyomtatott levele követ. A leltári bélyegző 5. üres levél verzóján helyezkedik el, felette van beragasztva a provenienciára utaló terakotta színű 20x28 mm-es cimke: »Knauz Nándor könyvtárából« felirattal. Erdélyi meghatározásának eredményét — amely azonos a *Könyvszemlé*ben közzétett cikkének konklúziójával — a kötés utáni un. előzéklapra ceruzával jegyezték be. A nyolcadrét alakú nyomtatványnak valóban az Erdélyi által is megállapított C_1 és $[C_8]$, valamint C_4 és C_5 levélpárja maradt meg, s ezáltal a rajtuk lévő szöveg csak a C_4 és C_5 levélnél összefüggő.

A töredék papirján feltünően meglátszanak az idő és a kiáztatás nyomai, néhol féregrágott, néhol a lapszélen csonka. Vízjel egyik levélen sem látható. Az egyhasábos szöveg maximális szedéstükre 125×73 mm, a szövegtükör 121 × 73 mm. Marginália nincs. Az ívjelzet a szedés utolsó sora alatt középen, a laponként alkalmazott egy-két szótagból álló őrszó a szedés jobbsarkában az ívjelzettel egyvonalban helyezkedik el. (Kivétel a $[C_8]$a lap, ahol az őrszó a szedés utolsó sorával majdnem egyvonalban van.) A töredék nyomtatója a szövegképet két antikva, egy kurzív és egy kiemelő-típus három tagjának szedett iniciáléként való alkalmazásával alakította ki.

2. *Balassi, a Credulus és a Fanchali Jób-kódex*

Ismeretes, hogy az 1588/89. év telén a magyar irodalom első zseniális lírikusa egy olasz drámát formált át hazai nyelvünkre. Balassi életének ekkori eseményei: erdélyi útja, a gazdag Júlia-Anna kezéért folytatott reménytelen küzdelme, egyaránt egzisztencia-mentésének kétségbeesett kísérleteiről tanúskodnak.

[13] KÖRMENDY Kinga: *A Knauz-hagyaték kódextöredékei és az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsa.* Bp. 1979. 149

[14] MTA Kézirattár. Bibl. 2° 43. ill. Bibl. 8° 11.

[15] Pl. az MTA II. osztály 7. ülésén 1871. nov. 6-án: „Knauz Nándor l. t. bemutatott némely XVI. századbeli részint magyar, részint Magyarországra vonatkozó ismeretlen nyomtatványokat." = *Akadémiai Értesítő.* 1871. 281. l.

Bizonyos, hogy komédiáját, ezt az „akció-szegény", pusztán „az emberi szó mindenható erejére épített dikció sorozat"-ot[16] tartalmánál fogva alkalmasnak vélte Júlia visszahódítására. De alkalmasnak tartotta alkotókészségének erőpróbájára, a magyar világi dráma megteremtésére is.[17]

Balassi drámáját, amelyet — töredékében — mint tudjuk Erdélyi Pál fedezett fel irodalmi tudatunk számára, a költő verseinek eddig ismert legteljesebb gyűjteménye, a Radvánszky-kódex nem tartalmazza. Egy lépéssel előbbre jutottunk 1937-ben, amikor Waldapfel József a szövegtöredék alapján megtalálta a dráma olasz mintáját Cristoforo Castelletti *Amarilli*jében,[18] Iványi Béla pedig 1954-ben a mű címét is Batthyány Ádám németújvári könyvtárának 1651-ben készült lajstromában.[19] A teljes szöveg mégis 1958-ig váratott magára: ekkor került ugyanis értő kezekbe a bécsi Hofbibliotheknak azóta Fanchali Jób-kódex néven ismert kéziratos gyűjteménye. Ez az 1595 és 1608 között — hat kéz másoló munkájaként — készült kódex a drámán kívül a költő nyolc versét, ezen felül magyar és szlovák reneszánsz-versek sorát tartalmazza. A dráma a 3. és 4. számú másolók írásával a kézirat 311—371. levelein található, és beírási idejeként az 1607—1608-as évek tekinthetők.

Az előkerült teljes szöveg azonban eltér a már korábban ismert nyomtatott szövegtől. Eckhardt Sándor elemzése szerint: „a változtatások száma töménytelen"[20] — s ez mind a részletekre, mind a dráma felépítésére vonatkozik. A kéziratnál a másolók által okozott értetlenségekkel és változtatásokkal, a nyomtatványnál a nyomtató helyesírás-módosításaival is számolva — Eckhardt a töredéket ítéli szövegében bővített és átdolgozott formájúnak, azaz a kódex szövegénél későbbinek. A változtatásokat szerzői szintűnek minősíti: a töredék nyelve gazdagabb magyaros fordulatokban, „... a költő tehát apránként magyarított, vagy mondjuk függetlenítette magát mintájától."[21] Balassira vall a dráma egyik betét-versének, az „Ó magas kősziklák . . ."-nak a töredékben eggyel megtoldott szakasza is, amely a kódexből hiányzik.[22] A Credulus-töredék szövegtartalmát a Fanchali Jób-kódex alapján kiadott szöveggel összevetve a dráma két változatának szerkezeti különbségei szemléletesen megmutatkoznak. (L. a köv. lapon levő táblázatot.)

Az Erdélyi Pál felismerését megkönnyítő „Ó magas kősziklák . . ." kezdetű „panaszolkodó ének"[23] a C_5b levélen olvasható.

Valószínűnek lehet azonban tartani, hogy a Fanchali Jób-féle kódexből ismert szöveg és a mi bővebb nyomtatott szövegünk terjedelemben nem térhetett el

[16] Nemeskürty István: *Balassa Bálint*. Bp. 1978. 202. l.

[17] L. a dráma ajánlásában: „... Akarnám ... ez Comedia-szerzést új forma gyanánt elővenni ..." = *Gyarmathi Balassa Bálintnak Thirsisnek Angelicával, Sylvanusnak Galatheával való szerelmekről. Szép magyar comoedia*. Bp. 1960. 9.

[18] Waldapfel József: *Balassi, Credulus és az olasz irodalom*. 1—3. közl. = Irodalomtörténeti Közlemények. 1937. 142—154., 260—272., 354—365.

[19] Iványi Béla: *Néhány adat Balassi Bálint életéhez és műveihez*. = Irodalomtörténeti Közlemények. 1954. 415—417.

[20] Eckhardt Sándor: *Balassi Bálint szép magyar komédiája*. = AzMTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. 1959. 264.

[21] Uo. 264.

[22] A Fanchali Jób-kódex drámaszövegéből hiányzik, viszont a töredékben és a Radvánszky kódexben egyaránt benne van a versnek az a szakasza, ahol Echo a költő kérdésére az „Ágy" rímmel felel. Vö. Eckhardt, i. m. 265.

[23] L. a jelzett C_5b lapon.

		A töredék szövegében	A Fanchali Jób-kódex szövegében
C_1 a—b	Briseida szól Credulussal	?	II. actus IV. scena
C_4 a—b	Credulus és Julia párbeszéde	?	III. actus I. scena
C_5 a—b	Sylvanus és Echo dialógus	III. actus III. scena	III. actus II. scena
[C_8] a	Dienes szól Galateával	[IV. actus II. scena]	III. actus IV. scena
[C_8] a—b	Credulus beszélgetése Sylvanussal	IV. actus III. scena	IV. actus I. scena

egymástól oly mértékben, hogy a kódex szövegének terjedelméből ne vonhatnánk megközelítő következtetést a mi nyomtatványunk teljes terjedelmére.

A kódex szövegét felmérve úgyanis megállapíthatjuk, hogy abban a mi töredékünknek megfelelő rész (az általunk nem ismert A^8, B^8 és részben ismert C^8 ív) kb $^2/_3$-át teszi a szöveg egészének. Ebből tehát arra következtethetünk hogy a fennmaradó $^1/_3$ rész még egy D^8, sőt lehetséges, hogy egy E ív felét is betöltötte. Ennek megfelelően a nyomtatvány eredeti terjedelme így rekonstruálható:

$$[A^8\ B^8]\ C^8\ [D^8\ E^{4+?}]$$

3. *A bártfai nyomtatás valószínűsége*

A *Credulus* Erdélyi Pál által feltételezett nyomtatási helyét Bártfát, Vértes O. András ortográfiai kutatásai már 1939-ben megcáfolták.[24] Vértes tanulmánya rámutatott, hogy a magyarországi tipográfusok közül az „u" és „v" hangok jelölését „minden helyzetben és következetesen"[25] először a debreceni nyomtató, Lipsiai Rheda Pál választotta el nyomtatványaiban. Felismerte, hogy Rheda műhelyében „... külön betűket készítettek az ortográfiai újítás végrehajtására"[26] — s valóban: 1596 után a debreceni készlet már korábban használt és új betűtípusaiban egyaránt megjelentek „a többitől határozottan eltérő"[27]. az ábécé tagjaihoz stílusban nem mindig illő, jellegzetes, zömök „u" betűk, Vértes a *Credulus*szal is foglalkozott: „Erdélyi megállapításával szemben rá kell mutatnunk arra, hogy az átvizsgált XVI. századi bártfai nyomtatványok nem egy tekintetben következetes helyesírásúak, de egyiknek az ortográfiája sem egyezik a Credulus és Juliáéval." Véleménye szerint „sokkal megokoltabb a nyomtatvány keletkezési idejét az 1596 utáni időre tenni."[28]

[24] VÉRTES O. András: *Az u és v hangok jelöléstörténetéhez.* Bp. 1939. 27
[25] Uo. 21.
[26] U.o. 21. l.
[27] Uo. 21.
[28] Uo. 6.

Vértes O. András helyesírástörténeti megállapításai tulajdonképpen irányt mutattak a nyomdahely keresésének további kutatásához. Ilyen, Debrecenre irányuló mélyebb kutatásra azonban a legutóbbi időkig nem került sor. Alkalmat erre a debreceni nyomda XVI. század végi és XVII. századi termékeivel való általános foglalkozás adott. Az ortográfiai és betűtípuskutatás eredményeinek összecsengésére, a *Credulus* és a bártfai típusok összevetésére a debreceni nyomdai felszerelés ismeretében térünk majd vissza.

4. *A debreceni nyomtatás feltételezése*

Debrecen városában — mint közismert — a XVI/XVII. században egyetlen nyomda működött, ez látta el nyomdatermékekkel a helyi és környékbeli tanult társadalom szellemi szükségleteit. A város — mint a Tiszántúl református életének központja — vallásos tárgyú és magyar nyelvű kiadványok pártfogását tekintette hivatásának, s a város nyomdászának eleget kellett tennie ennek a követelménynek. A világi jellegű nyomdatermékek kiadásával szemben azonban az egyházi és világi városvezetés erősen elutasító álláspontra helyezkedett. Kivételek azonban így is akadtak: Gismunda és Gisquardus, majd Eurialius és Lukrécia szerelmének históriája az 1570-es, 80-as években mégis napvilágot látott a debreceni sajtó termékeként.[29] A nyomdásznak ugyanis az éves kalendáriumok megjelentetésén kívül ezek az olcsó, kisterjedelmű, városi támogatás és mecénás nélkül megjelent kiadványok jelentették a legnagyobb s legbiztosabb jövedelmet; az olvasóközönségnek pedig — amelynek túlnyomó része feltehetően a kollégiumi diákok köréből került ki — a ritka és tiltott gyümölcs örömét nyújtották. Rheda Pál működése idején azonban (1596—1619) a teológiai munkák szigorú sorát szépirodalomként — néhány történeti jellegű elbeszélésen kívül — már csak bibliai tárgyú históriák törik meg.[30] Ezek viszont — bár nem egyszer rejtőzve, impresszum nélkül — de következetesen végigkísérik az idősebb Rheda nyomtatói-kiadói tevékenységét. Fia Rheda Péter (1620—1630) és ennek utódja Fodorik Menyhért (1632—1651) működése alatt a világi tárgyú kiadványok még jobban megfogyatkoztak, s csupán a kalendáriumok megjelenésére zsugorodtak.

Így az az ortográfiai kutatásból kiinduló feltevés, hogy Balassi drámáját esetleg a XVII. századi Debrecenben nyomtatták — a város szellemi életét ismerve, rendhagyónak számít, de mégsem mondható valószínűtlennek. A legújabb kutatások szerint ui. Csáktornyai János tipográfus már 1593-ban — a költő életében — kinyomtatta a *Beteg lelkeknek való füves kertecskét*,[31] s így mai tudásunk szerint sem a *Credulus* lenne az egyetlen Debrecenben megjelent Balassi mű. Bár a *Füves kertecske* — jól tudjuk — kegyes írás s így kinyomtatása nem jogosít fel okvetlen a szerelmes dráma itteni megjelenésének feltételezésére de ennek lehetőségét egyáltalán nem zárja ki.

[29] RMK I. 126. (RMNy 380.), RMK I. 360. (RMNy 625.), RMK I. 361. (RMNy 594.), RMK I. 367. (RMNy 608.).

[30] RMK I. 280. (RMNy 774.), RMK I. 282. (RMNy 778.), RMK I. 324. (RMNy 775.), RMK I. 327., RMK I. 358., RMK I. 362., RMK I. 363., RMK I. 365., RMK I. 368. (RMNy 777.), RMK I. 396., RMK I. 486., RMK I. 487., RMK I. 490.

[31] Szabó Géza—Szelestei N. László: *Töredékek Csáktornyai János műhelyéből.* = Magyar Könyvszemle 1980. 304—308.

5. *A nyomtatvány betűtípusai*

A *Credulus*-nyomtatványra lényegében a szövegtípus antikvája jellemző, amely debreceni nyomtatványokban datálva 1597 és 1643 között fordul elő, vagyis Lipsiai Rheda Pál, Rheda Péter és Fodorik Menyhért készletében. Ennek a betűtípusnak 31 sorával nyomtatták töredékünk C_1 és C_4 levelét, valamint a C_5 és [C_8] levél legnagyobb részét is. A kor stílusába beleillő ábécé ez, amelynek összképét csak a vele együtt használt írásjelek: a kis félkör alakú kérdő- és a mindig jobbradűlő felkiáltójelek teszik jellegzetessé. Azonban 20 sorának magassága alapján — amely használatának egész időkörében egyaránt 78 mm — mégis jól elkülöníthető más hazai nyomdák első látásra hasonló betűitől.[32] A debreceni tipográfusok általában a művek szövegét, néha a cím egy-egy sorát, máskor csupán az élőfejet nyomtatták vele.

A C_5a és [C_8]a lapokon feltűnő másik antikva-típus 1597 előtt is szerepel a debreceni nyomda termékein. Itt kiemelve fordul elő: az actusok, scenák, valamint a dialógusok előtti átvezető szöveg hordozójaként. A felvonásokat és jeleneteket jelző 1—1 sor verzális betűin kívül a típusból a két oldalon összesen 9 sor található.[33]

Vizsgálatunkhoz ennél is kevesebb anyagot nyújt a C_5b lapon levő néhány kurzívával szedett szó: összesen 12 verzál betű, s köztük számos azonos. Ezekkel a kurzívákkal már Rheda Pál előtt is dolgoztak Debrecenben, s még a szövegtípus 1643-as elhasználódása után is nyomtattak velük.[34]

A dísztelen kiadványt, amelyet sem valódi iniciálé, sem cifra nem tesz változatossá: három szedett iniciálé emel ki egyhangúságából: egy „S" a C_5a, egy „O" a C_5b és egy „C" az utolsó [C_8]b lapon. Mindhárman egy Debrecenben 1596 és 1651 között kiemelés céljából állandóan használt típus tagjai, amelyben egy betű pár milliméter eltéréssel több méretben és alakban fordul elő, de a megkülönböztetés alapján a használat idejére vonatkozóan csak a „válogatás" és nem a következetesség állapítható meg. Egyedül a sor állandóan használt „C"-jétől eltérő „C" ad némi támpontot, ez először 1616-ban tűnik fel Szenczi Csene Péter *Confessio*jában (RMK I. 465., l. Dobrowsky katalógusában a 245. tételnél) —, majd hosszú hiátus után 1632 és 1639 között Fodorik Menyhért három nyomtatványán. Az 1616-os *Confessio* más vonatkozásban is rokonságot mutat a *Credulus*szal: szedéstükrük mérete azonos, a C_5a „S"-ének megfelelő „S" van a *Confessio* 6b lapján, a C_5b „O"-jával azonos méretű szedett iniciálét találunk pl. a 186b lapon.[35] Bár ezek a megfigyelések figyelemreméltóak, esetleges voltuk miatt önmagukban természetesen nem bírnak feltétlen bizonyító jelleggel.

[32] Antikva szövegtípus. 20 sorának magassága: 78 mm. „H": 2,5 mm, „l": 2,7 mm „n": 1,9 mm, „p": 2,8 mm.

[33] Antikva szövegtípus. 20 sorának magassága: 94 mm. „H": 3,2 mm, „l": 3,0 mm, „n": 2,0 mm, „p": 3,0 mm. (A 20 sor magasságot nem a töredék alapján adtuk meg. Méretként a típus használatának egész időkörére jellemző adatot közöltünk, amely megegyezik a Credulus szövegében található sorokból kiszámítható 20 sor magassággal.)

[34] Kurzív szövegtípus. 20 sorának magassága: 78/79 mm. „H": 2,2 mm, „l": 2,8 mm, „n": 1,6 mm, „p": 3,0 mm. (A 20 sor magasságot ismét nem a töredék alapján adtuk meg. Vö. 33. jegyzet.)

[35] Antikva kiemelő típus. 20 sor magasság nem mérhető. A típus szövegünkben szereplő „O" és „S" tagjainak méretei: „O"$_1$: 6,2/6,3 mm, „O"$_2$: 6,7/7,0 mm. A Credulus „O"-ja: 6,8 mm. „S"$_1$: 6,2/6,4 mm, „S"$_2$: 6,8 mm. A Credulusban „S": 6,3 mm.

6. *A tipográfiai vizsgálat eredménye*

Töredékünk időbeli elhelyezéséhez a szövegtípus 1597—1643-as időkeretén kívül semmi biztos támpontunk nincsen. Az időkör lehetséges szűkítéséhez csak egyetlen módszerhez, a kopásvizsgálathoz folyamodhatunk. A nyomdai betűk ugyanis a használatban kopnak: rajzuk idővel megvastagszik, a betűkép kiálló részei letörnek, megcsonkulnak. Ezt a folyamatot azonban sokszor megzavarja a régóta használt típus teljes vagy részbeni újraöntése, befolyásolja a papír minősége, s nemegyszer a nyomdász munkája is, aki pl. túlfestékezéssel a betűk koránál jóval „idősebbnek" tűnő nyomtatványt állíthat elő. Vizsgálatunkat azonban — megközelítően objektív eredmény reményében — mindezek ellenére elvégeztük.

Szövegtípusunkat évről évre haladva vizsgáltuk. Megfigyeléseink alapján a típust az 1610-es évekig szebbnek, épebbnek, tisztábbnak, a század második évtizedének közepén 1612—1616 táján erősen hasonlónak, ezután — ha egyenetlenül és változóan is — fokozatosan kopottabbnak (pl. a „d", „g", „h", „l" kiálló kis részeit), rosszabbnak láttuk. A változások azonban nem szembetűnőek, lassúak, egy-egy időszakban megállapításunknak ellentmondóak. Példaként néhány 1630-as évekbeli, szövegtípusunkkal szedett 8° formátum 31 soros Fodorik-nyomtatványt hozhatnánk fel (RMK I.627., RMK I.644., RMK I.738.) — amelyeknél az egyenetlen nyomás és a túlfestékezés miatt a kopás mértéke alig határozható meg, s a vizsgáló kétséggel nézi: vajon nem a kiáztatás mutatja-e korábbinak a *Credulus* azonos sorszámú, oktáv alakú oldalain levő betűképeket?

A meglevő 12 betű alapján nehéz véleményt mondani a C_5b oldal kurzíváiról. Bár a szövegünkben szereplő karakterisztikus „A", „N", és „M" hullámos, elnyújtott, a betűképből kilógó vonalai éppen törésre-kopásra való érzékenységük folytán alkalmasak lehetnének a típus állapotának megítélésére — a betűk kis száma miatt mindössze annyit állapíthatunk meg, hogy a kurzívák „kora" megfelelhet az 1610-es évek közepének.

„S" és „O" szedett iniciáléink a XVII. századi debreceni kiadványokban sűrűn használt, egy betűből több formával bíró, s ezeket váltogató, kiemelő típus tagjai. Mivel két betűnk időbeli előfordulása szórványos, így a töredék datálásához segítségként nem használhatjuk őket. Nyomon tudjuk azonban követni az élesen metszett, jellegzetes rajzú és ritkán használt „C" minden előfordulási helyét, s ez két lehetőség felé vonz bennünket: RMK I.465. alapján az 1610-es évekre, az RMK I.612., RMK I.644. és RMK. I.690. szerint az 1630-as évekre kell figyelmünket irányítatnunk. A [C_8]b oldal „C"-jét az 1616-os Rheda-nyomtatványhoz látjuk hasonlónak, karcsúnak, nem elhasználtnak, szépnek. Egyetlen betű csábítása alapján azonban naivság lenne a nyomtatás idejét konkretizálnunk, bár ez az „1616 környéke" harmonizál a szövegtípus állapotával is.

Döntésünkhöz a C_5a és [C_8]b oldalak antikvái segítettek. Bár vizsgálati anyagunk nagyon kevés — összesen 11 sor — az időbeli változást ennél a típus-

A Credulus 6,5 mm-es „C"-je különbözik a típus általában használt „C"-jétől, s a töredéken kívül összesen négy nyomtatványban fordul elő. Ezek: RMK I. 465., RMK I. 612., RMK I. 644. és RMK I. 690. (Összevetésül megadjuk a Credulus nyomtatásával több szempontból rokonságot mutató RMK I. 465. szedett iniciáléinak méreteit: „C": 6,5 mm, „O": 6,8/6,9 mm, „S": 6,2/6,3 mm)

nál érezzük a legkövetkezetesebbnek. Kopás szempontjából külön figyelmet fordítottunk az ábécé jellegét oly dominánsan megadó „kalapos", „talpas" verzál „A" alsó és felső vonalainak épségére, s jellegzetes, zömök méretű „U"-jára. Vizsgálatunkkor először egyenetlen, majd egyenesvonalú képet láttunk kirajzolódni. Bár a század elején (RMK I. 374., RMK I.389.) találkozunk csúnyább, vagy vegyesen jobb-rosszabb állapotot mutató betűképekkel is, a típus 1610-től megközelítően, majd az évtized közepe táján (főleg RMK I.454., RMK I.455., RMK I.462. és RMK I.465.) nagyon hasonlóvá válik a töredékhez. Az 1620-as évektől kezdve (RMK I.497., RMK. I.498.) az 1630-as évek végéig (RMK I.607., RMK I.633., RMK I.644.) a típus olyan méretű romlását véljük látni, amelyhez képest a *Credulus* antikvái még a papír kiáztatása előtti állapotukban is épebbek lehettek.

* * *

A fenti tipográfiai vizsgálathoz még két kiegészítő szempontunk van. Az egyik egy nyomdász-gyakorlat, amelyet Rheda Pál és Fodorik részben egyformán alkalmaztak. Az ívjelzet szedéstükör alatti elhelyezése ui. sokszor jellemzi a nyomtató keze alól kikerült termékeket.[36] Így van ez pl. Rheda Péternél, akinek munkáin az ív jelzése mindig a szedés közepétől jobbra látható. A Fodorik-nyomtatványok zömén középen levő ívjelzetet találunk (RMK I. 607., RMK II.484., RMK I.688. stb.), de van nála példa az egy munkán belül háromféleképpen elhelyezett ívjelzésre is. (RMK I.633. — az ívjelzet a szedéstükör alatt középen, de ettől balra és jobbra is előfordul.) Munkásságának első szakaszában (1612-ig) Rheda Pál sem volt következetes: kiadványaiban olykor középre, de sokszor középtől jobbra nyomtatta az ívjelzést, egy nyomtatványon belül azonban mindig egységesen. 1613 és 1619 között azonban kivétel nélkül csak középen elhelyezett ívjelzést találunk nála. A *Credulus* három meglevő és a szedéstükör közepe alatt látható ívjelzete, tehát nem mond ellene a betűképek alapján megállapítható nyomtatási időként megállapítható évkörnek.

Másik szempontunk: a *Credulus* szövegtípusával dolgozó három tipográfus nyomtatói ízlésének összevetése a dísztelen, egyszerű nyomtatványtöredékkel. Rheda Péter ebben a viszonylatban sem jöhet szóba, hiszen 4—5 körzet „egymásraépítésével" túldíszített kiadványai egészen más jellegűek mint a *Credulus*. Viszont idősebb Rheda és Fodorik Menyhért mértéktartóan használták a debreceni készlet iniciáléit, cifráit és néhány záródíszét. S bár Rheda Pál mesterségbeli igényessége jóval nagyobb volt Fodorikénál, kiadványaiknak egyformán puritán stílusa mégis hasonlóságot mutat kettőjük között. S ha a Rheda és Fodorik-sajtó azonosságai ellenére töredékünk nyomtatójának meghatározásánál mégis Rheda Pál mellett döntünk, azt nem a debreceni városi tanács cenzúrájának egyre erősödő szigorára való tekintettel tesszük, hanem kizárólag a fentebb említett tipográfiai vizsgálatra alapozva. Ha ugyanis a *Credulus* betűtípusaira vonatkozó részmegállapításainkat összegezzük, akkor igen valószínűnek látszik, hogy a Balassi-dráma nyomtatási idejét az 1610-es évek közepére kell tennünk.

[36] Erre a vizsgálati szempontra Borsa Gedeon volt szíves figyelmemet felhívni.

7. *Bártfa végleges kizárása*

Bár a töredék debreceni nyomdahelyét már biztonsággal állíthatjuk, mégis vissza kell térnünk az Erdélyi Pál által feltételezett nyomtatási helyhez: Bártfához, hogy Vértes O. András ortográfiai cáfolatát tipográfiai alapon is megerősítsük. Erdélyi tévedése más szempontból is figyelmet érdemel, mivel nem ez az első debreceni nyomtatvány, amelyet a kutatás korábban bártfai sajtóterméknek tartott.[37]

A *Credulus* szövegtípusának használati időkörében számos Gutgesel és Klösz-nyomtatványt vetettünk össze a két Rheda és Fodorik kiadványaival.[38] Vizsgálatunk eredményeként megállapítottuk, hogy a töredékben szereplő betűtípusokat sem a XVI. század végén, sem a XVII. század első harmadában nem használták Bártfán. A tévedések forrását egy bártfai antikvatípus és a *Credulus* actus-kezdeteinél kiemelve előforduló antikva-ábécé egyes betűképeinek valóban nagyon hasonló rajzában véljük látni. Ha azonban ezt a „hasonlóságot" a mérés egzakt kritériumainak alávetjük azt tapasztaljuk, hogy a bártfai típus 20 sorának magassága a debreceni típusétól erősen eltér.[39]

Nyitva maradt kérdések

A *Credulus és Juliát* tehát nem Balassi életében, nem Bártfán, hanem Debrecenben Lipsiai Rheda Pál műhelyében nyomtatták — feltehetően az 1610-es évek közepe táján.

Arról, hogy akár a *Credulust*, akár a költő világi lírájának valamely részét a következő időkben bárhol is sajtó alá adták volna, mindmáig nincs tudomásunk. Minden jel arra vall, hogy a Balassi-versek három évszázadon át ismeretlenül, kéziratban lappangtak. Úgy véljük, jelentős vesztesége volt ez irodalmunknak. Nem pótolták ezt a hiányt a költő életében napvilágot látott *Füves kertecske*-kiadások, s nem pótolta utóbb a *Campianus*-fordítás megjelenése sem. Eredeti, nagy költői alkotásaiból csak istenes versei kerültek be a XVII. századtól a magyar irodalom véráramába. Így hát a könyvnyomtatás — mint közvetítő eszköz — az egyik legnagyobb magyar költőhöz ugyancsak mostoha volt.

Ha képzeletben rekonstruálni próbáljuk a *Szép magyar komédia* teljes debreceni kiadását, úgy Balassi nevét fel nem tüntető, hely és kiadási év nélküli, igénytelen kiállítású nyomtatványra gondolunk. Számos vele kapcsolatos kérdésre azonban ma még nem tudunk megfelelni. Ilyenek pl. a következők. Vajon ki adta be a dráma szövegét a debreceni tipográfiába? Balassi köréhez tartozó irodalomértő vagy versszerző? Egy a költőről nem is tudó ismeretlen személy? S tudta-e az illető mit választ ki, s ha nem, ízlése vezette-e, vagy csupán a dráma témája vonzotta? Vagy talán a nyomdász maga bukkant rá? Kérdés az is, vajon egy előző nyomtatott kiadás, vagy az irodalomtörténet által felté-

[37] Vö. Soltész Zoltánné: *Impresszum nélküli régi magyar nyomtatványok meghatározása.* = Magyar Könyvszemle 1961. 66—80. l. Ezen kívül l. Szabó Géza—Szelestei N. László, i. m. 301—308.

[38] Pl. RMK II. 280 (RMNy 827.), RMK II. 287. (RMNy 846.), RMK II. 288. (RMNy 847.), RMK I. 375/a., RMK I. 413/a., RMK I. 459., RMK I. 473., RMK I. 566.

[39] A bártfai antikva típus 20 sorának magassága: 83 mm. „H": 2,6 mm, „l": 2,5 mm, „n": 1,5 mm, „p": 2,8 mm. A bártfai adatokat Farkas Ágnes bocsátotta rendelkezésemre.

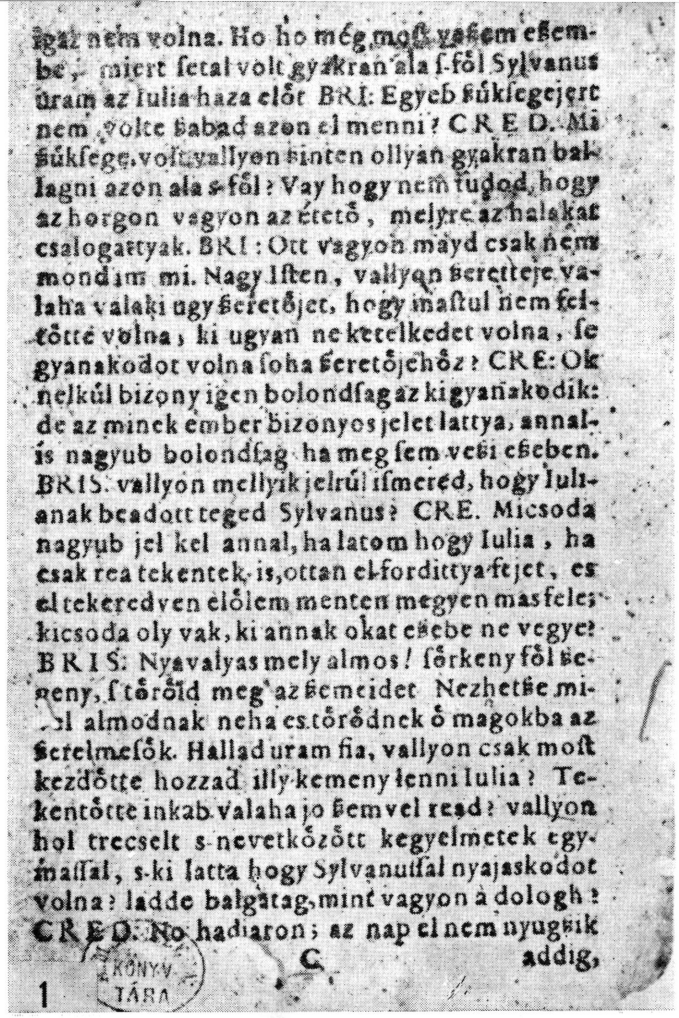

igaz nem volna. Ho ho még most vagsem essembe, miert setal volt gyakran ala s-föl Sylvanus uram az Iulia haza elöt BRI: Egyeb sükségejert nem volte sabad azon el menni? CRED. Mi süksége volt vallyon sinten ollyan gyakran ballagni azon ala s-föl? Vay hogy nem tudod, hogy az horgon vagyon az étető, melyre az halakat csalogattyak. BRI: Ott vagyon mayd csak nem mondam mi. Nagy Isten, vallyon szeretteje valaha valaki ugy szeretöjet, hogy masstul nem feltötte volna, ki ugyan ne ketelkedet volna, se gyanakodot volna soha szeretöjehöz? CRE: Ok nelkül bizony igen bolondsag az kigyanakodik: de az minek ember bizonyos jelet lattya, annalis nagyub bolondsag ha meg sem vesi esében. BRIS. vallyon mellyik jelrül ismered, hogy Iulianak beadott teged Sylvanus? CRE. Micsoda nagyub jel kel annal, ha latom hogy Iulia, ha csak rea tekentek is, ottan el-forditty a-fejet, es el tekeredven elölem menten megyen mas felé: kicsoda oly vak, ki annak okat esebe ne vegye? BRIS: Nyavalyas mely almos! sörkeny föl szemeny, s töröld meg az szemeidet Nezhetse miel almodnak neha es törödnek ö magokba az szerelmesök. Hallad uram fia, vallyon csak most kezdötte hozzad illy kemeny lenni Iulia? Tekentötte inkab valaha jo szemvel read? vallyon hol trecselt s-nevetközött kegyelmetek egymassal, s-ki latta hogy Sylvanussal nyajaskodot volna? ladde balgatag, mint vagyon a dologh? CRED. No hadiaron; az nap el nem nyugszik addig,

KÖNYV TÁRA

C

1

1. kép C_1a lap

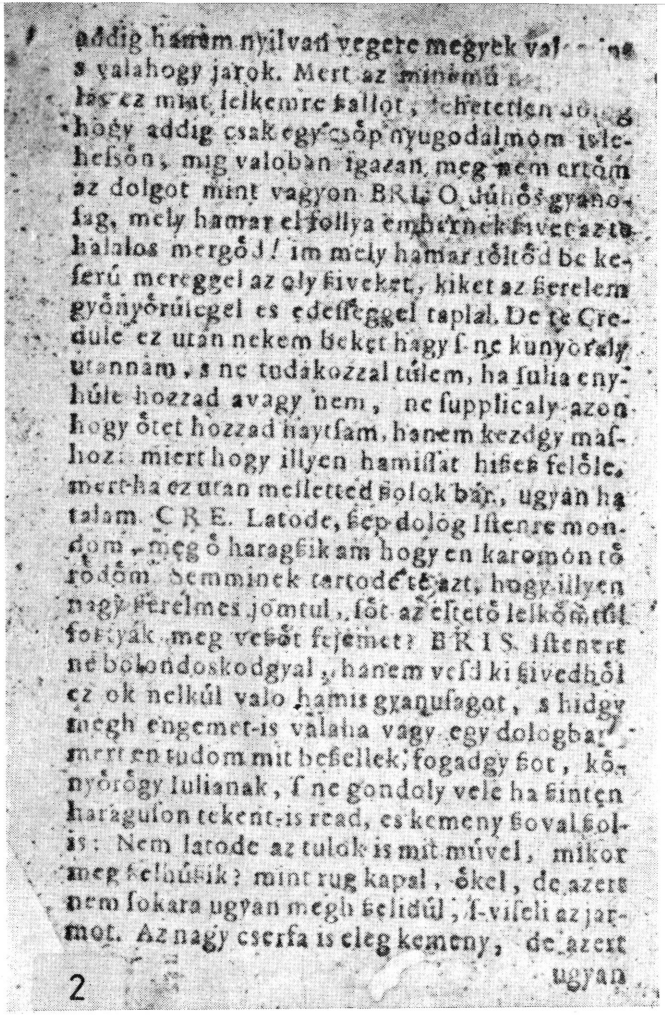

addig hanem nyilvan vegere megyek vala[illegible] s valahogy jarok. Mert az minemü [illegible]las ez miat lelkemre szallot, lehetetlen dolog hogy addig csak egy csöp nyugodalmom islehessön, mig valoban igazan meg nem ertöm az dolgot mint vagyon. BRI: O dühös gyanosag, mely hamar el tollya embernek szivet az ö halalos mergöd! im mely hamar töltöd be keserü mereggel az oly szivet, kiket az szerelem gyönyörüségei es edessegge[illegible] tapal. De te Credule ez uton nekem beket hagy s ne kunyoraly utannam, s ne tudakozzal tülem, ha Iulia enyhüle hozzad avagy nem, ne supplicaly azon hogy ötet hozzad haytsam, hanem kezdgy masshoz: miert hogy illyen hamisat hiben felöle, mert ha ez uton melletted solok bar, ugyan hatalam. CRE. Latode, sep dolog Istenre mondom, meg ö haragsikam hogy en karomon tö rödöm. Semminek tartode te azt, hogy illyen nagy szerelmes jomtul, sőt az eltető lelkömtül fosztyak meg vegöt fejemet? BRIS. Istenert ne bolondoskodgyal, hanem vesd ki szivedből ez ok nelkül valo hamis gyanusagot, s hidgy megh engemet-is valaha vagy egy dologbar, mert en tudom mit beszellek, fogadgy sot, könyörögy Iulianak, s ne gondoly vele ha sinten haragusson tekent-is read, es kemeny szoval solis: Nem latode az tulok is mit müvel, mikor megh felhüdik? mint rug kapal, ökel, de azert nem sokara ugyan megh felidül, s-viseli az jarmot. Az nagy cserfa is eleg kemeny, de azert ugyan

2

2. kép C_1b lap

zak, ſaz mikor az [illegible]lemile az tengörben fól,
akkor lesek enis kegyes ſerelmes hozzad. CRE:
Ki hinne, nagy Iſten, hogy illyen angyali ſep-
ſegben, ezfele kegyetlnek ſiveben illyen nagy
ſörnüy kegyetlenſeg uralkodgyek? Talam im-
ez repedezet kü ſiklatul ſületted? vagy Chartá-
go hatarban termett örosſlan tejét ittad, vagy
az Armeniai parduz csöcseit ſoptad a mine-
mü kegyetlen vagy? Az ſep Diana, az vadaſaſ-
nak Iſten aſſonya gyakran el hadta ſetalaſat,
s fügyelmetesen halgatta az en ſiri mas verſei-
met, ſöt meg az erdök, hegyek, völgyek, fer-
kek is halvan az en keſerves enekemet, mellet-
tem keſeryesen meg zöngötték; csak te egye-
dül ſep Iulia hogy aſpis kegyetlen füleidet
be dugod beſedimre, nem könyörülſz raytam,
ſöt latom hogy ſinten ugy els[illegible]kommal ſ-
könyhullataſimmal, mint egy jo izü eledellel.
IUL. Tiſztes kis eledel bator, akar en magam
mondgyam: Nem veſed eſedben ſegény, hog
inkab idegenitek mint edeſitek engem magad-
hoz ezfelevel, ha nyilvan latod, hogy ſemmit
nem haſznalſz en nalam az ſok gyermeki vagy aſ-
ſonyi ſiraſoddal. Miert ſirſz mind untalan elöt-
tem, ha erös ſivü férfi vagy? mit vesztekedel?
mit gyötröd magad? CRE: Kételen vagyok
vele, mert az te ſepſegedhez valo ſerelmem
meg birt engem elmemis föl gerjédöt, kevan-
ſagom erölted rea, nem halgathatok, azert ſol-
nom es ſirnom kel akaratom ellenis. Azert az
ſerelmet fedgyed, kegyetlen, ne engemet: ho-

ot en ſem keptelen ſem t[illegible]eletlen ſem lehetet-
len dolgot tüled nem k[illegible]yanok; hanem csak
[illegible]gy nelegyen ellened, hanem legyen ſa-
ſran ſep ſömelyedre neznem. IUL. Bi-
zony [illegible]nom, veſöt, nyavalyadat, ſ banom hog
az igaz ſerelem miat vallaſ ennyi ſok büt, ſ no-
ha ſivem ſerent akarnam, de mint hogy nem
ſegithetlek ſem könnyebbithetlek ſemmivel,
azt is banom. Azert laſſad, mert engem csak
heaban igyekezel hozzad haytani. CRE. Ha
az Iſten mind az mennyei ſ mind az földi ſok
ſepſegöket hozzajok illendö termeſettel ékö-
ſitötte, mi dolog hogy ſüvedet az kegyeſſegh-
ben reſetlenne tötte? Nem tudode, hogy oly
ſinten az ſepſeg az kegyeſſeg nelkül, mint az
ſep kut jo forras viz nelkül, ſ mint az ſep fiatal
zöld ág gyümölcs nelkül. Ha azt tartod, hogy
nem erdemlem az te ſerelmedet, am bar ne ſe-
res engemet, csak enged ezt, hogy en ſeretheſ-
ſelek tegedet: ſ ha ſinten nem kedvellöd ſem
bössüllöd is, mégis csak ne utald tellyeſſeggel
az en ſerelmemet, ſ ha ſerelmeſed, nem lehe-
tek, legyek ottan csak rabod mig elek. IUL.
Nem kel tat ugyanis ſem ſemelyed ſem ſolga-
latod ſem rabſagod, akar ki ſeretöje, ſolgaja
rabja legy, csak nekem hagy beket: eleg eddig
trecselesben, talam moſtis valaki megh latott
hogy eggyüt vagyunk, ſ mindjart gyanuſagban
eſik hozzank s kis fecsegi, mert irigy az ember.
Azert el megyek, Cupido es Venus maradgya-
nak veled jo Credule. CRED. Ne ſiesen edes
fenyes

maradok az keſerűſegben, mint az nap nelkűl
valo ſötetſegben.

Io Iupiter mit vetőttem oly nagyot ellened,
hogy hozzam nem engeſztedel az Szep Iuliának
kő termetű ſivet? O Venus mikor tegtem
meg azte törvenyedet, hogy ellenem ötet igy
kemenyited, lam ſenkit nem gyúlől ez vilagon,
inkab en nalamnal? De mit panaſolkodom he-
aban, s mit eſedezem, ha mind csak Sylvanus
ennek az oka Vay haladatlan tökelletlen ro-
ember, te tűled vartam jot, neked jelentettem
meg minden ſzerelmes kevanſagomat, igazsá-
allitvan tegedet, nezhetſe mint aruló el, de bar
rementelenül hallyak meg, ha magam ket kez
zevel nem allom meg bossumat raytad.

ACTUS III. SCENA III.

Sylvanus az erdei tűnder vad Echo al-
fonnyal enekelve beſzelgetven Iuliához va-
lo ſzerelmeről, feleleteket vészen Echotul.

SYLVANUS: Nappal vagyon az féléken nyu-
laknak az agarak miat bantaſok, az halak-
nak is nappal vetik meg az halot s a horgot, az
ſzanto baromis akkor viſeli az igat: de ejelre
kelve, midőn az fejer hold ki terjezti vilagat,
mind nyulak, halak, barmok bekevel nyugoſ-
nak: csak egyedúl nekem, hogy ſem eyel ſem
nappal nints ſemmi nyugodalmam, mert min-
denkor

5. kép C_5a lap

ímez kősalnak panaſolkodom enckemben.

O Magas kősiklak, Kietlenben nőtt fak, Kik
nagy ſzerelem tűzen Igaz bizonſagim Vat-
tok mert kenaim, Tudgyatok mint ſinte en, Ki
latta elteben, Hogy igy hallyon veſſen, Mas
mint en ſzeretőjen. ECHO, EN.

Tavöly egy erdőben, Nekem felelesben,
Lőn ugymint emberi ſzo, Talam eggyik tűnder,
jar it valamiert, Vagy valami vadaſzo, Ha lo
nem nyeritőt, Az ki ith, cserditőt, Labain ha
volt beko. ECHO

Echo nagy kenomba, Melybe ſzep Iulia,
Engem fertengeni hagy: Mi könnyebbithet
meg, S mitúl lehet kerlek, Kemeny ſivé hoz-
zam lagy? Keſerű kenomat, Mi enyhitheti
moſt? S mi az mire lelkem vagy? AGY

Azt igaz- ndad, De mond megaztis
hát Ott ki vigaſztalhatna? Bum helyet őrömet,
Győnyőrű élztet, Nekem ot ki adhatna? Iga-
zan ki neve, Kit ſoknak kivűle, Lelkem oda
kevanna. ANNA

Azt bizon meg vallom, De jo ſolgalatom,
Kedveſe neki vagy nem? Szep Iuliam Annam,
Lesőne jo hozzam, Meg kegyelmeze nekem s
Hogy regen ſolgalom, Lesene jutalmom, Kel-
le jot remenlenem? NEM

Kegyetlenſegejert? Erte tűrt ſok kenert,
Lam meg iſtentúl ſem fél, O fejer meliyeben,
Mint ſzep lagy fészkben, Kegyetlenſeg holtig
él, Mert

6. kép C_5b lap

nem többet csak parancsoly, meg állok funk mi-
ketten edes verem. GAL. Ki trefas im jo ba-
tyam, mint ha him varro tarsom volna. DIE.
Mely vadon partya magat, nam oly nagyra tar-
tod magad, mint az Erdelyiek az jo buzat a dra-
gasagban, vagy az Patakiak a fük bor idejen az
sört. GAL. De nt trefaly az agebe. DIE. titsi-
rik fitsirik, bezzeg fep, vayha meg-fogh atnam.
GAL. Minek beszelles? DIE. Amaz tengelicz-
nek, fitsirik fitsirig, nezhetse mint jű az bor ra-
ha lépem volna, mayd meg fogh atnam. GAL.
Meg az ebet: hagy beket az latorsagnak, nez-
se thon egy kezkenő nalam, neked adnam en
ezt, ha imez kofarka Eperjet en tőlőm el vetet-
hetned az te uraddal, bizon csak ezennel fődő-
tem en magam ket kezemmel. DIE. De ugyan
ide adode az kezkenőt, talam csak trefalok. GA:
Nagy oda adóm, nam nem hiszed. DIE. Ad
de hat az epőrjet, fted el most az kezkenőt,
had allyon nalad. GAL. Bator, valamely ora-
ban kevanod, ottan oda adom, csak vegye el
Sylvanus az epőrjet. Meny el, Isten ádgyon
hasznot törekődesedben.

ACTUS IIII. SCENA III.

Credulus feddözik Sylvanusſal, hogy
Iuliat túle el csalta, de ő először tagadgya,
ottan vegre azt mondgya, hogy ő nem e-
rőlkődőt azon, hanem az rementelen al-
kolmatoſſag, vagy ſerencse ſerzőtte kőz-
tők az ſerelmet.

CREDULUS, Csak kar, mert nem meſter-
kedhetel ugy te Sylvane, hogy dolgodat el
fedezhetted előttem. Nincs oly titok, mely va-
laha ki nem jelenik. SYL. Mi dolog, talam bort
ittal? Mit gárázdalkodol velem? CRED. Nem
csak garazdalkodom az hitőtlen ſtőkelletlen
voltodért, hanem ugyan őtvo is kap meg ma
guba gőndőrrel, mayd meg is vonnyuk a gubat
egy mas hatan ha ra nem gondolsz. SYL. Vala-
miert? vallyon mi bantasod volt valaha en
tűlem jambor, hogy igy patvarkodol? CRED.
Mi bantsom? meg az kerdőde? vay hogy nem
tudod. Te hozzad en ugy biztam mint magam-
hoz, ſ ahoz kepeſt tanacsotis kerdettem tűled
mint meg hit baratomtul, dicserven hol sőmet,
hol kezet, hol ſavat, nol homlokat Iulianak
előtted, azt alitvan, hogy orvoslanal inkab
mint el asulnal nyavalyamban: ſ ha tekentem,
hát nem baratom, hanem halalos ellenſégem
voltal ennekem, mert sok eztendeig valo sol-
galatomnak minden erdemet béret el veſztetted
tűlem: hogy tehettel illyen arultatast raytam?
ki hitte volna hogy engemet (illyen jo tarſodat
igaz baratodat, kinek mindenkor vőtted jo aka-
rattyat, ſ teis ajanlottad magadat,) igy aruly el,
ſ igy idegenitſed el tűlem Iuliat? Eze az igaz
baratſag ſ tőkelletes jamborſag? SYL. Ne dá-
galyoskodgyal, hald meg, im meg mondom, ſ az
utan tegy magad itiletet benne, ha erdemleke
bócsanatot vagy nem. Egykor Dametaval bal-
lagunk vala az olayſa vőlgyen, ſ egy dombnak
az ár-

telezett kéziratos könyvek egyike került a tipográfus kezébe? Egy további kérdés: Rheda Pál Debrecenben, az 1610-es évek közepén — a szigorú Hodászi Lukács esperessége alatt vagy után — csakis anyagi okokból vállalta volna a *Credulus* kinyomtatását vagy talán másért? És végül: vajon egyáltalán tudomást szerzett-e az anonym kis nyomtatványról a költő műveinek összkiadására készülő hűséges tanítvány, Rimay János? A teljes nyomtatvány egyszeri előkerülése feltehetően felelne kérdéseink egy részére, — s ami ennél is sokkal több: megajándékozná a magyar irodalmat Balassi Bálint drámájának legteljesebb szövegalakjával.

BERLÁSZ, PIROSKA

Wo wurde Balassi's Credulus und Julia gedruckt?

Im Jahre 1899, im Nachlass des Geschichtswissenschaftlers Nándor Knauz fand man ein Bruchstück von vier Blättern aus der gedruckten Auflage des einzigen bis heute bekannten Dramas von Bálint Balassi. Dieses Bruchstück geriet ins Eigentum der Ungarischen Nationalbibliothek Széchényi; dort wurde seine Identität vom Literaturhistoriker Pál Erdélyi bestimmt. Er war der Meinung, dass dieses Druckwerk wahrscheinlich am Ende des XVI. Jahrhunderts zu Bártfa hergestellt wurde.

Der Band des im Jahre 1971 erschienenen Nachschlagewerkes Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum 1473—1600 stellte in Frage die Bartfaer Herkunft unseres Bruchstüks. Das gab uns die Anregung das Druckort des Fragments durch typographische Mittel bestimmen zu versuchen.

Weil aber die vorliegenden vier Blätter keine Initiale oder Buchschmuck enthalten, — konnte die Aufklärung der Frage des Druckortes nur auf Grund der einzelnen Buchstabetypen versucht werden. Das Textbild ist durch die Anwendung von drei Buchstaben zweier Antiqua-, eines Kursiv- und eines hervorhebenden Types zu charakterisieren.

Durch eine bis in die Einzelheiten gehende Untersuchung gelang es festzustellen, dass der Texttypus des Druckwerkes nicht zu Bártfa, sondern in der Debreziner Stadtdruckerei zwischen 1597 und 1643 benutzt wurde. Die weitere typographische Analyse ermöglichte auch die Folgerung, dass das Fragment wahrscheinlich in der Mitte der 1610-er Jahre gedruckt wurde.

BARLAY, Ö. SZABOLCS

Thomas Seget's (from Edinborough) Middle European connections in reflection of Cod. Vat. Lat. 9385

Thomas Seget from Edinborough is worthto be discussed by the special literature because of several reasons. He was travelling not only in England but in Netherlands, Germany, visited the Bohemian and Polish intellectual centers, and supposed to travel through Hungary too. There were hundreds of humanists like he was, but few of them kept their relations so consciously to the contemporary intellectual leaders as the Scot Seget. This is proved not only by his correspondence, but also by the *Album Amicorum* (Codice Vat. Lat. 9385) which will be analysed here.

Because he was travelling thoroughly Europe, his activity is studied by the Dutch renaissance researchers as well as the Italian, German, Czechoslovakian, Polish ones too. But the research work (which is various and refers to several language areas) needs to summarize — with the help of the available data— those results, which are to make clear Seget's life-work and its numerous question-marks. The reason, what makes it necessary, is:that—up to now—he was studied by the researchers only in connection with one special subject. E.g. Antonio Favaro (connected to Galileo Galilei), Florio Banfi (because of Marino Ghetaldi), Otakar Odlozilik (because of his friendship to the Polish Szymon Szymonowicz). The studies of the above-mentioned researchers are indispensable, because they reveal — in spite of their special respects — a number of informations about the most different periods of Seget's life.[1] We are going to study especially the *Album Amicorum* — which would deserve a fascimile edition — because of its hidden values. But this booklet contents the recording of no more than four years (1597—1600), consequently the data of the previous and the following periods have to be studied too.

* * *

In spite of that we have records about two Seget too (without the possibility of the precise outline of the difference between the "older" and the "younger" one) we haven't too much reliable data about his early years. It is much better to call attention — instead of the confused biographical data — to that period, when Seget got acquainted with Justus Lipsius and became his disciple.

[1] Antonio FAVARO: *Dall'Album Amicorum di Tommasso Seggett (!)*, Atti e memorie della R. Accademia di scienze, lettere ed arti in Padova, N. S., vol. VI, 58—62. The same: Ancora di Tomasso Seggett, Atti . . . vol. VII, 19—21. Florio BANFI: *Marino Ghetaldi da Ragusa e Tommasso Seghet (!) da Edimburgo*, Archivio Storico per la Dalmazia 1933, 323—340. Otakar ODLOZILIK: *Thomas Seget, a scottish friend of Szymon Szymonowicz*, Reprinted from the Polish Review, vol. XI, No. 1, 1966, 1—37.

We can identify this datum by the help of two different documents. The one is that letter of recommendation, which had put Seget — by all means — on his carrier and which made possible the friendship of numerous well-known humanists with Seget for long years. It is almost indisputable that Lipsius too had the same intention. His first sentence begins like this: "Testimonium, qui haec legetis." The following is the content of the letter from the year 1597:

„Testor apud vos serio, hac mea manu, Thomam Segetum, notum mihi a *pluribus annis* fuisse, imo ab ipsa prima eius adolescentia, meum vel discipulum vel auditorem. Eo omni tempore probis se probasse ac mihi in primis, ob acre et excellens ingenium, ardorem studiumque dicendi, atque ita profecisse, ut in meliori omni literatura paucos sibi aequales habeat in aequali aevi. Addo et moribus modestum ingeniumque esse et dignum quem tales aestiment atque ament. Lovani, VI. Kal. Sexitil. 1597."[2]

The other script is originated also from Lipsius and it can be found in the — already mentioned — *Album Amicorum*. Before introducing and analysing the text let us say some word about the Album itself. The size of the booklet is 14 × 16 cm and it consists of 125 pages. It is to be found in the stock of Biblioteca Vaticana Riserva. There are the followings on the first page of the Album: "Caratteri rarissimi. Thomas Segeti Scoti Collectio plurium erga ipsum amicitiae monumentorum a Viris illustribus scripta." The following motto is on the second page: "Disco orbi quisque sibi." The name of the proprietor: "Thomas Segetus Scotus." Later the next can be read: "H. L. (Amicitiae) et (Benevolentiae) S. E." There is a handscript originated later, on the beginning of the Album:

„Questo libro è un tesoro, perchè qui trovansi insieme raccolti caratteri che di mano propria usavano nello scrivere diversi letterati che fiorirono verso il 1590, come a dir Giusto Lipsio, il Cerk, Fra Paolo Servita, il Possevino, il Guarino, il Galileo, ad altri molti."

That book is a real "tesoro", treasure, which has to be scrutinized. Up to now Florio Banfi was the only, who tried to make a list about the circle of friends to be found in the Album. But his list is incomplete (he didn't mention for instance just the name of Lipsius), on the other hand he didn't notice — or perhaps it wasn't important for him — the data of peregrination which might have been reconstructed by the dating.[3] As for the chronological review, it gives us the most bases to the research work: when, where, with whom got Seget acquainted?[4] The last column of the compilation shows the number of the pages.

[2] Banfi op. cit. 324. — Justi Lipsii: *Epistolarum selectarum centuria singularis ad Italos et Hispanos quive in iis locis*, Antwerpiae 1613, 62.

[3] Banfi's list quoted work 329—331. Some mistaken data must be corrected: Pigafetta (18 vo) his first name is not Antonio, whose Hungarian connection is known, but Filippo; in spite of Scarani (25), Scavani, professor of the grammar-school of Venice; Arnoldus Vvion's autograph is not on the page 41 vo-n, but on 43. The following names are missing from the roll: Justus Lipsius (19), Adolfus Occus (34), Stanislaus Baryski (47), Patricius Sandycus (83), Arthurus Gordon (89), Joannes Dimmer (99), Antonius Quaerengus (107), L. Stenac (110), Battista Ciero (114), Paulus Sonvineg (118), Joannes Graemus (121), Georgius Ludovicus Egranus (125).

[4] In our composition the personal-, and place-names are according to the Album, that's the cause of the different dating, and abbreviation.

DATE	NAME and	PLACE	Number of page
VIII. Id. Sextil	Andreas Schottus S. J.	Antwerpen	78
VI. Id. Sextil	Abraham Ortelius	Antwerpen	18
V. Kal. Sept.	G. Barolanus Scotus	Lovanii	81
Prid. Kal. Sept.	Gualterus Lyndosayus	Lovanii	21
VI. Kal. Sept.	Justus Lipsius	Lovanii	19
— — —	Arthurus Gordon	— —	89 vo
— — —	Gulielmus Setonius[5]	— —	97 vo
VIII. Kal. Octob.	Ericius Puteanus	Francofurti	82
Kal. Oct.	Marcus Velserius	Augustae	20
Postr. Kal. Oct.	David Hoeschelius	Augustae	60
III. Non. Oct.	Bonaventura Bodeckher	Augustae	22
III. Non. Oct.	Leon S. Stamlerius	Augustae	85
Oct.	Jo. Jac. Heinzellius Degerus	Augustae	84
Oct.	Adolfus Occus	Augustae	34
— — —	Thomas Stilianus	Venetiis	80 vo
Oct. 19.	Joannes Ruthuen	Patavii	35
IX. Kal. Novemb.	J. Cootwyekius	Venetiis	36
Idibus Nov.	Antonius Riccobonus	Patav'i	77
	1598		
mart. 6.	Robertus Ker	Patavii	37
prid. id. mart.	Patricius Sandycus	Patavii	83
prid. Kal. Apr.	Guidus Poniarolus	Patavii	113
7 Maii	Gisbertus Vessus	Patavii	88
23 Maii	Thomas Moravius Scotus	Patavii	61
17 Junii	Jac. Aper de Houue	Patavii	92 vo
18 Junii	Timannus A. Weede	Patavii	93
VI E id. Sextil	Arnoldus J. F. Friso	Patavii	94
a li 9 de sett.	Guiglielmo Keithe	Patavii	38
XII Kal. Octob.	Aloysius Oricellarius	Patavii	24
XII Kl. Octob.	Joannes Leo	Patavii	26
XI Kal. Octob.	Fontanella Spilinbergius	Patavii	27
X Kal. Novemb.	Lucio Scavani	Venetiis	25
24 Octob.	Andreas et Samuel Naruchenn	Venetiis	41
Kal. Novemb.	Christoph. Cunradus Neihart	Patavii	86
Festo S. Martini	J. a Fernberg Fermonte	Patavii	39
25 Novemb.	Julius Caesar Caracciolus	Patavii	112
3 Idus Decemb.	Mnontirosius Scotus	Patavii	111
3 Id. Decemb.	Johannes Graemus	Patavii	121
XIII Kal. Januar.	Laurentius Pignorius	Patavii	109
XI Kal. Jan.	Nicolaus Fabricius	Patavii	76

[5] On the basis of Odlozilik's opinion, we put here Gordon's and Setonius' notes, though they are without dating, op. cit. 4,10 note.

DATE	NAME and	PLACE	Number of page
	1599		
XXX di Ganaro	Filippo Pigafetta	Padova	18 vo
Ult. Martii	Jo. Vincentius Pinellus	Patavii	116
— — F. Paulus	(Sarpi); Marino Ghetaldi Ft. Jac. Lambertus Aretinus	Patavii (?)	42
VI Kal. Apr.	Jo. Franciscus Musatus	Patavii	28
Non. April	Richardus Thomson	Venetiis	103
20 Maii	Honorius Conisbeus	Venetiis	124
21 Junii	Jacob Badoer	Patavii	74
27 Giugno	Mongo Murray	Patavii	40
Idibus Julii	Ant. Possevinus S. J.	Patavii	117
I. August.	Galileus Galilei	Murani	79
Prid. Kal. Oct.	Battista Ciero? Lievo?	Venetiis	114
die 8 Octobri	Arnoldus Vvion O. S. B.	Mantuano	43
X di Ottobre	Sertorio Loschi	Mirandola	44
10 Oct.	Joannes Fiambertus	Mirandola	45
— — —	Antonius Quarengus —	Parma	107
III Idus Octob.	Flavius Quarengus	Parma	108
12 Octobris	D. Hier. a Potentia abbas	Regii	5
12 Octobris	Amandus de Oliva	Regii	6
27 Octobris	Fr. Altilius Capreolus	Vicenza	33
Nov?	La'Stenaz?	Venetiis	110
— 1599	Jean Casimir	— — —	15
	1600		
VII Non. Ian.	Joannes Manganus	Patavii	122
14 Kal. Martias	Paulus Sonvineg? Sonnerveg?	Patavii	118
— ? Martii	Georgius Ludovicus Egranus?	Patavii	125
12 Aprilis	Joan. Bulyonius Dargny	Venetiis	75
15 Aprilis	M. Maloweczinska Malowicz	Venetiis	17
16 Aprilis	Gebarthus G. Scarberger	Venetiis	106
Id? Aprilis	Cornelius Frangipanus	Venetiis	115 vo
26 April	Stanislaus Baryski	Venetiis	47
6 Maii	Theodorus Dulman	Venetiis	87
a di 17 Maggio	Bernardo van Randtwic	Venetia	123
17 di Maggio	Carlo Conte di Salma	Venetiis	15 vo
17 Maii	Florianus Drost Silesius	Venetiis	91
24 Maii	Stephanus Dousa	Venetiis	98
XVI Kal. Junii	Conradus Peutingerus	Venetiis	101
8 Jun.	T. Vander Duyn	Venetiis	68
8 Jun	Adrianus Hogenpyl	Venetiis	69
Idus Junii	Matheus de Bordonia	Venetiis	19 vo
Idib. Jun.	Baptista Guarinius iun.	Venetiis	32
3°d. Luglio	Ventura Cavalli	Venetia	73
proprid. Non. VIIbres	Justus Raphelengius	Venetiis	102
7 Kal. Octobris	Gysbertus Berensteinius	Venetiis	70
die 2 Ottob.	Christ. Sigism. baro de Woldstayn	Venetiis	100
25 Octobris	Arnaldus Vander Myle	Venetiis	105
8 Kal. Nov.	Joannes a Wouwer	Venetiis	104
10 Novemb.	J. Dimmer Hollando-Hagensis	Venetiis	99
7 Decemb.	Barth. Bilovius a Bilovio	Venetiis	90
7 Decemb.	Joan. Cegletius Ungarus	Venetiis	119
8 Decemb.	Stephanus Teökölj Baro in Keismark	Venetiis	46

WITHOUT PRECISE DATE

Postridie Idus Junii ?	P. A. Deleberon ep.	Venetiis	30
?	Volalricus Hacker decanus	Friburgensis	120
?	Besannatus ? Burgundio	—	95
?	Joannes ?	Lovanii	96
?	Jacobus Clerk Anglus	—	23
?	Jac. Mar. de Fuggerii ?	—	31

It was proved by O. Odlozilik's study about the connection between Thomas Seget and the Polish Szymon Szymonowicz, that Seget's travels in abroad and his circle of friends can be reconstructed by the analysis of the data of the Album. His study in English gives a lot of information to this. Because Odlozilik — like Florio Banfi — analysed only a special detail, he didn't aspire to completeness. Consequently a lot of data are missing in his study, and he didn't compile precisely the chronological order too.

The present study — because of the given extent — cannot give more than the above-published list of data between the period 1597—1600. At most, we write here some pages about the outline of Seget's peregrination and his various friendly connections.

Returning to Justus Lipsius, we have mentioned that just this Album contains an other very important note, by which Seget's connection to the Europe-famous humanist is provable. It is Lipsius itself, who wrote on the page 19, that he has known and esteemed the Scot student, as his disciple already for ten years; it was dated 27, August, 1587. Accordingly, they got acquainted in 1587, from that time the friendship between the master and his disciple had been lasted for a life time. "Benevolentiae symbolum hos dedi conceptae ante decem annos cum adolescentulum valde novi." These few lines contain such expressions ("praeclara indole atque ingenio, doctrina et elegantia"), which could convince the other humanists of the Album about Lipsius'respect for Thomas Seget. The correspondence was frequent between them. As a consequence of that, we can fix some data connected with Seget's studies. E.g. in 1589 he was matriculated at the University of Leiden; he returned to Edinbourgh in 1595.[6] — In all probability it was Lipsius itself, who insisted on the journey to Italy of his disciple. In the followings we try to reconstruct the track of Seget's peregrination, considering the unsystematic dates scattered on the most different pages of the Album, and the records of the English, Dutch, Belgian, and German friends

From Antwerp to Venice

Andreas Schottus the Jesuit began thet lis of the circle of friends on 16, August, 1597 in Antwerp ("Primus ego hoc album teneam") 78).[7] Five days later we met the famous traveller and geographer Abraham Ortelius' lines in the Album. He drew also a globe into the Album, as a

[6] Odlozilik op. cit. 3.

[7] cp. A. PONCELET, S. J.: *Nécrologie des Jésuites de la province Franco-Belge,* Wetteren, 1931 40.

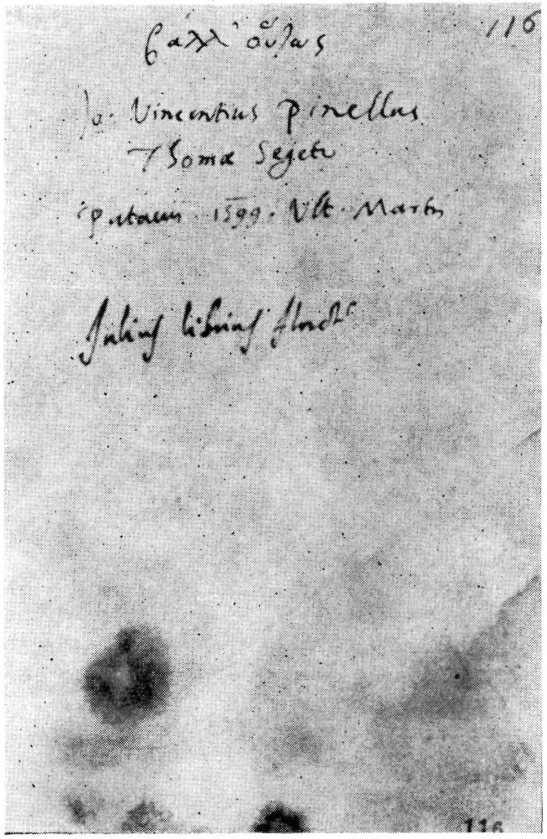

Vincenso Pinelli's notes

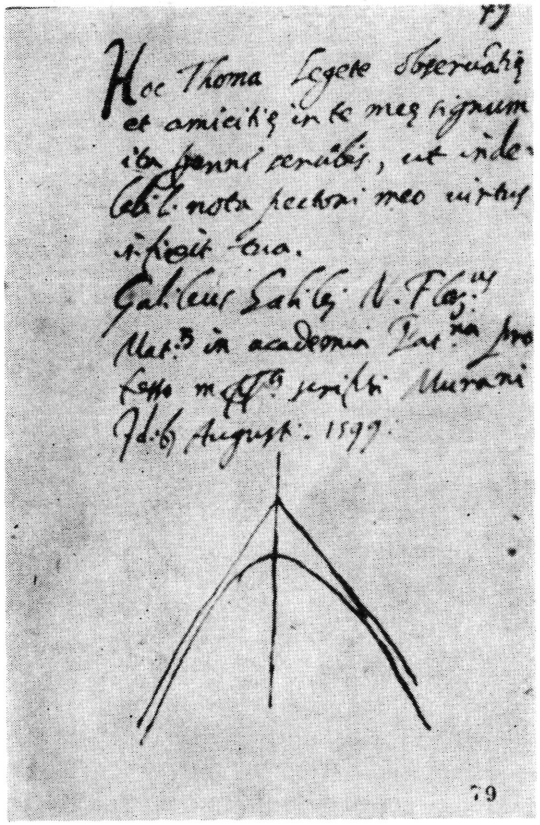

Galileo Galilei's notes

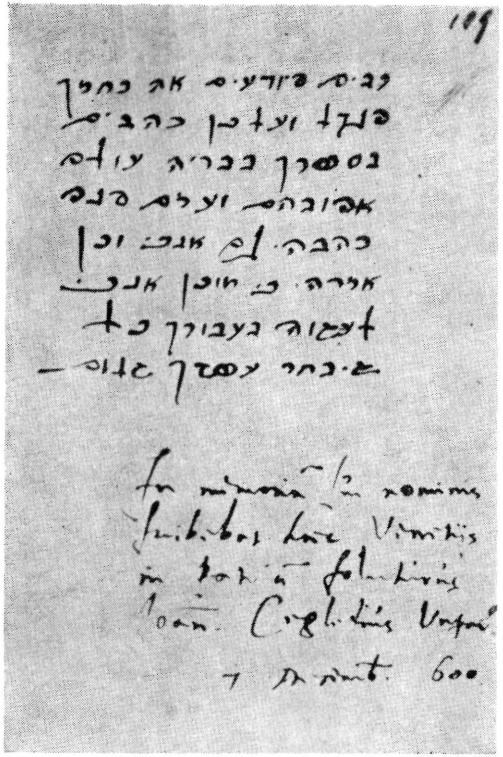

Johannes Czeglédi's notes

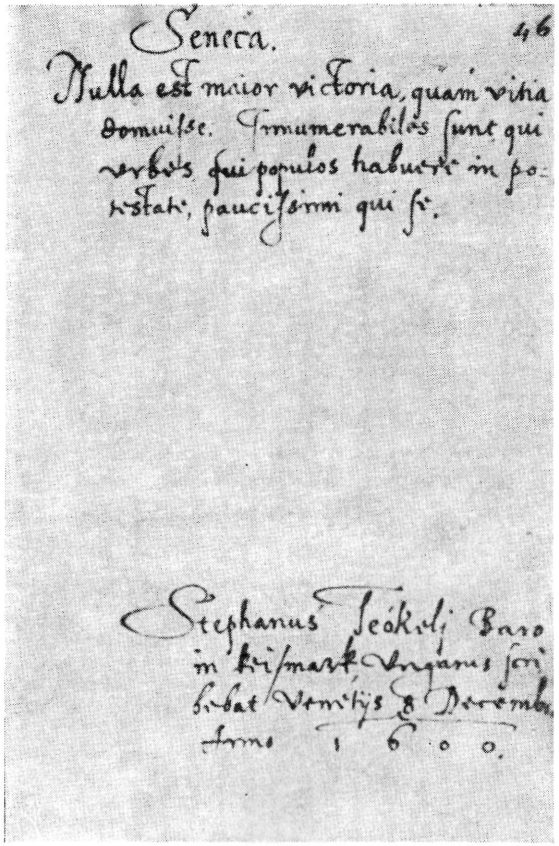

Stephanus Teokoly's notes

symbol of his science (18), thereon are Europe, Asia, the North Pole and Africa well-visible. It was dated also in Antwerp. Lipsius and his disciples eternized their names and friendship with Seget in Louvain. William Barclay, Sir Walter Lindsay, Arthur Gordon, William Seton were English or Scot students.[8] Their lines refer to Seget's approaching journey to Italy. In the same year Seget visited Hendrik van der Putte the famous humanist in Frankfurt, who called himself — in the Album — Erycius Puteanus. He was also Lipsius'disciple, and at this time he became the laureate of the University of Louvain. Seget made close friendship with him for a life time. They had always sent their poems and epigrams to each-other.[9] Puteanus mentioned that he has been fond of Seget for a long time: "non ille (i.e. amor) a prima aetate coeptus simul et formatus" (82) As a consequence of Lipsius' letter of recommendation, Seget was welcome — on his way to Italy — in the next town Augsburg too. Among the others we find there the 73 years old Adolfus Occus, Marc Velser and his relative J. Jacobus Heinzellius Degerus, and the famous classical philologist David Hoeschel the rector of St. Anne college.[10]

Whenever he got opportunity he had visited — besides the humanists — leading government officials too, and later he was able to make profit of these connections. That is how Leon. Sigismundus Stamler (85) and Bonaventura Bodecher imperial counsellor (22) got into the Album.

Seget arrived in Italy in the last days of October 1597. According to the regulations he went first probably to Venice to report himself to the authorities, and only after that he went to Padova. There is a note — dated 19 October — which gives information in that important part of Seget's peregrination: Joannes Ruthen comes de Gowrye, Patavii[11]. The surprisingly short time between the dating of Augsburg and Padova proves, how quickly Seget crossed the Alpes ! In Padova he met a lot of acquaintances. Among the others was the Belgian Cootwyk, who drew a tiny solar disc on the page 36 of the Album. Did it mean a symbol, which expressed the happyness of the students coming from North to Italy? It was shown of his letters, that Seget felt on the same way. As soon as he arrived in Padova, he informed Lipsius about his visits to their common acquaintances (Puteanus, Lipsius' disciples from Augsburg). It got clear from the answer of his master, how much happy he was because of the success of their common plan: "Gaudeo in Italian incolumen venisse".[12] One month after his arrival he got in close connection with Antonius Riccobonus professor in Padova, who wrote his name into the Album on 15th of November ("Antonius Riccobonus J. C. humanitatis in Patavino Gymnasio explicator"). He praised Seget's Greek-Latin knowledge and education. (77)

Neglecting the notes and the qualification of those made by his compatriots, it is worth to concentrate our mind on his connection with the Italian human-

[8] The names in the Album are in Latin, Odlozilik uses the English version of these names. See the notes Album Amicorum 81, 21, 89 vo, 97 vo.

[9] *Eryci Puteani Epistolarum centuria prima et innovata*, Lovanii 1612, 46. About the intimate connection of the two cp. Odlozilik quoted..... 12.

[10] Album 34, 20, 84, 60.

[11] Album 35.

[12] *Justi Lipsii epistolarum selectarum chilias*, cent. III, Leiden 1616, 280. cp. Eeward ROSEN: *The correspondence between Justus Lipsius and Thomas Seget*, in „Latomus", vol. VIII, 1949, 63–67.

ists. In the years of 1598-99 he got acquainted — in Padova and Venice — with Alcysius Oricellarius (24), Fontanella Spilinbergius (27), Lucius Scavanus professor of grammar of the Venetian school (25), Laurentius Pignorius (109), Filippo Pigafetta, who wrote — with enthusiasm — about Seget into the Album: „. . . Alle sue nobilissime doti." (18 vo?)

In Vincenzo Pinelli's house

It was the last day of March 1599, when Vincenzo Pinelli, one of the most famous personalities of the intellectual life of Padova, wrote his name into the *Album Amicorum*. After a few Greek-Latin lines one can read also a referencer to Justus Lipsius (116), which gives evidence to the fact — proved by the futher researches — that it was Lipsius itself, who asked Pinelli for receiving his disciple Seget. In his letter, dated on 27 March, 1599, he expressed his thanks to Pinelli: ". . . pro benignitate, quam in Thoman Segetum contulisti . . .".[13]

But 2 years before that letter, in the first days of his arrival in Italy, Seget even then had been at Pinelli. This was mentioned by Lipsius in his letter, dater on 28 December, 1597: ". . . gaudeo in domum magni Pinelli admissum". Lipsius' intercession was necessary, because — as we are informed by P. Gualdus' note — in his last years Pinelli didn'accept any lodger in his house in Padova, except Lipsius' two disciples: "praeter binos J. Lipsii alumnos. Horum alteri Thomae Segeto nomen, alteri Erycio Puteano". What was written by the contemporaries about Pinelli's house (in the nearness of Basilica del Santo) — its library, collection of maps, codices and its other treasures — all were seen by Seget for years. What is more, he had taken care of them too, especially after Pinelli's death in August 1601, on behalf of the successors.

The above-mentioned data are enough to regard Seget as a secretary at Pinelli's Academy. Consequently, he was able to get acquainted with those scientists and humanists who had visited it. This fact was proved by the Epistola et carmen Thomae Segeti ad I.V. Pinellum 1599.[14]

It is also well-known that Galilei and his circle of friends were frequent visitors in Pinelli's house. Several notes of the Album Amicorum are due to the fact that Seget had possibility to make contact — even friendship — with the notabilities, who frequented the Academy. Reading the Album we have to consider these connections, even if the date and the name of Padova are missing. There is an analogical situation on the page 42 of the Album, where we can read about the meeting of 3 humanists, without mentioning the place and the date of that meeting. That is why Otakar Odlozilik — in his often quoted study — didn't connect the friendship of the famous mathematician Marino Ghetaldi, Fra Paolo Sarpi, and Lambertus Aretinus to Pinelli's circle of friends, and he supposed Venice to be the place of the meeting. But Florio Banfi knew well the correspondence among the above-mentioned humanists, therefore — in his

[13] cp. note 12, 283. — Paulus GUALDUS: *Vita Johannis Pinelli patrici Genuensis*, Augustae Vindelicorum 1607, 52. — A. FAVORO: *Amici e corrispondenti di Galileo Galilei* (no. XXV, Tommaso Seghet)in Atti del R. Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti, vol. LXX, Venezia 1910 11, 619.

[14] Adolfo RIVOLTA: *Catalogo dei codici Pinelliani dell'Ambrosiana*, Milano 1933, 202. Here we find data about the connection between Pinelli and Seghet on another place, cp. Banfi quoted. . . . 336.

study about Mario Ghetaldi — he listed a lot of important data about the events in Pinelli' house.[15] Referring to these, we get informed that Ghetaldi and Sarpi — who was not only "consultore della Ser. ma Republica" but great philosopher, historian and theologian of the turn of the century — had visited Pinelly frequently in Padova. Once Pinelli invited his friends: Ghetaldi — whom he called "miracolo di questo secolo", what is more an angel ("un angelo nei costumi e demonio nelle matematiche") —, Sarpi, and the French "monsignore" abbot Perrot to an improvised scientific competition.

We are interested in this episod only indirectly, because it gives us information about the Scot polyhistor Seget, how he could get acquainted with such great scientists as Ghetaldi, or Galilei? ! It is worth to read the lines on the page 43, where Marino Ghetaldi testifies not a mere acquaintance, but such a deep firndship, which cannot be separeted even by death: "né anco la morte non potra disoluer la nostra amicitia". These connections were transformed into friendship in Pinelli's house, as it had happened in the case of the Venetian humanist, who had often visited Padova and who wrote the followings also on the page 42: "D. Thomae Segeto amico perpetua memoria colendo". It wasn't a chance that Ghetano and Sarpi wrote their name on the same page and on the same day. It seems as if the above-mentioned competition also would have taken place in Seget's presence, on the occasion of such a common meeting in Padova.

On the way to Galilei

Although Galilei was the professor of the University of Padova, and he was Pinelli's frequent visitor, Seget didn't present him his Album there, but he went to him as it is written on the page 79: "Murani Idibus Augusti 1599".[16] In summer of this year he made a round trip in North Italy. His first stop was at Galilei, in Murano, who had spent his vacation there. We get learned, from Galilei's illustrated autograph, that their acquaintance is not a new one, they are even in friendly contact:

„Hoc Thoma Segete, observantie et amicitie in Te mee signum ita perenne servabis, ut indelebili nota pectore meo virtus infixit tua. Galileus Galilei, N. Florentinus mathematicarum in Academia Patavina professor, manu propria scripsi".

Later on too, Seget was keeping the connection with the worldfamous scientist, what is more, he became the connecting link between Galilei and Kepler. 2 months later, on 8th of October, we find Seget in Mantua, as the guest of the Belgian Arnoldus Wion (43). After two days he is in Mirandola. In one of his letter — which was published in 1609 — he mentioned Andrea Maurocenus, as his travelling companion, who is: "senator and histographus Reip. Venetae . . . Mirandolae cum in arcem deducti fuissemus".[17] He was received by Sertorio

[15] Banfi op. cit. 334—5 Micanzio's: *Vita di Paolo Sarpi teologo e consultore della Ser. ma Republica di Venezia*, Milano 1826.

[16] A. Favoro: *Diario del soggiorno de Galileo* a Padova, vol. I, 1922, 82.

[17] Friedenship between Seget and Andrea Mauroceno, their common travel to Mirandola on the basis of Seget's description: Thomas Segetus Lectori, it was edited in print: Hieronimi Magii, *De Equileo liber posthumus, additae Notae et Appendix e viris doctis, qui idem argumentum pertractarunt*, Hannoviae 1609, 47—48. About his peregrinations that time, see Odlozilik op. cit. 8.

Loschi one of the principals of the town (44), and he visited the physicist of the prince of Milano, Joannes Fiambertus (45). On the 12th October, he went to Regio and there, he asked abbot Hieronymus of the Monastery St. Prospero for an autograph (5). He is in Parma on 13 October: "Vivi, vale, ama Scotiae decus" wrote his friend Flavius Quarengus (108). On the 27th of October, he was in Vicenza, where he visited his friend the monk Fr. Altilius Capreolus Arimiensis. There is the motto: "Deo et homini" on the page. (33). Not only this summary is momentary, but also the journey itself seems incomprehensibly desultory, quick and hasty. The same is the journey from Antwerp to Venice, what we had already talked about. He had spent everywhere — not more than few days, or — at most — few weeks. Only Padova and Venice had kept him at one place for years. He gives the impression of a restless man.

He had spent the biggest part of the year 1600 in Venice. The Album contains more than 20 notes from Venice. Among the names are his former school-fellows from Augsburg, German, English, Bohemian, Polish students arriving in Italy, or just departing to their home-land. These apparently unimportant data help to define the peregrination of the students of different countries. As we shall see it later, Seget's Album gives important documents to the renaissance research of Hungary.

Among his Venetian acquaintances it must be emphasized his friendship to Maximos Margounios, the Greek-Cyprian bishop, who belonged to the friendly circle of St. Anne college in Augsburg, and with whom Seget got acquainted — probably — through his friend John Wouwer, who was staying in Venice in that time (104). David Hoeschel — who was already mentioned among the students from Augsburg — edited, in 1601, the Greek-Latin languaged Photius volume. Seget also was requested to be a collaborator, that is why his connection with the Cyprian philologist was important for him. The title of the book: Bibliotheke tou Photiu. Librorum quos legit Photius Patriarcha excerpta et censurae.[18]

From the jail of Venice to Prague

"Thomas Segetus iuvenis eruditissimus vivit Venetiis, nisi locum mutarit." This sentence shows that sometimes even his closest friends didn't know Seget's where-about. It took them longer time to get learned, that Seget was inprisoned by the Venetian authorities. Up to now it didn't get clear, why he came up against the authorities. Only one thing was sure, that his judges were unyielding in his case, in spite of the intervention, for his release, of the highly respected diplomats. The order for arrest — dated 22 October, 1603 — was followed by a long series of questionings and on the 9th of December, 1604 he was gravely sentenced: ". . . che 'l sia condannato a stare in una delle pregion forte per il tempo de 3 anni . . .". My opinion is, that he got mixed up in political matters, and as a consequence of that, he had to atone for this later in his life-too. We may come to this conclusion on the basis of a new charge, which was brought against him still being in prison. (anonymous letter, or leaflet against Tommaso Malipiero?)

[18] *Joannis Woweri epistolarum centuriae duo,* Hamburg 1608, 503. His connection with bishop Margounion, Bischof von Kythera, 1549–1602, in Jahrbuch der österreichischen Gesellschaft 1951, 13–66.

Finally he was pardoned in 1605, due to the firm action of the English ambassador, Sir Henry Wotton. After the release it was advisable for him to leave Italy as soon as possible, because the sentence contained also that: "... poi sia bandito di questa cittâ di Venetia et Dogado et di-tutte le altre cittâ, terre et luoghi del Dominio nostro per anni vinti continui ...".[19]

The following years were difficult for him, because his most respectable benefactor, his paternal friend and patron, Justus Lipsius died in the year 1606, on the 23th of April. These months had been passed in the spirit of searching new ways, and feverish coming and goings after working possibilities. It started to be profitable those acquaintances, which were to be found written into the Album. Puteanus invited him to Milano. He got entrusted with philological works — among the others — by Gaspar Waser professor of the Latin — Greek — Hebrew language in Zurich. And as it is usual in such circumstances, he started to be attracted by those persons, who were dealing with occult sciences. Such a thing is to be found already on the pages of the *Album Amicorum;* e.g. Joannes a Fernberg Fermonte camerarius Austriae Archiducis (39), or Jo. Bernardus van Randtwic (123) whose inscriptions, alchemical signs revealed that he was ready to make friendship with those, who were initiated in the occult sciences. In these months he got acquainted with Raphael Egli (Eglinius), alchimist in Zurich. But it didno't become a long-lasting contact, because in March of the year 1606, Egli got expelled from Zurich.[20]

But his friend didn't leave him in the lurch. Gottfried Jungermann, printer and publisher, entrusted him with tasks. When Paolo Gualado — from Vicenza — had edited Pinelli's biography in Augsburg, Seget also started to write poems about his patrons, Lipsius, Pinelli. Thus his name bacame more and more known, and the time seemed to be ready for the edition of a separate book of poems. The book — its title: Thomae Segethi Britanni Meletemata Ypogeia[21] — was issued by the wellknown publisher, Wechel-Claude Marne, in 1607. It was dedicated to Sir Henry Wotton. In his poems he often remembered not only his Italian experiences, the unforgettable years in Padova, but the miserable months too, which he had passed in the jail of Venice. In the next year, in 1608, he managed the edition of Szymon Szymonowicz's poems. It was Paolo Sarpi, who gave the poems of the Polish poet to ambassador Wotton, with the purpose to send them to Seget. Thomas Zamoyski was the patron of the Polish poet, who had travelled in Italy.

On the 8th of April, 1610 Seget arrived in Prague, which was devided into two parties, like the other town of the empire. More and more people — especially the protestants — turned over archduke Matthias from the gravely ill emperor Rudolf. Within a few weeks, Seget found his old acquaintances, as Joh. Mattheus Wackert — Rudolf's former ambassador in Vatican — and Johannes Leo, with whom he had studied law at the University of Padova

[19] Banfi op. cit. 325. — Odlozilik op. cit. 15.

[20] About his interest in alchemy cp. Odlozilik quoted..... 17, 34.

[21] Under the title: *V. Thomas Segetus Britannus Praeceptori optime merito, to* be found in the I. volume of Lipsius' complete edition issued in 1675, and in the volume of Justit Lipsi sapientiae et litterarum antistis fama postuma, edited in Antwerp, by Platin-Moret 1607: In obitum Justi Lipsi V. C. epigrammata, 66/67. — To Pinelli's death: *Epitaffi di Tomasso Segeto,* cp. A. Rivolta 150, n. 160: S 80 sup. c. 286 r. — Banfi was mistaken when he wrote, that the Meletemata Ypogeia was edited 10 years after Seget's death, cp. Banfi quoted ... 327.

and who also inscribed his name into the Album, on the 20th of September 1598. Both of them fulfilled an important function at the court. Leo was the counsel of the imperial court, and his wife — born English — was a well-known poetess.[22] Wacker introduced his friend to the foreign diplomats. But more important was his recommendation, which made Seget able to get into Kepler's circle of acquaintances. In Prague, he could make profit by that respect, what he obtained through Ghetaldi and Galilei. He had done it so cleverly, thath finally he had an important role in the development of the connection between Galilei and Kepler[23]. In this time Giuliano Medici was the ambassador in Prague of archduke Cosimo II. Galilei and the ambassador were in correspondence and both of them mentioned Seget's role. Later, Kepler took him in his closer circle of friend, because he considered him to be intimate of great scientists and diplomats. He was mentioned in the letters, as: "vir iam celebrium virorum libris et literis notus", or "noster Thomas Segethus multiplici vir eruditione". The fact is, that Galilei sent his latest work, the "Sidereus nuncius" to the ambassador with the request to give it to Kepler by Seget personally. And that it was done so, we can read about it in Kepler's letter: "VI. Idus Aprilis per Thomam Segethum exemplari Nuncii Siderei . . .". Because Kepler's answer to Galilei was also printed *(Narratio de observatis a se quatuor Jovis satellitibus erroribus,* Frankfurt 1611), Seget's name became well-known again. He took care to get Kepler's message to Galilei by his mediation, and it had happened so. Because it was Seget, who sent Kepler's answer the *Narratio* to Galilei to Italy. He attached also poems and praising epigrams about the erudite astronomer, with the purpose to direct even more attention to himself.

Seget achieved his aim, because henceforth Galilei got in touch — partly by letters (11 December 1610; 1 January 1611), or by message — with his old friend in the time spent together in Padova. But he couldn't read these letters, because he had left Bohemia. It is not clear, why he broke off his relations with his well-established circle of friends, the significant politicians in Prague and Kepler's honourable friendship. Probably he was accused again by political case, because in one of his poems he agreed with the murder of king, instead of disapproval. But it is also possible, that he was overcome again by his passion of travelling, which is characteristic of all his life. This part of his life has also important data for us. On one part, he visited the community of the Polish — Lithuanian antitrinitari brothers, on other part, he had the opportunity to join — in these months — to such diplomatic mission, which was led to Hungary too.

As far as the first theme is concerned, it is remarkable that Thomas Seget who was in connection even with the circles of the inquisition, in the summer of 1612, got into a surprisingly good relation with the leaders of the so-colled Rachov community. His letters — from this time — reflect his appreciation, even enthusiasm, caused by the harmonious communal life of the "brothers". He got in connection with Moskorzowski, whose wife was the daughter of the Hungarian András Dudith.[24]

[22] cp. Antoni Kolár: *Humanistická básnirka Vestonia,* in Sbornik filosofické fakulty university Komenského, Bratislava 1926, IV, 1266.

[23] *Details of the mediation between Kepler and Galilei,* cp. Odlozilik quoted.... 25/26.

[24] His connection with the antitrinitary-movement is fixed by the contemporaneous sources and the present studies too. There are e.g. many data — related to that — in Valentin Smalcius's and Martin Ruarus' letters: *Martini Rurari epistolarum selectarum*

The record of his travel to Hungary dates also from this time (1612). Sigismund, king of Poland, sent legates to king Matthias, for the purpose of the agreement with the Habsburg's. Nikolas Wolski crown-marshal was the leader of the legates, whose mission encountered difficulties, in spite of he was loyal to the Habsburg's. The diplomacy of Vienna aversed to receive the legates. Seget too, was one of the members of the mission. In winter, at the end of the year 1612 Wolski's mission visited Hungary too, according to our data. The secret treaty was signed finally on the 13th of March, 1613, in Prague.[25]

The last part of Seget's life passed off in the signe of patronizing the literature and the science. In the year 1614, he matriculated to the "gymnasium" in Altdorf, which had many German, Polish, Bohemian and Hungarian students. Later, he made friends deeply with Morsius, who — on one part — was searching job for him, — on the other part — gave him work. Among the others he asked him to go through Italian manuscripts, and study them. In that way, he got in connection with those humanists, who were active in editing the so-colled "Elzevir" series. He became a well-known humanist in Germany, Netherland, and in his home-land: England. He became protected by John Dineley and King Charles I, up to his death in 1628.[26]

Thomas Seget's Hungarian connections

Besides the above-mentioned travelling through Hungary, we have other documents too, which bring Seget into connection with the Hungarian humanist circles. This relation is connected — partly — with persons, — on other part — it helps to define the effect of the radiation of Pinelli's Academy in Hungary.

His personal connections got known by the pages of the Album Amicorum. But greater is the importance — in respect of the Hungarian culture — of his belonging to Vincenzo Pinelli's and Justus Lipsius' spiritual circle. About this, we shall give account later, in an other study. But we must mention here, that Thomas Seget's role is one of the bases in this research, he is that Seget, who was Pinelli's secretary — in the turn of the century — and Lipsius' devoted disciple.

It gets clear from Seget's biographical data, that he knew well the circumstances in Hungary, especially the cultural and the economical ones. According to Odlozolik's reference, we know, that Seget had a taste for the Hungarian vine.[27] During his years in Padova, he got in personal contact with the law-students of the "Natio ungarica". It is worth to have a look into the annals of the University and to make list of the Hungarian students who studied —

---

centuria altera et ultima, Amsterdam 1681, 2—3. — Fredericus Sam. Bock: *Historia Antitrinitariorum, maxime Socianismi et Socinianorum*, vol. I, part II, Königsberg—Leipzig 1776, 828. — St. Kot: *Socinianism in Poland*, Boston 1957, 132—3.

[25] cp. Odlozilik quoted. . . . 29.

[26] More details about Seget's last years, his literary activity, see Odlozilik op. cit. 30—37.

[27] E.g. one sentence from Ruarus' — above-mentioned book of letters: „. . . de cujus vario vitae cursu in Bohemia, *Ungaria*, Polonia atque etiam Moscovia non est necesse scribere, quod prolixum nimis foret et in libellum excurreret", cp. Odlozilik quot . . . 29. Datum, related to the Hungarian vine is on the same place 23 (note 82).

in this time — in northern Italy, Venice and Padova. The matter will get clear, if we consider Pinelli's close connection to the Hungarian humanists. I mean here — first of all — his frequent correspondence with canon Ellebodius in Pozsony, or his acquaintance with Clusius and Márton Berzeviczy. Because Pinelli's correspondence and affairs were well-known by Seget, we may suggest — without exaggeration — that he got acquainted with those Hungarian students, who were in closer connection with the leaders of the spiritual life of Padova: Pinelli, Galilei, Riccoboni etc.

Through Thomas Seget's circle of acquaintance we can have an inspection into that spiritual atmosphere, to which the belonging was a pride and an aim to be achieved according to Lipsius, for his disciples. If we study those years only, which Seget spent in Padova (1597—1602), and have a review about the names of the Hungarian students, who were matriculated in that time, it is almost undoubted, that the under-listed students belonged to the Pinelli-Seget circle: "Andreas Marci" physician from Transylvania, the law student "Tobias Steger magister Zipsiensis", János Melczer, who arrived in Padova from Strassburg, Mihály Szerdahelyi, counsellor of the Hungarian law-students, Pál Geoczius-Göcsi, who became later Unitarian schoolmaster, or "Stephanus Zekelius", who was matriculated on the 20th August, 1600. It doesn't seem to be a hypothesis that opinion of mine too, that Galilei's Hungarian disciple, "Martinus Horsky Transilvanus" was also as frequent visitor at Pinelli's house, as the other acquaintances of the great astronomer and physicist.

But besides these hypotheses we have another two data, which make indisputable the fact, that Hungarian humanists also belonged to Pinelli's and Seget's circle of friend. Namely the pages 46 and 119 of the Album have the handscript of two Hungarian students from Padova; one of them was done by István Thököly from Kesmark, the other one by János Czeglédy.[28]

There is a quotation from Seneca in Seget's Album, written in Latin by István Thököly on the 8th of December, 1600:

„Nulla est maior victoria, quam vitia domouisse. Innumerabiles sunt, qui urbes, qui populos habueri in potestati, paucissimi qui se. Stephanus Teökoly Baro in Kesmark, Ungarus scribebat Venetiis 8 December. Anno 1600."

The literature — dealing with the history of the family Thököly — mentioned that István had been educated for years, by his father's will. We can get informed from the epitaph of the baron, who died in his age 70 (1652), and from the funeral speech, written in verse — issued in Lőrinc Breuer's printing office in Lőcse — about the places, which he visited: Breslaw, Heidelberg, Augsburg, Basel. He was travelling along the river Rhine, in Gallia, in queen's Elisabeth

[28] It was Gustav Heinrich, who informed first the Hunfarian special literature about the Album, signed Vat. Lat. 9385, by his brochure in 17 lines, giving information to the researchers about N. Baumgarten's article. *(Ein schottisches Stammbuch,* in Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte, N. F., vol. V. Berlin 1892, 88—95). Under EPhK 1893, 233 Heinrich corrected Baumgarten's error: instead of Reismark, Kesmark is correct. As for Czeglédi's Hebrew text, he quoted Baumgarten: he couldn't decipher it. About the notes of the two Hungarian students cp. BARLAY Szabolcs: *Seget Tamás emlékkönyvének magyar vonatkozásai* (Hungarian relations of Thomas Seget's Album MKsz 1948, 223—5. Proof copy (OSZK archive of manuscripts, Fol. Hung. 2903).

England, and in Italy. And here is the point, where the datum of the Hungarian special literature meets the note of Seget's Album.[29]

It was 7, December, 1600, when János Czeglédi immortalized his name — rather the memory of his friendhip related to Seget — by a text in Hebrew language. Apparently this datum has not a great significance, but it will be importante, because neither the Hungarian special literature, nor the protestant ecclesiastical historians have dealt much with János Czeglédi. But beyond the fact, that he made himself master in science of philosophy and theology at the universities of Wittenberg and Heidelberg between 1589—1596, his name became well-known in the highest societies too, because of his great erudition and knowledge in literature and pedagogy. He was matriculated at the university of Padova, on the 23th of January 1597. It was written in the book of the law-students: "D. Johannes Cegledius Pannonius Ungarus". In the same year the choice of the Hungarian law-students fell on him and he became the manager of their affairs. To study jurisprudence was not his only reason, what for he went to Padova, because after returning to Hungary, he perfected his interest in natural sciences from special medical book. The fact is, that his crest was placed on the wall of the university of Padova in 1599, which proved the completion of his important studies. This and his note into the Album at the end of the year 1600, makes Jenő Zoványi's statement questionable, according to which Czeglédi was the rector of the "skola" (school) of Nagyvárad in 1958. It is readable in the Album — without misunderstanding — that being on the way towards his country, he visited his friend Thomas Seget in Venice. The translation of the note, written in Hebrew, is the following: There are many people, who appreciate your eminence and that is why they inscribe their affection (name) into your book. Lo, I write also together with them; because I want to express my willingness of being ready to do anything for you, what you want. Peace. — After the Hebrew text the following is readable in Latin: "In memoriam tui nominis scribebat Venetiis in patriam rediturus Joan Cegletius Ungarus".

After returning home, he had have close connection with the court of the protestant István Báthory. The catholic line of the family — the Báthory's from Somlyo — entrusted János Czeglédi to be the teacher of their son, Gábor. It was he, who changed the aristocrat — who was elected prince later — into protestant. The prince fell victim to political assassination and he told the funeral oration about him: "Exhortations during the funeral ceremony of prince Gábor Báthori". (1628) János Czeglédi's connection with Thomas Seget helps to make clear an other question too: what happened to Julius Lipsius' ideas in Hungary? This question has given a problem to the special literature for decades. The connections to Lipsius — as the head ideologist of the neo-stoicism — had two channels. We know more about the direct acquaintences, correspondings, but much less about the indirect influences. That's why the latters are — more or less — untraceable. But in Czeglédi's case the important facts are given. As we have seen, Seget's peregrination and his career is related to Lipsius; e.g. without him he couldn't have lived in Pinelli's house.

[29] cp. RMK II. 769 (one copy in the OSZK)- Joh. Serpilius, Sertum semper vivens Spect. ac Magn. DN. DN. Stephani Thoekoeli Senioris Liberi Baronis in Kesmark, Schawnik. The epitaph and the funeral oration in verse are foundable in the publication of the Breuer's printing office in Lőcse.

The Hungarian representatives of the ideas of the neo-stoicism are named "ex horto Justi Lipsii". I rank the members of Thomas Seget's circle of friends among the admirors of Lipsius' "garden", and among them are the two Hungarian humanists too, who eternized their name in the Album. It wasn't a chance, that Czeglédi — returning home from Padova — made friendship with János Rimay. As a proof of that connection, Rimay presented him Wecker's — the famous physician — book of medical science. (Joannes Jac. Weckerus: *Medicinae utriusque syntaxes ex Graecorum, Latinorum, Arabumque thesauris Basileae 1582.)* That book was frequently studied by Czeglédi, as it is proved from his commentaries.

The Hungarian stoicism was represented by Mihály Forgách and János Rimay, and by them it made an influence on Czeglédi too. (Perhaps it was the cause of his many debates with the leaders of the Hungarian reformation !?) In any case, his funeral oration about Zsuzsanna Károlyi testifies his enthusiasm for the dogmas of Lipsius, or rather, for the neo-stoic's ones. (1622)[30]

The other Hungarian globetrotter, István Thököly, was ranked too among the circle of friends of the "Garden of Lipsius" by David Frölich, who dedicated one of the volumes of his extensive travelling encyclopedia — issued in 1644 to Thomas Seget's former friend. These data indicate too, how much we have to widen the extent of the limits of the Lipsius-Pinelli-Seget humanist circle, in Hungary and Middle-Europe.[31]

[30] Three philologists experts in Hebrew (Umberto Cassuto, Roma — G. Apisdorf, Vienna — Robert Szentiványi, Budapest) ascertained that Czegledi although he mastered the bases of the Hebrew philology, yet his notes seem to be influenced by the way of speaking and writing of the Middle Age. — Jenő Zoványi's datum related to the year 1598 cp. *Egyháztörténeti Lexikon* (Encyclopaedia of Ecclesiastical History) Budapest 1977. 116. 1. — The connection between Rimay and Czeglédi was eternized by the frontpage of Wecker's medical book: „Joan. Cegledi Donatus Cassoviae a Groso D. Joanne Rimaj A 1606"; the volume can be found in the Great Library of the Calvinist College in Debrecen (press-mark Q. 92. In-fol.) It was Imre Bán, who directed my attention to that datum. More in detail see, BÁN Imre: *Rimay János egyik könyvének sorsa* (What happened to János Rimay's one of the books) The Publications of the Library of the University Kossuth Lajos (Book and Library) 1958. 67—67. The stoic spirit of his funeral orations cp. RMK. I. 539, Exequiae principales, 129. skk. About Czegledi's medical reputation cp. KOVÁCS Sándor Iván: *Pannoniából Európába* (From Pannonia to Europe) Budapest, 1975. 196.

[31] About „Ex horto J. Lipsii" cp. Kovács Sándor Iván quot... 72—79. David Frölich's Travelling Encyclopaedia was issued in 1644, and the third book of its first part was dedicated by him to Istvan Thököly (its title: Instructions for excellent men about the right travelling.) Here is the sentence — among the others — which proves his peregrination in abroad: „He may revive all the beauties, which he had enjoyed during the seven years of his peregrination".

KÖZLEMÉNYEK

A budapesti Egyetemi Könyvtár korvinái. Nemrégen volt száz esztendeje annak, hogy II. Abdul Hamid török szultán 35 kódexet küldött ajándékképpen Budapestre, melyek az Egyetemi Könyvtár állományába kerültek.[1] Előzőleg már nyolc évvel korábban, 1869-ben is érkezett négy korvina Isztambulból; ezeket viszont az akkor uralkodó Abdul Aziz ajándékozta vissza a szuezi csatorna megnyitásakor Keletre látogató I. Ferenc Józsefnek. Utóbbiak a Nemzeti Múzeum könyvtárába — a mai Országos Széchényi könyvtárba — kerültek. Mátyás királyunk könyvtárába tartozásuk, onnan való származásuk tekintetében nem merült és nem merülhetett fel kétség.[2] Nem így a második, mennyiségileg is nagyobb volumenű ajándék esetében, amikor a 35 kódex budai eredetét illetően a legfőbb bizonyíték az volt, hogy ezeket mind mint korvinákat, mint abból az anyagból való kéziratokat küldték vissza. mint amelyeket egykor II. Szolimán szultán győztes hadserege 1526-ban hadi zsákmányként vitt magával.[3]

A XIX. század folyamán a Magyar Tudományos Akadémia részéről több kísérlet is történt, hogy kutatóink saját szemükkel láthassák a valósággal legendássá vált Szerail féltve őrzött kincseit, de tulajdonképpen csak akkor kezdtek el igazán tájékozódni a konstantinápolyi kódexek jelentőségéről, amikor azok egy része Budapestre került.

Az említett 35 kódexről az első alapos, részletes leírást Csontosi János készítette.[4] Jegyzékében — a többi neves kutatóval egyetértve — úgy csoportosította a kódexeket, hogy van köztük tíz kétségtelen korvina, három valószínű, s a fennmaradó 22 kódexről eleve feltételezték a magyarországi eredetet. Eszerint a szempont szerint történt akkor a kódexek beszámozása és elhelyezése is az Egyetemi könyvtárban.

Vitéz János könyvtárával kapcsolatos kutatásaim során foglalkoznom kellett az Egyetemi könyvtár kódexeivel is, minthogy köztudomású — legalább is szakmai körökben — hogy több korvinában Vitéz kézírása is fennmaradt és egyesek úgy vélték, hogy ez annak a bizonyítéka, hogy Mátyás király konfiskáltatta a hozzá hűtlenné vált főpap könyvtárát. E téves feltételezés részletes megcáfolására e helyen nem kívánok kitérni, minthogy azt már máshol megtettem,[5] nemcsak és nem elsősorban az Egyetemi Könyvtár kódexei

[1] Csontosi János: *A Konstantinápolyból érkezett Corvinák bibliográfiai ismertetése.* MKsz 1877. 157—218.

[2] Ezek a következők: (Cod. Lat. 121.); Polybius (Cod. Lat. 234.); Plautus (Cod. Lat. 241.)' Trapezuntius (Cod. Lat. 281.) Mindegyiken rajta van Mátyás király címere.

[3] A második alkalommal való kódexküldésnek elsősorban politikai okai voltak: egyrészt a magyar részről megnyilvánuló rokonszenv amiatt, hogy Törökország befogadta az 1848/49-es szabadságharc politikai menekültjeit, másrészt — de ettől nem függetlenül — a budapesti egyetemi ifjúság szimpátia-tüntetése 1877-ben Törökország mellett.

[4] Csontosi i. m.

[5] Csapodiné Gárdonyi K.: *Vitéz János könyvtára.* (= Janus Pannonius. Tanulmányok. Budapest 1975.) 237. és részletesebben *Die Bibliothek des Johannes' Vitéz* c. sajtó alatt levő monográfiámban.

alapján. Utóbbiak tanulmányozásánál azonban kiderült, hogy Vitéz bejegyzései, írása, jóval több kódexben található meg, mint ahogyan azt előbb gondolták.

Kiindulásként mégis vissza kell térnem a múlt század végi korvina-kutatók megállapításaihoz, akik az Isztambulból visszaérkezett kódexekben helyesen észlelték egy és ugyanazon kéz glosszáit, javításait, de nem ismerték föl névjelzését (ahol az megtalálható), nem azonosították írását, hanem a Tertullianus-kódex dátumbejegyzése alapján elnevezték „nyitrai javítnok"-nak. Mikor aztán 1878-ban előkerült a Pozsony közelében fekvő Szent Antal kolostorban a Leó pápa beszédeit tartalmazó kódex, kétségtelenné vált, hogy a „Jo. E. W." névjelzés, valamint az ezzel együtt szereplő 1457-es és 1458-as évszám senki másra, mint Vitéz Jánosra nem vonatkozhat: Jo[hannes] E[piscopus] W[aradiensis]. Erről Fraknói Vilmos írt részletesen, valamint arról is, hogy a megegyező írás és névjelzés alapján a Tacitus (Cod. 9.) és a Tertullianus (Cod. 10.) kódexek emendátora sem lehet más, mint Vitéz.[6]

Azonban senki nem foglalkozott akkor azzal, hogy a már eleve bizonytalannak vagy nem hitelesnek tartott, Isztambulból visszakerült kódexekben a „nyitrai emendátor" kezevonásának jelzett írásokat újból megvizsgálják. Pedig érdemes lett volna.

Egyik legjellemzőbb példa az elmondottak megvilágítására a 31. sz. Terentius kódex. Erről Csontosi már említett leírásában a következőket olvashatjuk: „A szöveg két különböző kéztől eredő, sorok közötti és marginális jegyzetekkel bővelkedik s a harmadik vígjátékban, a két Corvina nyitrai javítnokának írásához hasonjellegű glosszákat tüntet fel." Maróti Egon volt az, aki számára először vált világossá, hogy tehát a Terentius-kódex, éppen Vitéz bejegyzései miatt, korvina kellett, hogy legyen.[7] Egyébként ő ezt a felismerését nem részletezi, egyszerűen „Terentius korviná"-ról ír. Azt olvassuk nála, hogy Vitéz a hat vígjáték közül csak egyet, a Heautontimorumenost kísérte a margóra piros tintával írt bejegyzéseivel. Hogy miért éppen ezt és csak ezt az egyet, mi sem tudtuk megfejteni, de Huszti József Janus Pannoniusról írt monográfiájának egy adata kapcsolatba hozható ezzel a kérdéssel: Janus ferrarai tanulótársa, a velencei Marcus Aurelius nagy irodalmi mecénási tevékenységet fejtett ki. Huszti ismertet egy a Vatikáni könyvtárban megtalált kéziratot[8], melyben Johannes Calpurnius Brixiensis ajánlása olvasható Marcus Aureliushoz; a munka maga igen rövid kommentárokat tartalmaz Terentius Heautontimorumenos c. drámájához („annotatiunculas quasdam perbreves in Heautontimorumenon"). Egyáltalában nincs kizárva, hogy Janus útján, illetve az általa Itáliából hozott könyvek révén Vitéz ismerhette Calpurniusnak ezt a munkáját. Ha ez a feltételezés beigazolódnék, akkor ez azt is megmagyarázná, hogy miért éppen ehhez az egy drámához írt bejegyzéseket Vitéz.

De lássuk a többi kódexet. A 11. számú, Caesar kommentárjait tartalmazó kéziratot, ha nem is rögtön visszaérkezése után, de valamivel később hiteles korvinának fogadták el azon az alapon, hogy — bár eredeti kötése nem maradt meg — fennmaradt a lapok élén az a szines aranymetszés, amely e korban sehol máshol, csak a Budán készült könyvkötéseken, a korvinákon fordul elő. Csontosi ugyan nem említi, de megállapításunk szerint, különösen a *De bello civili* szövege mellett Vitéz jellegzetes bejegyzései találhatók.

A 12. sz. kódex leírásánál Csontosi jegyzéke említi a „nyitrai emendátor" vonásaihoz hasonló bejegyzéseket[9]. Ellenőrizve ezt az adatot, megállapíthattuk, hogy annak több lapján valóban Vitéz János kézírása látható. A lapok élén látható aranymetszés egyezik

[6] Fraknói Vilmos: *Vitéz János könyvtára*. MKsz 1878. 85.
[7] Maróti Egon: *Terentius Magyarországon*. Budapest 1961. 177—231.
[8] Huszti József: *Janus Pannonius*. Pécs 1931. 156. és 360.
[9] Csontosi i. m. 181. A kódex tartalma: XII panegyrici veteres.

három más, hiteles korvináéval. Így bízvást állíthatjuk, hogy ez a kódex sem kétes, hanem valódi korvina.

A 13. sz. kódexről Csontosi így ír: „A szövegben és a margókon gyakori javításokkal találkozunk, melyek a görög idézetekkel együtt vörössel vannak írva s úgy látszik, a Nyitrán javított korvina korrektorától származnak." Tekintve, hogy a kódexbe valaki följegyezést is írt Bécsújhely 1487. évi sikeres ostroma alkalmából, s hogy szövegét a több budai kódexből is ismert Petrus Cenninius másolta, ezt a Suetonius kéziratot is hiteles korvinának tekintjük.[10]

A magunk részéről még a Cod. 14., 20., 28., és 32. jelzetű kódexekben található bejegyzések alapján gyanúba vettük, hogy ezeket is olvashatta Vitéz.

A Cod. 14. Albertus Magnus de mineralibus libri V. c. munkáját tartalmazza. E kódexben főleg az első lapok szélére halványpiros tintával írt megjegyzések, valamint a fejezetcímek írása Vitézére emlékeztet. Könyvtárából nincs tudomásunk Albertus Magnus munkájának meglétéről, de egy Zágrábban őrzött kódex hátsó fatáblájára írt följegyzésben ill. felsorolásban szerepel e szerző neve.[11]

A Cod. 20. egy a XIV. század első feléből származó kódex, mely Cicero több művét tartalmazza. Benne néhány lapszéli jegyzet Vitéz kezére vall. Ugyancsak az ő írása feltételezhető a Cod. 28. és a Cod. 32. jelzetű kéziratokban, melyek közül az első Simon de Janua orvosi, a második Vitruvius építészeti munkáját tartalmazza, ez utóbbi dátuma 1463.

Az utóbbi négy feltételezett Vitéz-bejegyzéses kódex közül kettőről még más összefüggésben is kell szólnunk. Nagyon valószínű ugyanis, hogy a 20. és 24. számú kézirat, melyekben a milánói Castellini vagy másképp Castiglione család címere van,[12] éppen úgy Milánóból került Budára, mint a 21., 22., 27. és 32. számú kéziratok. E négy utóbbiról ugyanis tudjuk, hogy eredeti kötésükön Francesco Sforza mellképe és nevének felirata szerepelt.[13]

Az említett Sforza herceg 1466-ban meghalt ugyan, azonban ezek a felsorolt kódexek is utalnak a budai udvar és Milánó e korbeli kulturális kapcsolataira. Fennmaradt Mátyás királyunk levele 1465-ből Francesco Sforzához[14], azonkívül tudjuk, hogy Janus Pannonius volt ferrarai tanulótársa és barátja, Georgius Valagussa, a milánói herceg szolgálatában állt,[15] valamint adatunk van arra nézve is, hogy 1466-ban építészek jöttek Milánóból

[10] Ezt a Suetonius kódexet a magunk részéről már régebben a hiteles korvinák közt tartjuk számon. Vö. CSAPODINÉ GÁRDONYI K.: *Mátyás király könyvtárának scriptorai.* Petrus Cenninius MKsz 1958. 327—344.

[11] A könyvtáblára írt könyvjegyzék minden valószínűség szerint Vitéz környezetéből származtatható. A zágrábi kódex jelzete: Nacionalna i sveučilisna Biblioteca MR 107. Tartalma: összemásolt beszédgyűjtemény Guarino Veronese köréből. A felsorolt kódexek használói magyar nevűek.

[12] A Cod. Lat. 24. Alexander de Villa Dei Doctrinale-ját tartalmazza. A címer azonosítása Csontosi szerint Nyáry Jenőtől származik.

[13] A törökök a visszaküldés előtt mind a 35 kódexet új, török stílusú kötéssel látták el. Igy csupán a török múzeum könyvtárosának, Anton Dethier-nek a Magyar Tudományos Akadémia fölkérésére készített jegyzéke alapján vannak, sajnos elég gyér, adataink a kódexek korábbi kötésének maradványairól. Ebből tudunk csupán a Sforza-mellképekről és ezek feliratairól. A régi Szilágyi Sándor-féle egyetemi könyvtári kéziratkatalógus csupán a Sforza-eredetre hivatkozik a kódexeknél, Dethierre való hivatkozás nélkül. Dethier jegyzékének egy része jelent csak meg nyomtatásban a MKsz 1877. 153—157. lapjain. Teljesebb példányát megtaláltam az OSZK Kézirattárában őrzött Römer-hagyatékban. (Fol. Hung. 1110.)

[14] Buda, 1465. jún. 21. L.: Epistolae Matthiae Corvini Regis Hungariae. Cassoviae 1744. I—II. 29—30.

[15] CLOUGH, H. C.: *The cult of antiquity.* (Cultural aspects of the italian renaissance. Essays in honour of P. O. Kristeller. Manchester 1976. 31—76.)

Magyarországra.[16] Mindez nagyon valószínűvé teszi, hogy a felsorolt kódexek ez idő tájt kerülhettek Budára.

Néhány, a XV. század második felénél korábbi keltezésű kódexnél több-kevesebb valószínűséggel Pier Paolo Vergerio és Janus Pannonius közvetítésére gondolhatunk.

A XIII. század második feléből származó Cod. Lat. 15. jelzetű Albucasis-kódexről többen — Berkovits Ilona, Dercsényi Dezső és Kniewald Dragutin[17] — feltételezték, hogy Conversino da Ravenna birtokába kerülhetett, Budára pedig véleményünk szerint Vergerio hozhatta magával, aki 1418-tól haláláig (1444) hazánkban élt. Ez a neves humanista ugyanis egy időben Padovában orvostudományt is tanult és egyébként is Conversino da Ravenna köréhez tartozott.[18] Azt pedig alapos okunk van feltételezni, hogy Vergerio halála után könyvtárának néhány darabja a budai könyvtárba került.

A XV. század első feléből való egy latin grammatika, ez a Cod. Lat. 23. jelzetű kódex, melynek végén a 108' fólió egyik bejegyzése feltételezésünk szerint ugyancsak Vergerio kezétől származik.[19]

Több kódexnél fölmerül az a lehetőség, hogy Janus Pannonius hozhatta őket magával Itáliából.[20] Ezekkel azonban még foglalkozni kell, mivel ez idő szerint nincs föltételezésünkre bizonyíték. Kivétel a Cod. Lat. 17., melynek címlapján egy fekete alapon haránt fehér pólyás címer látható: ez a Condulmaro (vagy Condolmieri) család címere, melyből IV. Jenő pápa (1431—1447) származott, aki Ferrarában, majd Firenzében tartott zsinatot, mivel Rómát kerülnie kellett és csak közvetlenül halála előtt ismerték el. Az 1449-re datált kéziratban Aristoteles, Aegidius Romanus, Antonius de Parma és Alanus ab Insulis műveiből találhatók részletek. Talán a pápa valamelyik rokonáé lehetett, mivel címlapján a címeren kívül egy glóriás angyal látható, amint egyik kezével a cimerpajzsot, a másikkal térdelő papi ember homlokát érinti. Közelálló feltételezés, hogy ezt a kéziratot Janus Pannonius szerezhette meg itáliai tartózkodása idején.

Bizonyára magyarországi eredetű a Cod. Lat. 25. jelzetű kódex, melyet Historiographis néven is említenek s amely valójában a Gesta Romanorum egy elég jó szövegváltozatát s ehhez csatlakozóan Poncianus históriájának rövidített kivonatát tartalmazza. Katona Lajos állapította meg, hogy e kódex másolója Sztárai Máté volt, mivel írása teljesen megegyezik az Egyetemi Könyvtár 71. számú kódexének írásával, ezt pedig Sztárai Máté szignálta 1474-ben Nagyváradon.[21]

Nem mellőzhetjük a XIV. században készült, igen szép Dante-kódex (Cod. Ital. 1.) megemlítését sem, melyről Berkovits Ilona bizonyította meggyőző érvekkel, hogy egy időben a budai könyvtárba tartozhatott.[22] Mindamellett ő maga nem vette fel a magyaror-

[16] Feuerné Tóth Rózsa: *Reneszánsz építészet Magyarországon*. Budapest 1977. 11. l.

[17] Berkovits Ilona: *A budapesti Egyetemi Könyvtár Albucasis kódexe*. MKsz 1937. 229—240. — Dercsényi Dezső: *Nagy Lajos*. Budapest 1942. 14, 26, 27, 138. — Kniewald, Dragutin: *Joannes Conversini da Ravenna Dubrovački notar 1384—1397*. Extrait de Glas CCXXIX. Nouvelle Série, No. 3. Beograd 1957. 39—160.

[18] *Epistolario di Pier Paolo Vergerio*. A cura di Leonhard Schmidt. Roma 1934. XVI.

[19] „A. d. m. ccccxl fui infirmus ad mortem, quod nunquam per antea talem infirmitatem fui passus." A bejegyzés szövegének évszáma tehát 1440. Az írás rokon vonásokat mutat fel Vergerio egyetlen ismert autográfjával, mely közel ötven évvel korábbi. (Venezia, Biblioteca Nazionale di San Marco, Lat. Cl. XIV. 54. fol. 101, 101 b). Minthogy Vergerio 1444-ben halt meg, ez a négy évvel előbbi közlés súlyos betegségéről indokolt lehet.

[20] Ilyenek pl. a Cod. Lat. 16. (Aristoteles, Averroes), vagy a Cod. Lat. 26. (Plutarchos: Vitae parallelae, F. Barbaro fordításában) kódexek.

[21] Katona Lajos: *A Gesta Romanorum Sztárai kódexe*. Egyetemes Philologiai Közlöny 1898. 401—411.

[22] Berkovits Ilona: *Un codice Dantesco nella Biblioteca della R. Università di Budapest*. Budapest 1931.

szági korvinákról készült munkájába. Berkovits a Dante-kódexben látható címert a velencei Emo családéval azonosította, melynek tagjai többször is jártak Magyarországon. Meg kell azonban említenünk, hogy a Scolari-címer szinte teljesen azonos az Emo-címerrel. Így tehát a Dante-kódex lehetett Andrea Scolari váradi püspöké és tőle kerülhetett a Corvinába.

Ehhez a megállapításhoz csatlakozik az a gondolat, hogy vajon a Cod. Lat. 18. jelzetű, igen rossz állapotban fennmaradt, bár egykor nagyon szép XIII. századi francia bibliakézirat is nem Andrea Scolarié volt-e, mivel följegyezték, hogy az ő halála után (1326) hagyatékából elárvereztek egy díszes, „francia betűkkel" írt bibliát is.[23]

Az elmondottak összefoglalásául csak annyit, hogy számunkra kétségtelennek látszik, hogy annak idején mind a 35 kódexet Budáról vitték el a törökök. Visszaérkezésükkor az első megállapításokat nyilván erősen befolyásolta az a felfogás, amely csak a díszes kiállítású, Mátyás címerével is ellátott kéziratokat tekintette „hiteles korviná"-nak. Jelenlegi vázlatos ismertetésünkből is kitűnik, hogy lehettek egyszerű, díszítetlen kéziratok is a budai palotában, akár a könyvkészítő műhelyben lemásolásra előkészítve, akár Vitéz János dolgozószobájában (mert ilyen bizonyosan volt Budán is), olvasás, tanulmányozás céljából. A korábbi keletű díszes kódexek, mint a francia biblia (Cod. 18.), vagy mint a Dante kódex (Cod. Ital. 1.) csak azt a feltételezést erősítik meg, hogy Mátyás uralkodása előtt is voltak könyvek, sőt lehetett könyvtár is a palotában.

Az a tény, hogy viszonylag több kódexben megtalálható Vitéz János kezevonása, nem azt bizonyítja, hogy Mátyás konfiskáltatta az érsek könyvtárát, hanem azt, hogy Vitéz, ha csak tehette, a budai könyvtár kódexeit is olvasta és emendálta.

Néhány kivételtől eltekintve pedig, az egész könyvanyag tartalma pontosan beleillik a humanizmus eszmevilágába: ókori klasszikusok, kivonatok latin és görög írók, filozófusok műveiből, ókori egyházatyák, orvosi művek, korai humanisták egyaránt megtalálhatók benne. Ezért igen fontos lenne, hogy a hazai humanizmus kutatók nagyobb figyelmet fordítsanak ennek az értékes kéziratanyagnak teljesebb feltárására, mint azt eddig tették.

CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA

In memoriam Kovách Zoltán

Az esztergomi Bibliotheca 17. századi történetéhez. Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár történetében fontos változást jelentett az 1611-es tartományi zsinat, amelyet Forgách Ferenc érsek (1560—1615) hívott össze Nagyszombatba. A zsinati határozatokat[1] öt fejezetbe foglalták. Az I. fejezet 14. pontja tartalmazta azt a rendelkezést, amely jelentősen hozzájárult az egyházi könyvtárügy további fejlesztéséhez. A határozat így hangzik: a püspökök és kanonokok hagyatéki könyvei az egyházra szállnak, hogy minden káptalanban lehessen könyvtárat felállítani;[2] a plébániákon pedig az elhunyt plébánosok könyveiből alakítandók meg a plébániai könyvtárak.[3]

[23] JAKÓ Zsigmond: *Várad helye középkori könyvtártörténetünkben.* 152. (JAKÓ Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség.* Bukarest, 1976). Az a föltételezés, hogy a biblia „valamelyik budai kolostorból juthatott török kézre", valószínűtlen (RADOCSAY—SOLTÉSZNÉ: *Francia és németalföldi miniatúrák Magyarországon.* Budapest 1969. 48—49.)

[1] Az eredeti, hivatalos példány az esztergomi Simor-Könyvtárban van. Új jelzete: 2-36-4 fol. 16. r. Mikrofilm jelzete: MTA 1526/V.

[2] Episcopi et clerici . . . Libros, vero non nisi Ecclesiae, in qua resident, relinquant, ut Bibliotheca erigi in singulis Capitulis possit. In: Péterffy Carolus: Sacra concilia Ecclesiae . . . Hungariae II. Posonii, 1742. p. 203—218. ad rem: p. 207—208. Vö.: V. KOVÁCS Sándor: *Nyéki Vörös Mátyás esztergomi kódexe.* Magyar Könyvszemle 1973. 61—62.

[3] In Parochiis quoque Aeditui idipsum observabunt, ut scilicet a cognatis Parochi defuncti, nullo modo libros . . . diripi patiantur: sed pro usu sequentium Parochorum conserventur. I. m. (2)

Természetesen nem ezzel a határozattal kezdődött el az esztergomi káptalani könyvtár története, hiszen nyomai a 11. századig vezethetők vissza. Létrejöttének időpontja egybeesik az érsekség és a káptalan megszervezésének időpontjával. Viszont a könyvtár akkori állománya részben elpusztult, részben szétszóródott.

A 16. század közepéről már találhatunk olyan adatokat, amelyek azt bizonyítják, hogy voltak kanonokok, akik már jóval az 1611-es zsinat előtt a káptalani könyvtárra hagyták könyveiket.[4] A hagyatékokból származó dokumentumok természetesen még nem képeztek tervszerűen fejlesztett állományt. Egy igazán tervszerűen, átgondoltan kialakított gyűjtemény létrehozása — amely a 15. század legvégétől, a 17. század elejéig majd minden tudományszakot magában foglal — Lippai György (1600—1666) nevéhez fűződik, aki már érseksége első évében, 1642-ben, Bécsben 3300 aranyért megvásárolta a Fugger család 1681 darabból álló könyvtárát és Nagyszombatba vitette.[5] S hogy a megvásárlás után sokáig Nagyszombatban őrizték a Fugger könyvtárat, a templomtörténet is igazolja.[6] Végül ez a gyűjtemény az érsek hagyatékából került az esztergomi Bibliotheca-ba.

Az augsburgi Fugger családról nálunk Borbély Andor[7] írt; a Fugger gyűjtemény történetét pedig Paul Lehmann,[8] könyvtártörténettel foglalkozó német kutató dolgozta fel. Lehmann nemcsak a könyvtár eredetével és történetével foglalkozott, hanem felkutatta és elemezte a gyűjtemény addig ismert katalógusait is. A Vatikáni Könyvtár Barberini-féle kéziratai között találta meg a kirchberg-weisenhorni ágból származó, idősebb Anton Fugger könyvtárában levő könyvek katalógusát. Ez a katalógus valamivel több anyagot tartalmaz, mint a Köln város történelmi levéltárában található katalógus. Ez utóbbit Georgius Raw készítette, aki 1584-ben született, 1610-ben lépett a jezsuita rendbe, és 1660-ban halt meg. A Raw által összeállított jegyzékben található könyvek száma megegyezik annak az 1681 kötetet számláló gyűjteménynek a nagyságával, amely Esztergomban van.[9] „Ezt a gyűjteményt — mondja Lehmann — évekkel ezelőtt az esztergomi Érseki Könyvtárban egy rövid látogatás alkalmával láthattam."[10] (A látogatás — Borbély Andor állításával ellentétben — nem 1933-ban, hanem 1937 júliusában történt.)[11] Ez alkalommal feljegyezte, hogy a könyvek nagyrészt fehér pergamenből való bekötési táblájan három féle nagyságban superexlibris látható: 1586-os évszámmal vagy évszám

[4] Szondi Pál nagyprépost, az 1543-ban, Velencében megjelent Pontificale Romanumába — jelzete 8357 — a következőket jegyezte be 1558-ban: „. . . ad Bibliothecam Ecclesiae Strigoniensi legavit". Hasonló bejegyzés olvasható egy 15. századi kézirat felső kötéstáblájan belül. Jelzete: MS III. 179.

[5] 1543-ban Várdai Pál (1483—1549) érsek a káptalant és javait a Felvidékre, Pozsonyba, majd Nagyszombatba menekítette a török elől. Lippai érseksége alatt a káptalan székhelye még mindig Nagyszombat volt és csak 1820-ban, Rudnay Sándor (1860—1831) rendelkezésére tért vissza véglegesen Esztergomba. Ezt követően, 1853-ban, Hild József tervei alapján elkészült a Főszékesegyházi Könyvtár mai épülete és ebben kapott helyet a Nagyszombatból és Pozsonyból hazaszállított könyvanyag, köztük a Lippai által megvásárolt Fugger könyvtár is. Ma egy külön teremben őrzik a Bibliotheca Vetus (BV) néven egyesített Lippai—Fugger—Szelepcsényi gyűjteményt, valamint a pozsonyi Érseki könyvtárból átkerült könyveket.

[6] Borbély Andor: Az *esztergomi „Bibliotheca" Fugger-gyűjteményének eredete.* Magyar Könyvszemle 1961. 475.

[7] Borbély Andor: *Az esztergomi „Bibliotheca" Fugger-gyűjteményének eredete.* Magyar Könyvszemle 1961. 469—475.

[8] Lehmann, Paul: *Eine Geschichte der alten Fuggerbibliotheken. I—II.* Tübingen, 1956—1960.

[9] I. m. (8) 230—237.

[10] I. m. (8) 230—237.

[11] Lehmann, Paul: *Handschriften und Handschriftenbruchstücke des 8—15. Jahrhunderts in Esztergom.* Egyetemes Philológiai Közlöny. 1939. 165—172.

nélkül, valamint „Antonii Fugger" felirat alatt szereplő 1586-os évszámmal.[12] Az alsó bekötési táblán Lippai címere található. A prímás címere: „A paizsban egy koronával födött oszlopra ágaskodik mindkét oldalról egy-egy koronás oroszlány; az oszloppal az erős léleket, a jellemszilárdságot (fortitudo animi), az oroszlányokkal pedig a vitézséget (generositas) jelképeztetvén. A czimerpaizst a bibornoki kalap fedi bogláros zsinórokkal, két oldalról a patriarchalis kereszt és a püspöki pálcza, fölötte egy lebegő szalagban: Lippay A. (rchiepiscopus)."[13]

Lehmann megállapítása szerint a jog, a történelem és a teológia nagyon gazdagon vannak képviselve, az asztronómia és az alkimia kevéssé. Ilyen könyvek találhatók még Augsburgban a Fugger levéltárban, Stuttgartban a Landesbibliothekban, valamint a londoni British Museumban.

Paul Lehmann sajnálkozva írja, hogy római kutatómunkái után nem volt alkalma még egyszer Magyarországra jönni. Az lenne a feladat — mondja —, hogy a Rómában talált jegyzéket az Esztergomban és máshol maradt anyaggal össze kellene hasonlítani.[14] Lehmann az összehasonlító munkát a közbejött világháború miatt nem végezhette el; 1964. január 4-én pedig meghalt.[15]

A 17. század vége felé már olyan tetemes anyag gyűlt össze a Bibliotheca-ban, hogy szükségessé vált a katalógusok elkészítése. Ezzel a munkával Szelepcsényi György (1595—1685) érsek Hunger János Henriket bízta meg.

Ebben a közleményben azokat az 1674—76-ban készült katalógusokat ismertetjük, amelyek eddig nem szerepeltek a köztudatban és amelyeket Paul Lehmann sem láthatott.

A két katalógust Kovách Zoltán, a Főszékesegyházi Könyvtár igazgatója találta meg a Bibliotheca kézirattárában, 1963-ban. (Jelzetük: MSS 1.290 és 1.291. — Mikrofilm jelzete: MTA 1528/VI.)

Hunger 1674-ben elsőként a helyrajzi katalógust készítette el, amely egyben szakkatalógus is. A kötet 51 fólióból áll, írása jól olvasható. Tábláján pedig a szöveg: *Catalogus Bibliothecae Metrop. Ecclessiae Strigon. A. 1674. conscriptus.*

Kovách Zoltán a katalógus fólióit vizsgálva, rámutat arra, hogy a 2/a tartalmazza a könyvek elhelyezését, jelzetalkotási módját és az osztályozást („Ratio Bibliothecae Ordinatae") hat pontba foglalva. A 2/b fólión ajánlás olvasható — „quis accessorium debet sequi principale hoc est: Bibliothecae libros etiam Catalogus librorum" — míg maga a katalógus csak a 3/a-n kezdődik Indexprior címmel. A készítő megadja a könyvek formátumát, szakját, polcát és sorszámát.[16] A szerzők neve előtt rendszerint egy megkülönböztető jelző áll — pl. S(anctus), — utána következik a keresztnév, vezetéknév.

A szakkatalógusban a hittudományt találjuk a fő helyen, majd két osztályban kapnak helyet a jogászok, azután a bölcselet, a természet- és a társadalom-, valamint a történettudományok, végül az irodalmi művek osztályai következnek. Hunger a fenti tudományágak műveit 23 osztályba sorolja be, s ezeket az ábécé nagy betűivel jelöli, a következő csoportosításban:

[12] I. m. (8) 230—237. p.

[13] Török János: *Magyarország prímásai.* Közjogi és történeti vázolat. Pest, 1859. 303.

[14] I. m. (8) 230—237. p.

[15] Mayer, A.: *Paul Lehmanns Lebenswerk und seine Bedeutung für die Liturgiegeschichte.* Archiv für Liturgiegeschichte, IX 1. k. 1965. 134—135.

[16] Kovách Zoltán: *Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár története a 11. sz.-tól 1820-ig.* ELTE, Bp. Szakdolgozat. 1964. 46.

A.	Biblia	49
B.	Concilia	14
C.	Patres	83
D.	Interpretes Scripture	149
E.	Theologis speculativi	126
F.	Practici seu morales	69
G.	Controversistae	159
H.	Concionatores	179
I.	Ascetae	248
K.	Miscellanaei, variaequae lectionis	179
L.	Iuris — consulti ecclesiastici	107
M.	Iuris — consulti civiles	490
N.	Medici	118
O.	Metaphysici et logici	48
P.	Physici	41
Q.	Mathematici	178
R.	Ethici, Politici	126
S.	Historici sacri	148
T.	Historici prophani	291
V.	Poetae	102
X.	Rhetores	60
Y.	Grammatici	43
Z.	Lexica	25
		3032

Ezekből az adatokból megállapítható, hogy bár egyházi könyvtárról van szó, a világi tudományok (1522) nem maradnak el az egyháziak (1510) mögött, sőt az előbbiekből néhánnyal még több is van.

A 74 fólióból álló alfabetikus katalógus *(Index Alphabeticus Bibliothecae)* 1676-ban készült el.[17] Az elmaradhatatlan ajánlást a könyvek felsorolása követi alfabetikus sorrendben, 23 betű alatt. A szakkatalógussal ellentétben, itt mindig a vezetéknév áll elől és ezt követi a keresztnév. A szerző nélküli műveket Hunger a cím első szava alatt írja le. A betűrendes katalógus két évvel a helyrajzi után készült, így ebben már több könyvet tüntet föl Hunger.

Hunger katalógusaiban a Lippai által megvásárolt Fugger-anyagon kívül, már Szelepcsényi érsek könyvei is benne vannak, s ez az állomány világosan tükrözi a 17. század káptalani könyvtárának színvonalát.

A katalógusokat elemezve, több ismert névvel találkozunk. Így tűnik fel Boccaccio *Dekameron*ja, Dante művei olaszul, Ronsardé franciául. De Machiavelli, Francis Bacon művei éppúgy megtalálhatók voltak, mint Morus Tamás *Utópiá*ja, valamint Kepler és Copernicus egy-egy munkája. A könyvtártant Gesner *Bibliotheca universalis*a képviselte.

Az általános műveltséghez szükséges korabeli könyvek mellett megtalálhatjuk a katalógusban az ellenreformáció megerősödésével létrejött katolikus irodalom figyelemre méltó, magyar nyelvű munkáit is. Érdemes talán megemlíteni a kor szerzői közül Balásfi Tamás, Honterus János, Isthvánfi Miklós, Káldi György, Lépes Bálint, Medgyesi Pál, Monoszlóy András, Oláh Miklós, Pázmány Péter, Rákóczi György, Sallai István, Telegdi Miklós, Veresmarti Mihály, Zsámboki János nevét. Meg kell azonban jegyezni, hogy a közel négy évszázad nem múlt el nyomtalanul a könyvek fölött, és a rendkívül értékes Fugger-anyagból is ma már több kötet hiányzik.

Hunger katalógusait végigvizsgálva elmondhatjuk, hogy azok a mai igényekhez képest természetesen nem tökéletesek, hiszen sokszor az alapvető címleírási adatok is hiányoznak. Készítőjük nem volt könyvtári szakember. Ennek ellenére mégis van jelentőségük, mert

[17] I. m. (16) 48.

betűrendben és szakozva tárják föl az anyagot, segítségükkel áttekinthetőbb az állomány és könnyebben visszakereshetők a kívánt művek.

Hunger János Henrikről, az említett katalógusok készítőjéről csak annyit tudunk, hogy „felszentelt pap, a hittudományok és mindkét jog licenciátusa, Magyarország apostoli királyának misszionáriusa, erfurti patricius, egykor Szelepchény György érsek méltatlan káplánja."

A katalógusokat másfél év alatt készíti el, igyekezvén azokat teljessé tenni, amikorra Magyarországot, új hazáját „jogos okból" elhagyja. Később visszatér, Váradon lektor és kanonok. 1686—90-ig Németprónán, 1686—1688-ig Tótprónán, 1688—89-ig pedig Újbányán tevékenykedik.[18]

Plébánosként 1686-ban latinul adott ki katekizmust, *Catechesis verse et evangelicae fidei* címmel, 1687-ben pedig szintén Nagyszombatban, ugyanez a mű *Göttliche Unterrichtung der wahren evangelischen Lehr . . .* cím alatt kerül kiadásra. (RMK II. 1594. és RMK II. 1622.)[19] 1690 utáni időből Hungerről nincsenek adataink, nevével már többet nem találkozunk.

SZEPESI ZSUZSANNA

Hol voltak az első sárospataki nyomda helyiségei? Az 1978-ban megjelent *A sárospataki nyomda története* c. könyvemben nem tudtam feleletet adni arra a kérdésre, hogy hol voltak az 1650-ben alapított első pataki nyomda helyiségei. Medgyesi Pál, Rákóczi Zsigmondhoz intézett, 1649. okt. 22-én kelt leveléből arra következtettem, hogy a tipográfia nem a Kollégiumban működött, hanem a fejedelmi család által adományozott épületben, valahol a belső vár területén (i. m. 27. l.).

Déthsy Mihály hívta fel a figyelmemet arra a fontos adatra, mely a következő című kiadványban található: *Conrad Jacob Hildebrandt's Dreifache Schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen usw. 1656—58.* Ed. Franz Babinger, Leiden, 1937. Az idézett mű 18. lapján ez olvasható:

„Hier war ein schönes Gymnasium. Academien seyn in Ungarn nicht, aber etliche schöne Gymnasia, darunter dieses Patakinium woll das Vornehmste und berühmteste ist . . Im Collegio war Eine schöne Druckerey, undt also die 10te un Ungarn, über Frölichij Zahl. Des H. Comeny Sachen, sagte der Printz, wären da in Ungarischer und Lateinischer Sprache gedruckt, so sollte auch die Fürstin H. Comoenio alle Gnad erzeiget haben".

Hildebrandt első ízben 1656. júl. 28-án érkezett Patakra és feljegyzéseiből egyértelműen kitűnik, hogy a nyomda és a könyvkötő műhely benn a Kollégiumban működött, mégpedig vagy a XVI. század elején már álló ún. Fazekas—Trója—Huta nevű épületben, vagy pedig az I. Rákóczi György által építtetett Cigány-sor (1620—21), illetve a Katona-sor (1626) valamelyik három helyiségében.

Détshy Mihály szíves közléséért ezen a helyen is köszönetet mondok.

TAKÁCS BÉLA

Neu aufgefundene, gedruckte Librettos für Eszterháza in der Zeit von Haydn (1766—1790). Unlängst ist der zweite Band des grossen Monographie von H. C. Robbins Landon über Haydn erschienen, in welchem seine Tätigkeit von Eszterháza (1766—1790) bearbeitet wurde. In dieser Monumentalarbeit hat der Verfasser mit einem enorm Fleiss und grosser Sachkenntnis eigentlich alles zusammengefasst, was auf diesem Gebiet bis heute festgestellt

[18] NÉMETHY, L.: *Series parochiarum et parochum Archi-Dioecesis Strigoniensis.* Strigonii, 1894. 368, 386, 423, 424, 429, 430.

[19] SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. IV.* Budapest, 1896. col. 1428—1429.

wurde. Auch die kleinste Einzelheit wurde von R. Landon gründlich eingearbeitet. Solche Synthese bietet immer eine gute Chance zur Ergänzung, weil man genau weiss, was für die Fachliteratur noch unbekannt blieb. Dazu kommt noch, dass es immer lockend ist, eine so anspruchsvolle Zusammenfassung zu vervollständigen.

In der Ungarischen Nationalbibliothek „Széchényi" bemüht sich eine Arbeitsgruppe um möglichst alle ungarländische Drucke vor 1801 bibliographisch zu registrieren. So bedeutete das Werk von R. Landon eine neue und wertvolle Quelle zu dieser Unternehmung, weil es auch die gedruckten Librettos von Eszterháza aus der Periode von Haydn genau registrierte, und die meisten davon in Ungarn, vor allem in Ödenburg (Sopron) gedruckt wurden. Die Fachliteratur kennt nach der Zusammenstellung von R. Landon theoretisch 114 gedruckte Librettos, die in der Zeit zwischen 1767 und 1790 für das fürstliche Theater von Eszterháza hergestellt wurden: 1 in Pressburg (Pozsony, heute Bratislava), 71 in Ödenburg (Sopron), 27 in Wien und 15 mit ungeklärter Herkunft. Von diesen 114 Druckwerke waren 52 für R. Landon aus Exemplaren bekannt. Die Nachrichten von den übrigen 62 Librettos stammen meistens aus Archivalien, so ist es nicht einmal sicher, ob ein Libretto für diese Vorstellungen in Eszterháza separat überhaupt gedruckt wurde, oder ein Wiener Ausgabe unverändert nur übernommen war. Durch diese Unsicherheit sinkt die Zahl der noch zu suchenden Librettos fast sicher wesentlich.

Nach dem oben angeführten war es äusserst interessant und ausschlussreich die Angaben von R. Landon über die Ödenburger Librettos mit der bibliographischen Evidenz der alten ungarländischen Druckwerken zu vergleichen. So kamen mehrere, bisher unbekannte Ausgaben von Ödenburg zum Vorschein, anderseits konnte man feststellen, dass in dem Fall von nicht weniger als 14 Librettos ein Exemplar in einer öffentlichen Sammlung von Ungarn aufbewahrt ist. Dadurch erhöht sich die Zahl der nun bekannten Librettos von Eszterháza aus der Periode von Haydn von 52 auf 66.

Im folgenden werden diese neu aufgefundenen Drucke, bzw. die von diesen exzerptierten wichtigsten Angabe unter Berücksichtigung der unten aufgeführten Fachliteratur beschrieben:

Zolnai = Zolnai Klára: A magyarországi olasz nyomtatványok (1699–1918). [Ungarländische Druckwerke in italienischer Sprache.] Budapest 1932.

Harich I = Hárich János: Szövegkönyvgyűjtemény. [Textbuchsammlung des ehemaligen Archivs der Familie Eszterházy.] (Maschienenschrift — Ungarische Nationalbibliothek: Ms. mus. th. 112.)

Horányi I = Horányi Mátyás: Az Eszterházy-színházak szövegkönyvei. [Die Textbücher der Eszterházyschen Theater.] Budapest 1957. (Színháztörténeti füzetek 17.)

Harich II = Harich, Johann: Esterházy-Musikgeschichte im Spiegel der zeitgenössischen Textbücher. Eisenstadt 1959. (Burgenländische Forschungen 39.)

Horányi II = Horányi Mátyás: Das Esterhazysche Feenreich. Budapest 1959.

Bartha–Somfai = Bartha Dénes–Somfai László: Haydn als Opernkappelmeister. Budapest 1960.

Landon = Landon, H. C. Robbins: Haydn at Eszterháza 1766–1790. London (1978). (Haydn. Chronicle and works. 2.)

(Landon wird nach Seitenzahl zitiert, alle andere nach Nummer.)

1. HAYDN, Joseph: L'infedeltá delusa. Burletta per musica in due atti da rappresentarsi in Esterhàz nell'occasione del gloriosissimo arrivo quìvi de sua maesttá l'imperatrice Maria Theresia, sul teatro di s.a. il prencipe Nicolò Esterhazy de Galantha nel mese di settembre dell'anno 1773. Á Oedenburgo nella stamperia di Giuseppe Siess.
8° 46 pag.

Interlocutori: Vespina, giovane spiritosa, sorella di Nanni ed amante di Nencio — Maddalena Friberth
Sandrina, ragazza semplice ed amante di Nanni — Barbara Dichtler
Filippo, vecchio contadino e padre di Sandrina — Carlo Friberth
Nencio, contadino benestante — Leopoldo Dichtler
Nanni, contadino, amante di Sandrina — Christiano Specht

La musica è di Giuseppe Haydn, maestro di capella.
Tutti in attual servizio di s.a. il prencipe Esterházy.
Harich I, 99—Horányi I, 7—Harich II, 91—Horányi II, 13—Landon 199.
Budapest, Nationalbibl. (177.557)

2. DITTERS von Ditterdorf, Carl: Lo sposo burlato. Intermezzo a quatro voci da rappresentarsi nel teatro d'Esterhaz l'autonno dell'anno 1776. In Oedenburgo nella stamperia di Giuseppe Siess.
8° 63 pag.
Personaggi: Don Pomponio — Il Sign. Benedetto Bianchi
Lindora — La Sign^ra Catharina Poschwa
Florindo — Il Sign. Vito Ungricht
Livietta — La Sign^ra Anna Maria Puttler
Tutti in attual servizio di s.a. prencipe Nicolò Esterhazy di Galantha.
La musica è del signore Carlo Ditters de Dittersdorf.
Zolnai 26 — Harich I, 108 — Horányi I, 13 — Harich II, 95 — Horányi II, 21 — Bartha—Somfai 1776d—Landon 395.
Győr, Bischöfliche Bibliothek (G. XXXI. b. 92).

3. PICCINI, Niccolò: La buona figliuola. Dramma giocoso per musica in tre atti da rappresentarsi nel teatro d'Esterhaz l'autonno dell' anno 1776. In Oedenburgo nella stamperia di Giuseppe Siess.
8° 48 pag.
Personaggi: Cecchina, giardiniera — La Sign^ra Catharina Boschwa
Il Marchese della Conchiglia — Il Sign. Benedetto Bianchi
Sandrina, lavoratrice — La Sign. Maria Anna Buttler
La marchesa Lucinda — La Sign^ra Elisabetta Prandtner
Tagliaferro, soldato tedesco — Il Sign. Giuseppe Specht
Mengotto, contadino — Il Sign. Leopoldo Dichtler
Tutti in attual servizio di s.a. prencipe Nicolò Esterhazy di Galantha.
Zolnai 23 — Harich I, 105 — Horányi I, 10 — Harich II, 96 — Horányi II, 17 — Bartha—Somfai 1776c—Landon 395.
Győr, Bischöfliche Bibliothek (G. XXXI. b. 91).

4. SCHMALÖGGER, Joseph d.Ä.: Der junge Werther. Ein original tragischer Ballet in drey Aufzügen vom Joseph Schmalögger dem Aeltern. Zum erstenmal aufgeführt auf den hochfürstlichen Theater zu Esterház den 12ten April 1777. Die Musik ist vom Hrn. Teller. Oedenburg gedruckt bey Johann Joseph Siess.
8° 16 pag.
Personen: Albert, Lottens Gemahl — Martin Borst
Lotte — Theresia Schmallögger
Werther — Joseph Schmallögger
Wilhelm — Carl Schmallögger
Vater der Lotte — Ferdinand Scelinger
Bedienter des Werthers — Carl Schmallögger
Werther, im Traum — Anton Zappe
Einige Bediente.
[Der Komponist war also Florian Johann Teller (ca. 1730—1774).]
Landon 403.
Budapest, Nationalbibl. (Gymn. 352).

5. SCHMALLÖGGER, Joseph d.Ä.: Achilles und Daira. Ein heroisch pantomimischer Ballet in fünf Aufzügen vom Joseph Schmalögger dem Aeltern. Zum erstenmal vorgestellt auf dem hochfürstlichen Theater zu Esterház den 1ten Juny 1777. Oedenburg gedruckt bey Johann Joseph Siess.
8° 17 pag.
Personen: Zomar, König von Karthago — Joseph Schmallögger
Daira, eine griechische Prinzessin — Theresia Schmallögger
Achilles, ein fremder Prinz — Martin Borst
Feri, Zomars Feldherr, Freund des Achilles — Carl Schmallögger
Grosse des Reichs, Chor der Priester, Gefolg der Daira, Kriegsleute, ein Löwe.
Landon 403.
Budapest, Nationalbibl. (Gymn. 351c)

6. GAZZANIGA, Giuseppe: La locanda. Dramma giocoso per musica da rappresentarsi nel teatro d'Esterhaz l'autunno dell'anno 1778. [Oedenburgo: Siess] 1778.
8° [2] 58 pag.
Attori: Il. Sig. Arsenio, merc. di Bitonto — Totti
Guerina, sua sorellà, amante di Riccardo — Barba. Rippamonti
Riccardo, figlio d'altro Merc. — Pezzani
Marinetta, locand. — Anna Puttler
Valerio, marito di* — Lambartini
Rosaura* — Liset. Brander
Un guaritore — Leop. Dichtler
Servitori, che non parl.
*Cittadini alloggiati nella locanda.
Tutti nell' attual servizio di s.a. il prencipe Nicolo Esterhaz di Galantha &c.
[Trotz der früheren Fachliteratur wurde das Werk laut der typographischen Ausstattung nicht bei Kurzböck in Wien, sondern bei Siess in Ödenburg hergestellt.]
Zolnai 27 — Harich I, 115 — Horányi I, 18 — Harich II, 105 — Horányi II, 28 — Bartha —Somfai 1778d — Landon 408.
Budapest, Nationalbibl. (284. 625)

7. GAZZANIGA, Giuseppe: L'isola d'Alcina. Dramma giocoso per musica da rappresentarsi nel teatro d'Esterhaz. [Vienna: Kurzböck?] L'anno 1779.
8° 64 pag.
Personaggi: Alcina, fata — La Sig. Barbara Ripamonti
Il Barone di Brikbrak — Il Sigr. N. Totti
Clizia, damigella di Alcina — La Sig. Cath. Poschwa
Don Lopes, spagnuolo viaggiatore — Il Sign. Antonio Pesci
Brunoro, viaggiatore italiano — Il Sign. Leopoldo Dichtler
James, viaggiatore inglese — Il Sig. Totti
Lesbia, damigella di Alcina — La Sig. Luigia Polzelli
La Rose, viaggiatore francese — Il Sign. Luigi Rossi
Tutti nell' attual servizio di s.a. il principe Nicolò Esterhazi di Galantha.
La musica è del sig. Gazzaniga, maestro di capella, Napolitano.
Zolnai 30 — Harich I, 122 — Horányi I, 26 — Harich II, 110 — Horányi II, 33 — Bartha —Somfai 1779e — Landon 415.
Budapest, Nationalbibl. (208.335)

8. SARTI, Giuseppe: Le gelosie villane. Dramma giocoso per musica da rappresentarsi nel teatro d'Esterhaz l'anno 1779. Oedenburgo nella stamperia di Giuseppe Siess.
8° 68 pag.
Personagi: Giennina — La Sign. Barbara Ripamonti
Marchese Roberto — Il Sign. Andrea Totti
Oliveta — La Sign. Costanza Valdesturla
Narduccio Sindaco — Il Sign. Leopoldo Dichtler
Tognino — Il Sign. Benedetto Bianchi
Mengone — Il Sign. Luigi Rossi
Sandrina — La Sign. Luigia Polzelli
Cecchino, deputato dela comunita — Il Sign. Aton. Pesci
Tutti nel attual' servizio di s.a. il principe Nicolo Esterhazi di Galanata.
La musica e del celebre maestro Giuseppe Sarti.
Zolnai 31 — Harich I, 117 — Horányi I, 21 — Harich II, 111 — Horányi II, 32 — Bartha —Somfai 1779f — Landon 415.
Budapest, Nationalbibl. (IM 2219)

9. TRAETTA, Tommaso: Il cavaliere errante nell'isola incantata. Dramma eroicomico per musica da rappresentarsi nel teatro d'Esterhási l'anno 1782. [Oedenburgo: Siess.]
8° 51 pag.
Attorio: Guido — Mons. Totti
Arsinda — Madama Bologna
Calotta — Mons. Moratti
Dorina — Madselle Bologna
Stordilano — Monsieur Dictler
Ismeno — Monsieur Pesci
Melissa — Madame Polcelli
Guardie di Stordilano

La musica è del sig. Tommaso Trajetta, maestro di capella, Napolitano.
Zolnai 45 — Harich I, 136 — Horányi I, 37 — Harich II, 133 — Horányi II, 47 — Bartha —Somfai 1782c — Landon 458.
Győr, Bischöfliche Bibliothek (G. XXXI. b. 95)

10. CIMAROSA, Domenico: Li due baroni di rocca azzurra. Dramma giocoso per musica da rappresentarsi nel teatro di s.a. ils sig.
principe Niccoló Esterhasi de Galantha l'anno 1787. In Oedenburgo nella stamperia di Giuseppe Siess.
8° 56 pag.
Attori: Laura — Mdme Sassi
Sandra — Mdme Delicati
Totaro — Sig. Bianchi
Franchetto — Sig. Dictler
Demofonte — Sig. Morelli
La musica è del Sig. Domenico Cimaroso.
Zolnai 78 (o. J.) — Bartha—Somfai 1786i — Landon 677—178.
Budapest, Universitätsbibl. (ANy 667)

11. GUGLIELMI, Pietro: La quaquera spiritosa. Dramma giocoso per musica. In Oedenburgo presso Giuseppe Siess 1787.
8° 60 pag.
Attori: Vertunna, quaquera destinata sposa el Conte ed amante di Tognino
Cordellina, ostessa
Tognino, vignarolo
Il Conte, vomo goffo
Robinetta, figlia del Conte
D. Matusio, militare
Kolibacco, quaquero
La musica è del celebra Signor Pietro Guglielmi.
Zolnai 62 — Harich I, 162 — Horányi I, 56 — Harich II, 157 — Horányi II, 76 — Bartha —Somfai 1787c — Landon 683—684.
Budapest, Universitätsbibl. (ANy 666)

12. CIMAROSA, Domenico: Il pittore Parigino. Dramma per musica in due atti da rappresentarsi nel teatro di s.a. il sig. principe Esterhasi de Galantha. In Oedenburgo presso Giuseppe Siess 1789.
8° 61 pag.
Personaggi: Mlle Eurilla, giovane ricca dedita, alla poesia amante di Mons. di Crotignac
Il Baron Cricca, promesso sposo di Eurilla, uomo collerico, e geloso
Mons. di Crotignac, pittore francese, amante di Eurilla
Cintia, cugina di Eurilla, ragazza di spirito, ed amante del Barone
Broccardo, agente di Eurilla
Zolnai 68 — Harich I, 182 — Horányi I, 66 — Harich II, 166 — Horányi II, 83 — Bartha —Somfai 1789d — Landon 713.
Győr, Bischöfliche Bibliothek (G. XXXI. b. 96)

13. PAISIELLO, Giovanni: L'amor contrastato. Commedia per musica da rapresentarsi nel teatro di s.a. il signore principe regnante Niccolò Eszterhazy de Galantha l'anno 1790. In Oedenburgo presso Clara Siessin 1790.
8° 62 pag.
Attori: Eugenia Baronessa, promessa sposa di Don Calloandro
Don Calloandro, che s'innamora di Rachelina
Rachelina, ricca molinara, e dispettosa in amore
Notar Pistofolo, notajo di casa della Baronessa, uomo ignorante nel suo mestiere
Amaranta, cameriera di Donn'Eugenia
Don Rospolone, ufficiale governatore
Don Luigino, giovane di poca fortuna, che fa il servente mal gradito di Donn'Eugenia
La musica è del celebre sig. Don Gio. Paisiello, maestro di capella, Napolitano, all' attual servizio delle 11. mm. in qualità di maestro di camera, e compositore.
Zolnai 69 — Harich I, 184 — Horányi I, 68 — Harich II, 174 — Horányi II, 86 — Bartha

—Somfai 1790d — Landon 732.
Győr, Bischöfliche Bibliothek (G. XXXI. b. 98)

14. CIMAROSA, Domenico: Il credulo. Farsa per musica da rapresentarsi nel teatro di s.a. il signore principe regnante Niccolo Eszterhazy. In Oedenburgo presso Clara Siessin 1790.
8° 31 pag.
Attori: Norina, donzella presuntousa, promessa sposa a Don Catapazio
Don Catapazio, benestante Napolitano, uomo credulo, che viene a sposar Norina
Don Astrolabio, padre di Norina ignorante, e ciarliero
Tiburno, vagabondo ed impostore, amante non corrisposto di Norina
Lesbina, confidente di Norina
Madama Filinta, incombenzata per li arredi di Norina
Filberto, cameriere di Don Astrolabio
Comparse di servi in casa di Don Astrolabio
Comparse di finti cinesi.
Compositore della musica sig. Domenico Cimarosa.
Zolnai 70 — Harich I, 185 — Horányi I, 69 — Harich II, 173 — Horányi II, 89 — Bartha —Somfai 1790c/2 — Landon 732.
Győr, Bischöfliche Bibliothek (G. XXXI. b. 97(2)).

BORSA GEDEON

Idősebb Bartók Béla mint folyóiratszerkesztő. Bartók Béla gyermekéveit Nagyszentmiklóson töltötte, ahol édesapja a helyi földművesiskola igazgatótanára volt. Világhírű zeneszerzőnk édesapjára mint tehetséges, szorgalmas, kezdeményezéskész, de mellőzött emberre emlékszik vissza. A Földművelésügyi Minisztérium levéltárának egyik iratcsomója (jelzete: F.I.K. — 1 — 26.987/1884), amelyet a továbbiakban ismertetünk, azt támasztja alá, hogy az ifjabb Bartók nagyonis találóan jellemezte édesapját.

Id. Bartók Béla a rövid pályafutása során — mindössze 33 évet élt — két könyvet írt (a gazdasági szakotatásról, majd a gazdasági egyesületekről) s ezek mellett *Gazdaságügyi Tanügy* címen egy szakfolyóirat kiadását is kezdeményezte. Amikor 1884 júniusában ennek a folyóiratnak az első száma napvilágot látott, még abban reménykedett, hogy kezdeményezését felettes hatósága a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium, amely az agrárszakoktatás és a sajtóügy fejlesztéséért hivatalból felelős, legalább erkölcsi támogatásban fogja részesíteni s ezért a következő szövegű kérvényt küldte fel Budapestre:

„Mint a mezőgazdasági szakoktatás ügyének egyik szerény napszámosa — a gazdasági tanügy érdekeinek nagyobb szolgálatot teendő — egy Gazdasági Tanügy című havi folyóiratot inditottam meg, melynek első számát vagyok bátor idemellékelve bemutatni, miszerint a lapot s annak további számait elfogadni, másodsorban, mint ilynemű, nemcsak, hazánkban, de külföldön is egyedüli lapot magas pártfogásban részesíteni kegyeskedjék, mert lapunknak a közügy érdekében leendő prosperálása Nagyméltóságodnak méltatásától, támogatásától s kegyes pártfogásától is függ."

A minisztérium elnöki ügyosztálya a kérvényt a következő megjegyzéssel továbbította a Magyaróvári Akadémiához:

„A minisztérium véleménye szerint a gazdasági tanügy jelentőségével össze nem fér, hogy ezen üggyel foglalkozva egy másodrendű földművesiskola tanára hasonló folyóiratot szerkesszen és adjon ki. Mielőtt e részben intézkedés történnék, vélemény volna kérendő a Magyaróvári Akadémiától. Budapest, 1884. június 18."

A Magyaróvári Akadémia véleményét, amely 1884. július 5-ről kelt, Masch Antal igazgató írta alá:

„Az alulírott igazgatóságnak van szerencséje a magas leiratra jelenteni, hogy az akadémiai tanárok egyhangú nyilatkozata szerint Bartók Béla vállalata feleslegesnek tekintendő és nem is prosperálhat, azonkívül igazgatói működési körével egyáltalában nem egyeztethető össze."

1884. július 17-én id. Bartók Béla már kézhez is kapta a minisztérium döntését:

„A gazdasági tanügy fontosságával nem tartom összeférhetőnek azt, hogy az ezen üggyel foglalkozó folyóiratot egy másodrendű földművesiskola tanára szerkessze és adja ki, kinek feladatát csakis az alsóbb szakoktatás fejlesztése képezheti. Nevezettnek kérését figyelembe vehetőnek nem találtam."

A minisztérium elutasító határozatával egyidőben a Magyaróvárott megjelenő *Mezőgazdasági Szemle* júliusi száma foglalkozott id. Bartók Béla folyóiratával s annak létjogosultságát a következő érvvel próbálta tagadni:

„Még külföldön — nevezetesen a németeknél — sem találunk ily irányú speciális lapot s ha ez a gazdasági szakoktatás érdekében szükségesnek mutatkozott volna, ezt már a német szakemberek rég megindították volna."

Id. Bartók Béla folyóiratának első számában ezt írta: „Reményeljük, hogy minden oldalról méltánylásra fog találni jelen szerény s a gazdasági szaoktatásnak, mint hazánk kiváló fontosságú közügyének, támogatására célzó törekvésünk." Még két hónap sem telt el s kitűnt, hogy vállalkozását támogatás helyett irigység, félreértés és gáncsoskodás kíséri. A Gazdasági Tanügy még 1884-ben beszüntette megjelenését, fennmaradt néhány száma azt bizonyítja, hogy világhírű zeneszerzőnk édesapja egy alföldi kisvárosban működő „másodrendű" földművesiskola falai között is képes volt országos szinten alkotni és gondolkozni.

TURÁNYI KORNÉL

Vajda János feleségének kézirata a Széchényi Könyvtárban. Az OSZK kézirattára őriz egy kéziratköteget, első oldala egyben címlapja: Emlékirataim. Egy sokat emlegetett házasság meztelen igazsága. Írta özvegy Vajda Jánosné Bartos Rosália — után nyomás tilos. Kinyomásáig sem jutott el mindeddig, nemhogy utánnyomásig, holott írók, irodalomtörténészek sokat foglalkoztak vele és Vajda János költő házasságának terjedelmes irodalma van.[1] 1933-ban Hevesi András a *Nyugat* hasábjain megkísérelt ugyan kivonatos átírással némi ízelítőt adni belőle, de ez — természetesen nem ér fel az eredetivel.[2]

Vajdáné Emlékiratai, kellő irodalompszichológiai, kritikai vizsgálattal, nélkülözhetetlen segítsége mindazoknak, akik a költővel, emberrel, művével foglalkoztak és foglalkozni fognak. Már eddig sem kerülték el a vonatkozó, kisebb-nagyobb tanulmányok, monográfiák szerzői és a napjainkban folyó Vajda *Összes Művei*nek főszerkesztője: Barta János és sajtó alá rendező gárdája; majdnem valamennyi eddig megjelent kritikai kiadás-kötet hosszabban idézi.

[1] Csak a jellemzőbbeket kiemelve: Kun József: Vajda János utolsó szerelme. Új Idők, 1910. I. köt. 182. l., Reichard Piroska: Vajda János házasságáról. Az Újság, 1911. dec. 24. 87—88. l., —: 506 levél. Látogatás Vajda János özvegyénél. Világ, 1913. júl. 31., —: Vajda János ismeretlen levelei. Újság, 1933. márc. 5., Pásztor Árpád: Niobe. Látogatás Bartos Rózánál. Literatúra, 1926. I. köt. 10. sz. 29—33. l., —: Gina és Rozamunda. Regény. Bp. [1927]., —: Rozamunda. Vajda Jánosné (Nekrológ). Pesti Napló. 1933. febr. 28., Márai Sándor: Vajda Jánosné emlékiratai. Újság, 1933. márc. 17., Szilágyi Géza: Vajda János pokla. Lélekelemzési tanulmányok. Bp., 1933., Komlós Aladár: Vajda János. Bp., 1954., D. Szemző Piroska: Az Emlékiratok. Műveltség. 1946. 96—104. l.

[2] I. köt. 289—294. l., 337—347. l.

Bartos Róza gyermekes-iskolás ákom-bákomjaival 247 oldalt írt tele nagyív alakú papiroson, amely 300 gépelt oldalt tesz ki. A megfogalmazás időpontját tekintve, az 1920-as évek végére tehető, célja mindenekelőtt nyomorának enyhítése volt, vagyis kiadásával nagyobb honoráriumban reménykedett.

A kéziratát kiadókon, szerkesztőkön kívül, íróink-költőink mecénásának: Hatvany Lajosnak is felajánlotta, tanúskodik erről egyik hozzáintézett levele, melyben többek közt így ír:

„... én hajlandó lennék Önnek kéziratomat szerény összegért átengedni ... megírtam benne Vajda Jánossal való házasságom igazi történetét és azért attam a kéziratomnak e címet: Egy sokat emlegetett házasságnak a meztelen igazsága — ától cettig, az első látástól haláláig, tehát teljes 17 évig, nagyobb részt tehát olyan eseményeket amijenről senki nem tudott. Ön kérem e kézirat adatait belátása szerint felhasználhatná. Mivel én magam szeretném, hogy a kéziratom az Ön kezeibe kerüljön — mert anak valóságos megértését én csak Öntől várom — én ismerem kérem az Ön tollát még Ausztriából ... átengedem 250 Pengőért és azt hogy pénzt fogadok el csak azért teszem, mert mind 72 éves rokkant Ausztriában 33 évi szolgálat után ma csak 26 pengő havi nyugdíjból élek"[3]

Az írásért szabott összeg mintegy tíz hónapon keresztül megduplázta volna kicsiny havi nyugdíját s kevésbé szűkös életlehetőséget biztosított volna számára. Hatvany nem vette meg a kéziratot, meggondolásait nem ismerjük, holott egyik, Belia György irodalomtörténésszel együtt szerkesztett könyvében visszatért rá.[4]

Az Emlékiratok első és utolsó gazdája az Országos Széchényi Könyvtár lett. Vajdáné életének utolsó napjaiban még értesült a vételről, de gyümölcsét már nem élvezhette: 1933. febr. 27-én elhunyt az Irgalmasok kórházában.

Nem érdektelen feltárni azt az utat, amiként odajutott.

A kéziratot a tragikus végzetű költő, író, irodalomtörténész, Reichard Piroska (1884—1943., a fasizmus előretörése idején öngyilkos lett) adta át megvételre — Vajdáné közvetítőjeként, a könyvtárnak. 1911-ben került kapcsolatba Vajdánéval, erről cikkeiben nyilatkozik (vö. 1. sz. jegyzet.), 1933. máj. 28-án például így ír:

„Az Újság 1911-ediki karácsonyi számában Vajda Jánosnak Bartos Rozáliával kötött házasságáról szóló cikk keretében közöltem a költő néhány levelét vőlegénykorából és házaséletének első évéből. E leveleket egy Bécsben lakó magyar barátnőm[5] juttatta hozzám, hogy általuk segítsek valamiképpen Vajda János nyomorgó özvegyén, aki vagy harminc év óta Bécsben varrással keresi meg kenyerét. Az Újság kérésemre egyenesen Vajda Jánosnénak küldte el a cikk honoráriumát, talán kétszeresét is az akkoriban szokásos honoráriumnak. Sikerült másfelől is segélyt szereznem, amely állandó támogatássá válhatott volna, ha időközben támadó cikkek Vajda házasságának és válóperének egyoldalú ismertetésével el nem kedvetlenítik azokat, kiktől a hathatósabb segítség függött. — Ezután sok éven át keveset hallottam Vajda özvegyéről, mígnem a múlt év [1932]. októberének elején Budapestre érkezett ... Részletesen kidolgozott tervvel jött. Először is sajtópert akart indítani egy ismert író ellen, ki Vajda két nagy szerelméről írott regényében — szerinte — megrágalmazta őt és megsértette anyja emlékét.[6] A pörrel egyidejűleg ki akarta adatni önéletrajzát, melyben Vajda Jánossal kötött házasságának „meztelen igazságát" írta meg. S végül, miután a sajtópert megnyerte és könyve megjelent, az oly nehezen megszerzett elégtétel megtisztító pillanatában, mintegy megdícsőítő bosszúállásként átnyújtani a hálátlan nemzetnek legféltettebb kincsét, Vajda Jánosnak hozzá intézett ismeretlen leveleit."[7]

[3] A levél keltezetlen, az Akadémia Könyvtára kézirattárában.

[4] Magyarok beszélnek. Szemelvények emlékiratokból. Válog. Hatvany Lajos és Belia György. Bev. és utószó Hatvany Lajos, a jegyzetek Belia György munkája. Bp. 1957. 288—309. l. + arckép.

[5] Kun Anna, a Rózáról cikkező Kun Imre nővére, vö. 1. sz. jegyzet.

[6] Vö. 1. sz. jegyzet.

[7] Az ismeretlen levelek, számszerint 506 db. Vajdáné fantáziájában létezett csupán.

Vajdáné személyének, írásának hatóerejét tanúsítja Reichard Piroska sokirányú fáradozása: támogatása, Emlékiratainak kiadása érdekében. Többfelé kilincselt érte, cikkhonoráriumokon kívül latba vetette még az egyetemi tanár, esszéista Riedl Frigyessel fennálló ismeretségét is.[8] Riedl 1911. dec. 9-én hozzáintézett levelében így ír: „Tisztelt Kollega K[isasszony]. Írtam Kozmának, az írói segélyegylet titkárának, hogy Ön hétfőn vagy kedden d.e. bemutatja neki (Vigadó tér 1., Első Hazai Biztosító Társaság) Vajdáné okiratait. Üdvözli R. Fr". Miután az elintézés késik, Reichard Piroska nyugtalankodva érdeklődik Riedlnél, aki értesíti, hogy Rust József vagyonos nagykereskedőt: irodalom- és művészetpártolót is bekapcsolta a támogatók sorába és újra tárgyalt Kozma Andorral. Bizonyságul elküldi Kozmának egy Rusthoz intézett válaszlevelét is: „Kedves Józsi, Vajda özvegye sohsem folyamodott ide (ti. az Írók Segélyegyletéhez), nem is tudtam, hogy él. Tehát eddig mit sem kaphatott. E hó 21-én van ülés. Addig kellene érdekében esetleg neked folyamodni; röviden, hozzám intézett néhány sorban, ha sürgős a dolog."[9] — A szépen indított segélyakció — mint Reichard is említette — megfeneklett a rágalmazók felháborodásán. Vajdáné azonban csak visszavonult és érlelte Emlékiratait: újabb harcbavonulásának eszközét. Az idő 1932-ben ért meg ehhez, mikor Emlékiratai már — szerinte — nyomdakész megfogalmazásba kerültek.

Mikor az év októberében Budapestre érkezett, rögtön megkezdte kéziratával szerkesztőkhöz, kiadókhoz, irodalompártolókhoz a zarándoklást — eredmény nélkül. Ekkor fordul az egykori áldozatkész Reichard Piroskához, aki látva kudarcait, kezébe veszi az ügyét. Vajdáné akkor már nagy beteg, de még nem sejti, hogy a nagyfokú tüdő- és szívtágulása mögött, tüdőtumor alakjában már leskelődik rá a halál. Átadja Reichardnak az Emlékiratainak kéziratát, aki személyesen viszi el vételi ajánlatra a Széchényi Könyvtárba.

További sorsát a könyvtár kézirattárának 1932/37. évekre szóló Leltárkönyvéből, beszerzési iratokból kísérhetjük figyelemmel.

Eszerint:

„A kézirat Reichard Piroska útján özv. Vajda Jánosnétól 1933. febr. 20-án érkezett vételre. Tárgya: özv. Vajda Jánosné Emlékiratai. Kézirattári minősítése: Mns. Hung. Autogr. saec. XX. fol 126, 2°, vagyis huszadik századi, saját kézzel írt, magyarnyelvű kézirat, 126 lapból áll, nagyívalakú, 1 db. Észrevétel: zárt anyagként kezelendő, a benne foglalt közlések miatt, indokolt esetben, esetleges engedéllyel olvasónak kiadható. Jelzete, azaz állományi helye: 1807. Fol. Hung."

A könyvtár akkori igazgatója, Jakubovich Emil Jelentésében a kézirattár jelentősebb szerzeményei közé sorolta.[10] Elgondolkoztató ilyen minősítés ellenére a kézirat anyagi értékelése: Vajdánénak a könyvtár mindössze 52,20 pengőt fizetett volna, ha ugyanezen év márc. 2-án el nem temetik. Összeg, melyért alig egy-két hónapig javították volna sorsán. Ő 250 pengőre tartotta és neki volt igaza.

Mi lett az 52,20 pengővel is. A könyvtár irattárában erről két ügydarab tanúskodik. Jakubovich igazgatónak Kt. 49/1933. sz. alatt, 1933. márc. 3-án kelt, Dr. Reichard Piroskához intézett levele:

„Alulírott ezennel hivatalosan igazolom, hogy özv. Vajda Jánosné által a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára részére 1933 február havának első napjaiban eladott naplónak (sic!) vételárát, 52 pengő 20 fillért 29/1933. utalványozási naplószám alatt 1933 február 15-én utalványoztattam, (Kézirattár, növedéki naplószám 20/1933.), azonban a Gazdasági Hivataltól vett értesülésem szerint ezt az összeget a Gazdasági Hivataltól a mai napig senki fel nem vette." —

[8] Reichard Piroska: Riedl Frigyes. Nyugat. 1926.

[9] Riedl és Kozma levelezését az OSZK kézirattára őrzi.

[10] Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtári osztályainak állapotáról az 1931/33. évben. Magyar Könyvszemle. 1932/34. 1—4. sz. 116. l.

A másik azonos számmal iktatott iratban Jakubovich a pénz további sorsáról intézkedik: „Az eladó halála miatt a vételár kifizetésére nem került sor. Az összeget az esetleges törvényes örökös számára tartalékoltuk. Budapest, 1933. márc. 3-án." A pénzért senki sem jelentkezett, hiszen Vajda Jánosnét sem kísérte ki hozzátartozó a temetésén és így a könyvtár az ügyet levette napirendjéről.

Az Emlékiratok mindmáig nem jelentek meg, pedig a kéziratot nem elhanyagolható értékeiért két kiadó is ébresztgetni akarta Csipke Rózsika-álmából éppen e sorok íróját bízva meg vele 1943-ban: a Franklin Társulat, minthogy Kozocsa Sándorral akkor rendeztette sajtó alá Vajda János Összes munkáit (megj. 1944-ben) és a Révai Irodalmi Intézet, azonban a német megszállás megakasztotta a munkát. Újra 1967-ben került előtérbe a kiadás: Bisztray Gyula és Kozocsa Sándor irodalomtörténészek megkezdték Vajda János levelezésének kiadási előkészületeit 1967-ben és helyet akartak adni köteteikben, D. Szemző Piroska gondozásában az Emlékiratoknak is. Nem valósult meg, pedig a címlapot is megtervezték:

Vajda János levelei.
Vajda Jánosné Emlékiratai és levelei.
Kiadja a Magyar Irodalomtörténeti Társaság Munkaközössége.

Az Emlékiratok kéziratában azonban konok erővel ténykedik Vajda Jánosnénak a könyvet életre hívó szelleme és útjára indította a megvalósulása felé, talán éppen mert 100 esztendővel ezelőtt: 1880. nov. 27-én kötött házasságot Vajda János költő egy tabáni polgárlánnyal, Bartos Rózával.

D. Szemző Piroska

A Medvetánc előzménye. József Attila gépiratainak meghatározásakor[1] abból a feltételezésből indultam ki, hogy a költő aligha gépelhette le verseit csak úgy, minden cél nélkül. Írógépen ritkán fogalmazott[2], ajándékozás céljára meg inkább tollal másolta le verseit.[3] A gépiratok túlnyomó többsége közlés céljára készült. A folyóiratoknak beküldött, de nem közölt gépiratok elvesztek, minthogy a szerkesztőségi gyakorlat ugyanaz volt, mint manapság: „Kéziratokat nem őrzünk meg és nem adunk vissza." Csak egészen kivételesen maradt meg egy-egy nem közölt vers gépirata, mint pl. a Nyugatnak 1928 nyarán beküldött verseké.[4] A közölt versek szedőpéldányul szolgáló gépiratait is csak kivételes esetekben őrizték meg, pl. 1936—1937-ben emlékbe eltettek néhányat barátai: Horváth Tibor (pl. Kat. 731. sz.) vagy Cserépfalvi Imre. (Kat. 279. sz.) József Attila megjelent kötetei közül csak a *Nagyon fáj* szedőpéldánya maradt meg: ezt a Löbl Dávid és Fia Nyomda egyik szedője őrizte meg, és 1948-ban — nevének elhallgatásával — a Munkásmozgalmi Intézetnek ajándékozta.

A felsorolt gépirat-típusok a fennmaradt gépiratoknak csak kisebb részét alkotják. A nagyobb részre az jellemző, hogy sok olyan van köztük, mely azonos papíron, azonos betűtípussal van gépelve, vagyis egy-egy gépiratcsoport aránylag rövid idő alatt készült. Fél kellett tételeznem, hogy ezek a gépiratcsoportok meg nem valósult kötetek emlékei.

[1] E meghatározások az új kritikai kiadás összeállítása során készültek, s eredményeik a következő kiadványban olvashatók: *József Attila kéziratai és levelezése.* (Katalógus.) Összeállította M. Rónai Judit. Bp. 1980. — Minthogy a két éve kész kritikai kiadás megjelenése még évekig elhúzódhat, kénytelen vagyok erre a kiadványra hivatkozni, Kat. rövidítéssel.

[2] Talán a *Ne bántsd* egyik gépirata tekinthető fogalmazványnak, Kat. 766—767. sz.

[3] Kivételesen géppel írta a *Bethlehemi királyok* Etelka nővérének ajándékozott szövegét (Kat. 188. sz), és a Hatvany Lajosnak ajándékozott *Mondd, mit érlel . . .* című verset. (Kat. 753. sz.)

[4] Kat. 85, 383, 434, 569, 605, 699, 854, 862, 908, 955, 974, 1036. sz.

Először meglepőnek tűnt, hogy a költő szinte minden évben összeállított egy kötetet. Ezekről a tervekről az eddigi szakirodalom alig-alig tesz említést. Később azonban más, kötettervre utaló adatok is előkerültek, amelyek alátámasztották a gépiratok eredetére vonatkozó hipotézist. 1923 tavaszán például mintegy 40 gépirat készült; a legépelt versek szerepeltek viszont olyan versjegyzékeken (Kat. 1102—1104. sz.), melyek egyértelműen tervezett kötetre utaltak. Egy másik példa: tíz verset úgy gépelt le a költő, hogy az interpunkciót és a nagybetűk használatát mellőzte. E gépiratokat valószínűleg 1927 őszén készítette, mert a *Magyar Hírlap* 1927. október 9-i számában, a „Mi készül?" rovatban József Stilla [így !] megjelenés előtt álló kötetéről azt olvashatjuk, hogy „ez lesz az első verses kötet, amelyben nem lesz nagy betű."

Az említetteken kívül további gépirat-csoportokat is sikerült meghatározni, sokáig nem tudtam azonban mit kezdeni ezzel a tíz gépiratból álló csoporttal:

Lopók között szegényember (Kat. 660. sz.)
Nyolcesztendős lányok (Kat. 798. sz.)
Rög a röghöz (Kat. 888. sz.)
Ha mosolyog (Kat. 231. sz.)
Kertész leszek (Kat. 545. sz.)
Áldalak búval, vigalommal (Kat. 69. sz.)
Istenem (Kat. 490. sz.)
Ringató (Kat. 879. sz.)
Hűvösödik (Kat. 747. sz.)
Bánat (Kat. 181. sz.)

A versek 1924—1930. közöttiek, de a gépiratok szemmel láthatólag egyidejűek. (A címek vörös gépszalaggal vannak írva.) Minthogy a versek között a legkésőbbi az 1930 nyaráról való *Bánat*, először arra gondoltam, hogy a gépiratok ahhoz a meg nem valósult kötethez készültek, amelyről a *Magyar Hírlap* 1930. szeptember 14-én adott hírt: „Az új írógeneráció egyik erős tehetsége József Attila . . . új verseskönyvet készül kiadni. Ebben a kötetben fognak megjelenni Villon balladafordításai is." Csakhogy a legépelt versek között igen koraiak, 1924—1925-ből valók is vannak, s ezek nagyobb része már megjelent József Attila korábbi köteteiben, a *Nem én kiáltok*-ban és a *Nincsen apám se anyám* című-ben. A megoldást egy József Attilával készült riportban találtam meg, amely a *Magyar Közélet* 1933. január 16-i számában jelent meg. Itt egyebek között a költő azt nyilatkozta, hogy „tavasszal kiadok egy 15—20 íves gyűjteményes kötetet". A kötet összeállítását már 1932 nyarán megkezdte. A hírlapok ekkor öt egészen korai versét közlik: a *Brassói Lapok* június 19-i számában a *Tiszta szívvel*, a *Friss Újság Vasárnapjá*ban június 19-én a *Megfáradt ember*, szeptember 25-én a *Tanulmányjej*, a *Pesti Hírlap Vasárnapjá*ban június 26-án *A jámbor tehén* jelent meg. Feltételezhető, hogy ezeket a verseket a kötethez összegyűjtött anyagból küldte el a költő a hírlapoknak, ugyanúgy, mint két évvel később a *Medvetánc* előkészített anyagából a *Békésmegyei Közlöny*nek.[5] Végül a Szántó Juditnak 1932. december 19-én írt levélből azt tudhatjuk meg, hogy a gyűjteményes kötetbe a *Bethlehemi királyok*at is felvette volna. A levél utóirata csakis erre vonatkozhat:

„A Három királyok utolsó szakasza így lesz:
Irul, pirul Mária, Mária,
boldogságos, szűz mama.
stb."[6]

[5] Stoll Béla: *A Medvetánc kötetterve*. ItK 1977, 65.
[6] *József Attila válogatott levelezése*. Sajtó alá rendezte Fehér Erzsébet. Bp. 1976. 289.

Mindössze tizenöt versről sikerült tehát megállapítani, hogy József Attila első, meg nem valósult gyűjteményes kötetébe szánta. Ahhoz képest, hogy a kötet 15—20 íves lett volna, ez elenyészően kevés, s a kötet tervezett tartalmáról kevesett mond. Annál jelentősebb azonban maga a tény: József Attilát saját költői múltjának felmérése 1932—1933-ban foglalkoztatta, éppen akkor, amikor esztétikai nézeteit tisztázta, s amikor első igazán nagy verseit megírta.

STOLL BÉLA

Újabb adatok a sajtó, a könyvtárak és az olvasás szerepéről a Heves megyei munkásmozgalomban. Varga László egri kutató néhány évvel ezelőtt tanulmányt írt *A sajtó a könyvtárak és az olvasás szerepe a Heves megyei munkásmozgalomban* címmel, amely a *Magyar Könyvszemle* 1976. 3. számában jelent meg (244—255. l.). Kutatómunkám során újabb adatokat találtam a témához, melyek közlését fontosnak tartom. Mielőtt ezt megteszem, a Varga László tanulmányában fellelhető néhány tárgyi tévedést korrigálom. A helyreigazításnál a dolgozat adatainak sorrendjét vettem figyelembe.

A 245. oldalon olvashatjuk „Bár inkább szakmai, mint munkásmozgalmi szempontból érdemel említést, de nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az első Heves megyei munkásújság elég korán, még 1868-ban megjelent Egerben, Tóth István szerkesztésében *Gutenberg* címmel, amely nem csak az egri, de a magyar nyomdászoknak is a legelső újsága volt." A szerző megállapításai a *Gutenberg* jelentőségéről helytállóak, a dátum azonban téves. Ez a folyóirat 1865-ben keletkezett. Mutatványszáma ez év októberéből való. Első száma pedig 1866. január 1-én jelent meg, az utolsó pedig 1867. december 15-i keltezésű. Tehát 1868-ban már nem is létezett a lap.[1] Ugyanezen az oldalon a 7. lábjegyzetben Vályi egri nyomdász György néven szerepel, valódi keresztneve azonban István.[2]

A 247. oldalon levő 15. számú lábjegyzetben szintén téves keresztnév található. A szövegben Dudás József gyöngyösi lapszerkesztőről olvashatunk, neve helyesen Dudás Adolf.[3] A lapban nem dr. Walner Tibor, hanem dr. *Waldner Fülöp* tette közzé harcos szellemű írásait.[4] A 249. oldalon Fischer Manó egri szocialista az utolsó bekezdésben Miklós keresztnéven szerepel. A 235. oldal negyedik bekezdésében többek között azt olvashatjuk, hogy „Gyöngyösön Hablicsek András nyomdász vezetésével olvasnak munkásmozgalmi kiadványokat a munkatársak". Itt Hablicsek Ferenc nyomdászról van szó.[5]

[1] A *Gutenberg*re vonatkozó adatokat a lap Országos Széchényi Könyvtárában (OSZK) meglevő és Iványi Sándor egri könyvtáros tulajdonában levő példányainak tanulmányozása során gyűjtöttem. — A folyóirat szerkesztője Tóth István nyomdász 1832-ben Pesten született. 1860-ban került Egerbe, ahol az érseki líceumi nyomda technikai igazgatója lett. Jelentős munkát végzett az üzem műszaki fejlesztése terén. 1907-ben Egerben temették el hamvait. (Nyomdászati Lexikon. Bp. 1936. 482—483. o.)

[2] Vályi István (1875—1942). Az egri líceumi nyomdában dolgozott. 1900-ban megszervezte a Nyomdai munkások egri szakegyletét. 1903 szeptemberében megalakította a Szociáldemokrata Párt Heves megyei szervezetét, amelynek titkára lett. Az 1918-as polgári demokratikus forradalom egyik vezetője volt Egerben. A Tanácsköztársaság alatt az egri munkástanácsban tevékenykedett. A proletárdiktatúra megdöntése után börtönbüntetésre ítélték, majd internálták. (CSIFFÁRY Gergely: *Történelmi emlékhelyek Heves megyében*. Eger, 1979. 20—21.)

[3] *Kolacskovszky Lajos válogatott munkásmozgalom történeti írásai*. Eger, 1979. 27.

[4] Dr. Waldner Fülöp (1881—1944): ügyvéd. 1907-től Gyöngyösön a szocializmus tanításainak buzgó népszerűsítője volt. 1919-ben a helyi munkástanács tagja. A fasizmus áldozata lett. (Kolacskovszky Lajos válogatott munkásmozgalom történeti írásai. 42—43.)

[5] Hablicsek Ferenc (1878—1965): kőműves. A gyöngyösi munkásmozgalom harcosa. 1919-ben a helyi munkástanács tagja volt. A proletárdiktatúra leverése után ötévi börtönre ítélték. Kiszabadulása után 1944-ig a szakszervezeti mozgalomban dolgozott. 1959-ben megkapta a Tanácsköztársasági Emlékérmet. (SZECSKÓ Károly: *Munkásmozgalmi harcosaink*. Eger. 1970. 13.)

Végül a 254. oldalon a szerző tévesen datálta az *Egri Hangok* megjelenési idejét, amikor ezt írta: „Az egyetlen szocialista sajtótermék, amely Egerben jelenik meg, az Egri Hangok című szociáldemokrata újság, amely azonban 1936-ban, mintegy félévig került csak kiadásra." E megállapításnak ellentmondanak a csatlakozó 35. számú lábjegyzetben közölt dátumok is. Itt azt olvashatjuk, hogy az *Egri Hangok* 1936. február 21-én indult és 1937-ben szűnt meg. Az itt közölt adatok tehát nem bizonyítják a szerző ama megállapítását, hogy miszerint a lap „mintegy félévig került csak kiadásra." A lábjegyzetben közölt lapindításra vonatkozó adat — 1936. február 21. — helyes. Az első számon valóban ez a dátum olvasható. Az is igaz, hogy a lap 1937-ben szűnt meg. Szükséges azonban ezt az adatot is pontosítani. Ugyanis a jelenleg ismert utolsó számon 1937. július 24. olvasható. Ezt volt az azévi 3. szám.[6]

A következőkben kutatásaim alapján újabb adatokat közlök a címben jelzett témakör jobb megismeréséhez. Először a megyei munkássajtóról szólok. Varga László az első világháború előtti megyei munkássajtóról szólván csak a *Gutenberg* című egri és az *Egyesülünk* című Gyöngyösön kiadott lapokat említette meg. Ezeken kívül még voltak más orgánumok is, melyekről tudnunk kell.

1908. november 1-én — miután az alispán nem adott engedélyt az *Egyesülünk* újabb kiadásához — Gyöngyösön új munkáslap indult *Haladás* címmel. A lapot Hochfelder Lipót nyomdász szerkesztette,[7] kiadója pedig ifj. Köteles Károly volt. A *Haladás*nak 1908. november 1. és 1909. január 10. között kilenc száma jelent meg. Hosszú szünet után július 27-én kiadtak még egy számot. A lap további sorsáról jelenleg nem tudok. Valószínűleg a július 27-i szám volt az utolsó. A lap rendszeresen foglalkozott a munkásság helyzetével és mozgalmaival. Több cikk elemezte a hazai munkásság anyagi és egészségügyi helyzetét. A lapban megjelent rövid elbeszélések is többnyire munkás témájúak. Az újság szinte minden számában hírt adott a gyöngyösi munkásmozgalomról. Beszámolt például arról, hogy alaptalan rágalom alapján a belügyminiszter feloszlatta a gyöngyösi asztalos munkások helyi csoportját.

Egerben 1910-ben újból indult munkássajtó. Az év augusztusában jelent meg az *Egri Munkás Otthon Szövetkezeti Értesítő*, amely előzménye volt az október 1-én induló *Egri Munkás*nak. Ez jellegét tekintve politikai és társadalmi lap volt. A lap élén szerkesztő bizottság állott. Kiadója a Szociáldemokrata Párt Egri szervezete. A szerkesztőség és kiadó hivatal a Diófakút utcai munkásotthonban volt.

Az 1910. október 1-én induló újságnak jelenleg 1911. március 4-éről ismeretes az utolsó száma. Ekkor bizonyára anyagi okok miatt megszűnt. Jelenlegi tudomásunk szerint hét száma jelent meg.

A lap sokat és rendszeresen foglalkozott a munkásság gazdasági helyzetével, szervezkedésével, a munkásbiztosítás kérdésével. Harcos és bátor antiklerikalizmus jellemezte minden számát.

[6] Az OSZK példányait használtam.

[7] Hochfelder Lipót (1894— ?): nyomdász. 1914. előtt a Szociáldemokrata Párt gyöngyösi szervezetének titkára volt. Az első világháború idején orosz hadifogságba esett. 1918 elején Novocserkaszban a Munkás- és Kozáktanács mellett létesült Hadifogolyiroda vezetője. Belépett az Orosz Kommunista (bolsevik) Pártba. 1918 áprilisában részt vett a moszkvai hadifogoly kongresszuson. Annak megbízásából tagja lett egy három tagú bizottságnak, amely Déloroszországban — Cáricin központtal — szervezte a külföldi kommunistákat, az internacionalista csapatokat. Szerkesztője volt az *Internacionalista* című lapnak. 1918 őszén hazajött, s novemberben részt vett a KMP megalakításában. A Tanácsköztársaság alatt Győrben politikai megbízott volt. Későbbi sorsát jelenleg nem ismerjük. (*A magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és a polgárháborúban.* Dokumentumgyűjtemény. Bp., 1968. II. 652. l.)

A Tanácsköztársaság időszakának sajtóját áttekintve Varga László csak az *Egri Munkást*, az *Egri Vörös Hírlapot*, az *Egri Vörös Újságot* és a *Vörös Mátravidéket* említette. Valójában a proletárdiktatúra Heves megyei történetének sajtója gazdagabb volt ennél. Először is a szerző által említett lapok adatait bővítem ki. Az *Egri Vörös Hírlap* elődje az *Egri Hírlap* volt, amelynek első száma 1917. augusztus 15-én jelent meg. Ez a lap a Függetlenségi és negyvennyolcas párt egri szervezetének orgánuma volt, s az Egri Lapkiadó Részvénytársaság nyomdájában készítették.[8]

Az *Egri Vörös Újság* elődje az *Egri Újság* volt, amely 1894-ben keletkezett. Az *Egri Vörös Újság* 1919. május 1-én, valamint május 9. és július 13. között jelent meg. A lapot a Dobó Nyomda Részvénytársaság nyomdájában készítették.[9] Szerkesztője Somfa János, az akkor Egerben élő neves szocialista író volt. Az *Egri Munkás*, az *Egri Vörös Újság* utódjaként jelent meg. 1919. július 15. és augusztus 3-a között adták ki a Szocialista—Kommunista Munkások Magyarországi Pártjának egri lapjaként. Az újságot a liceumi nyomdában készítették.[10] A Vörös Mátravidék Gyöngyösön jelent meg. Elődje az 1907-ben alapított *Mátravidék* című lap volt.

A Tanácsköztársaság időszakában azonban nem csak Egerben és Gyöngyösön, hanem Hatvanban is adtak ki lapokat. A proletárdiktatúra kikiáltása után a *Hatvan és Vidéke* című lap a munkáshatalom érdekeit szolgálta. Ez az újság 1919. június 15-én megszűnt, s június 22-től helyébe lépett a *Hatvani Munkás*. Ennek utolsó száma július 26-án jelent meg. Az 1899-ben alapított *Hatvani Hírlap* megjelent március 21-e után is. A jelenleg ismert legutolsó száma május 25-éről való (20. szám). Ezeken kívül volt egy harmadik korabeli lap is a *Hatvani Újság*, melynek 1919. június 8-án jelent meg a jelenleg ismert utolsó száma (22. sz.) Ekkor már a lap a nyolcadik évfolyamát írta, tehát 1911-ben indult.[11]

A sajtótörténeti adatok közlése után a munkásmozgalom könyvtárairól szólok. A Szociáldemokrata Párt egri szervezetének a párt székházában elhelyezett legális könyvtárán kívül volt a városban egy illegális jellegű *mozgó könyvtár* is, melyet a páron belül tevékenykedő baloldali személyek hoztak létre, 1935-ben *Balázs Ignác* vezetésével. A mozgó könyvtár anyagát illegális úton Budapestről szerezték be.[12]

1937, vagy 1938-tól az illegális könyvtár anyagát *Pénz Dezső* őrizte, a lakása udvarán levő épületben.[13] A könyvtár 1942-ig működött.[14]

Varga László viszonylag bőven szólt az 1920-as évek egri szakszervezeti könyvtárairól. Az azt követő időszakból azonban csak a nyomdászok könyvtáráról tett említést. Pedig Egerben voltak ekkor más szakszervezeti könyvtárak is. Az Élelmezési Munkások Országos Szövetsége helyi csoportja, az Építő Munkások Országos Szövetsége és a Famunkások Országos Szövetsége egyesült helyi csoportja, a Kereskedelmi Alkalmazottak Országos Szövetsége helyi csoportja, a Szabó Munkások és Szabó Munkásnők Szakegyesülete helyi csoportja, a Vas és Fémmunkások Központi Szövetsége helyi csoportja az 1930-as évek közepén 514 kötetes egyesített közös könyvtárat tartott fenn.[15] Ezen kívül a Könyv-

[8] Sebestyén Sándor: *Egri emlékhelyek*. Eger. 1970. 67—68.
[9] Uo. 33.
[10] Uo. 60.
[11] Az 1919-es hatvani lapok adatait a Párttörténeti Intézet Könyvtárában őrzött példányokból gyűjtöttem ki.
[12] Szokodi József: *Adatok az egri munkásmozgalom történetéből. — Balázs Béla élete.* (Az Egri Pedagógiai Főiskola évkönyve. IV. Eger. 1958. 364.)
[13] MSZMP Heves megyei Bizottság Archívuma. Régi munkásmozgalmi személyek iratai: Pénz Dezső anyaga.
[14] Szokodi: i. m. 364.
[15] MSZMP. Központi Bizottság Párttörténeti Intézetének Archívuma. 658 fond, 5. fondcsoport, 158. őrzési egység. Az MSZDP Titkárság megbízottjának jelentése az egri pártszervezet helyzetéről. Bp. 1934. május 12.

nyomdai Munkások Egyesülete helyi csoportjának egy 300 kötetes saját könyvtára is volt.[16]

Az egri baloldali munkásság ellenforradalmi rendszer alatti vezetői közül széles körű olvasottságával, az olvasás szeretetével kitűnt Balázs Ignác (1910—1945). Ő szegényparaszti családól származott. Mivel korán munkába kellett állnia, csak két elemi iskolát végezhetett. Már gyermekkorában egy életre szóló barátságot kötött a könyvekkel. Tizennégy—tizenöt éves korától, ha egy kevés pénze akadt, azt rendszeresen könyvekre költötte.[17]

1929-től egyre gyakrabban járt a Szociáldemokrata Párt helyiségébe, majd 1930-ban belépett a pártba is. Ettől kezdve egyre több ideológiai és politikai tárgyú könyvet olvasott.[18] 1932-ben tagja lett a Szociáldemokrata Párton belül létrejött illegális kommunista sejtnek. Ideológiai képzettségével, széles körű politikai irodalom ismeretével mások tanullását és fejlődését is befolyásolta.[19]

Karaszek Mihály egykori harcostársa szerint „... egy-egy beszélgetés után mindig ajánlott valami marxista irodalmat, amely rendszerint kapcsolódott azokhoz a kérdésekhez, amelyről beszélgettünk, vagy vitatkoztunk."[20]

Grégász József is hasonlóan nyilatkozott „Balázs Ignác igen nagy gondot fordított arra, hogy társai gazdag irodalom-ismeretre tegyenek szert. Nem vette egyszerűen tudomásul, hogy elolvastam a könyvet. Mindig kikérte véleményemet, s utána ő is megmagyarázta, hogy mi a könyv lényege, mi benne a politika. Az új, beszervezett embereket rendszerint szépirodalmi könyveken keresztül vezette el Marxhoz."[21]

A munkásság olvasási kultúrájának fejlődésében a könyvtárakon kívül fontos szerepe volt a munkás olvasóköröknek is. Ezek létét jelenleg Heves megyéből az ellenforradalmi rendszer időszakában tudom kimutatni. Ismereteim szerint munkás olvasókör az alábbi helyeken működött:

Helység	*Az alakulás ideje*:
Egercsehi Bányatelep	1928.
Nagybátony Bányatelep	1935.
Parádsasvár (Üveggyár)	1936.
Szucs Bányatelep	1927.

Varga László írásában az *Egri Munkás* 1919. július 18-i számában közölt híranyag alapján szólt arról is, hogy Lukács György közoktatásügyi népbiztos júliusban Egerben járt. Látogatásának célja a Főegyházmegyei Könyvtár, s a líceum épületében levő egyéb gyűjtemények jövőbeni hasznosításának megbeszélése volt. A Főegyházmegyei könyvtár látogatási könyvében található bejegyzés azt bizonyítja, hogy Lukács már korábban is járt Egerben, illetve a Főegyházmegyei Könyvtárban. A bejegyzés 1919. május 26-án kelt, amikor is Lukács György a könyvtárban járt. Vele volt Jachwert Ede, Heves megye kormányzótanácsi biztosa; Láng József az egyházi javakat likvidáló bizottság elnöke; dr. Kalovits Alajos, a megyei direktórium művelődésügyi osztályának vezetője, Rázsó Gyula, a megyei népművelési szakosztály ellenőrző biztosa és Martoncsik Béla.[23] A Tanács-

[16] Uo.
[17] Szokodi: I. m. 362.
[18] Uo.
[19] Uo.
[20] Idézi Szokodi: Uo.
[21] Idézi Szokodi 363—364.
[22] Heves megyei Levéltár. Egyletek, társulatok alapszabályainak törzskönyve. IV—414 18.
[23] Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár Látogatási könyve 1902-től 1921-ig. Jelzete: Ms. 2081.

köztársaság leverése miatt Lukácsnak a könyvtárral kapcsolatos tervei sajnos nem valósulhattak meg.

Úgy hiszem adataim több ponton gazdagítják a Varga László dolgozatában közreadottakat. Természetesen a témát nem tekintem lezártnak. Bizonyára a jövőbeni kutatások még újabb adatokat hozhatnak felszínre.

SZECSKÓ KÁROLY

FIGYELŐ

Kovách Zoltán (1930—1981). Életének 51. évében váratlanul elhunyt dr. Kovách Zoltán, az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár igazgatója, az Országos Katolikus Gyűjteményi Központ könyvtári szakelőadója. Halálával nem csak a magyar egyház könyvtárügynek e két fontos posztja maradt árván, hanem hazai könyvtörténetünki egyik képzett és nagyfelkészültségű kutatójával is szegényebbek lettünk.

A tudományba nem kisebb mester mint Radó Polikárp vezette be, akinek nyomán a liturgiatörténet lett egyik fő érdeklődési területe. Ebből nőtt ki és ehhez csatlakozott, főként azután, hogy 1961-ben az esztergomi Bibliotéka igazgatója lett, a régi könyvek és kéziratok iránti nagy érdeklődése és szeretete. Elvégezte a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen a könyvtár-szakot, és ettől kezdve már nemcsak az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, hanem — mint az Országos Katolikus Gyűjteményi Központ szakelőadójára — a többi katolikus egyházi gyűjtemény gondjai és olykor súlyos problémái is rászakadtak.

Tudásvágya és az a törekvése, hogy a rá váró feladatoknak minél jobban megfelelhessen arra késztette, hogy 1968—1970 között Rómában, a bencések nagyhírű egyetemén továbbképezze magát. Hazatérve, az 1975 után jelentkező szívbetegsége ellenére, egy évtizeden át felbecsülhetetlen szolgálatokat tett egyháza gyűjteményeinek és az egész magyar könyvtárügynek. Kiváló szakmai felkészültsége, széles körű kapcsolatai, de mindenekelőtt a régi magyar századok írott és nyomtatott dokumentumai: nemzeti értékeink iránt érzett határtalan szeretete és felelősségtudata hatalmas segítséget nyújtott az egyházi tulajdonban levő nemzeti értékek védettségének biztosítása érdekében. Érdemeit művelődési kormányzatunk is elismerte: az egyházi könyvtárosok közül az elsők között kapott állami kitüntetést.

Az esztergomi Bibliotéka, valamint a többi 21 katolikus egyházi könyvtár gondjai mellett talált időt — ha máskor nem, az éjszakai órákban — hogy kérésünkre cikkeket írjon, és nagyobb tudományos vállalkozást is elindítson. A *Magyar Könyvszemle* és a *Könyvtári Figyelő* olvasói 1973 óta többször is találkozhattak Kovách Zoltán közleményeivel, beszámolóival, ismertetéseivel. Évek óta lelkesen készítette az egyházi könyvtárak kéziratkatalógusainak sorozata számára az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár értékes kéziratainak a feldolgozását: a munkálatok bár jelentősen előrehaladtak, de sajnos, befejezéshez nem jutottak el.

Az 51 esztendős korában elhunyt Kovách Zoltán váratlan halála miatt keletkezett veszteségeink sorába felvehetjük azokat a munkákat is, amelyekkel élete további évtizedeiben még gyarapíthatta volna tudományágunkat, hiszen minden előfeltétele megvolt vele kapcsolatosan az ilyen várakozásnak. De amit a rendelkezésére álló rövid időszakaszban, nemzeti értékeink egyházi és állami megbecsülése, tudományos számbavétele és feltárása érdekében tett, így is nagy jelentőségű. Emlékét — ami sokunk számára még egy

kedves, áldozatkész és valóban humanista kolléga és barát emléke is — az általa gondozott és a jövő századokba is átnövő gyűjtemények révén, a következő, kultúrát szerető nemzedékek is bizonyára meg fogják őrizni.

KÓKAY GYÖRGY

Matko Rojnić (1908—1981). A zágrábi *Vjesnik* című hírlap 1981. március elsejei számában olvastuk a gyászhírt, miszerint Matko Rojnić a zágrábi horvát Nemzeti és Egyetemi Könyvtár volt érdemes igazgatója hosszú betegség után Pulában elhunyt.

Úgy érzem, mi magyar könyvtárosok nem maradhatunk szótlanok e halálhír hallatára. Honfitársai mellett nekünk is le kell tennünk a részvét szerény koszorúját a közülünk eltávozott jeles férfiú sírjára.

Matko Rojnić számunkra, legtöbbünk számára nem volt ismeretlen személyiség. A hatvanas évek eleje óta élénk összeköttetésben álltunk vele. Mi gyakran látogattunk el az általa vezetett, számunkra oly sokat jelentő zágrábi Nemzeti Könyvtárba, — ő és munkatársai pedig csaknem minden évben felkerestek bennünket Budapesten. Mi az ő, hungaricumokban gazdag kézirattárukban és a náluk őrzött legendás Zrínyi-tékában folytattunk kutatásokat, ők pedig — Rojnić személyes részvételével — nemzeti bibliográfiájukhoz gyűjtöttek anyagot nálunk, céduláról-cédulára átnézve a Széchényi Könyvtár és az Egyetemi Könyvtár katalógusait. Köztük és közöttünk fölöttébb szívélyes volt a viszony: egymás munkáját teljes megértéssel és őszinte szolgálatkészséggel igyekeztünk támogatni.

Rojnić a jugoszláv könyvtáros társadalomnak kétségtelenül vezető személyisége, kiváló reprezentánsa volt. A nemzetközi könyvtáros kongresszusokon az ő neve egyike volt a legismertebbeknek, a legtiszteltebbeknek. Nem ok nélkül. Rendkívüli intelligenciája, impozáns nyelvtudása, kiemelkedő könyvtárosi szakértelme s mind emellett vonzó egyénisége biztosította számára ezt az előkelő helyet.

Egész életét a könyvtári munkának, a könyvtárügynek szentelte. 1908. május 12-én született az isztriai Medulinban, Pula közelében. Tanulmányait a zágrábi egyetem bölcsészeti karán végezte és diplomájának megszerzése után, 1931-ben mindjárt a Nemzeti és Egyetemi Könyvtár szolgálatába állt s ott is maradt 43 éven keresztül.

Progresszív gondolkodású ember volt és lelkes hű hazafi. A második világháború után, mint leghivatottabb, ő lett a Könyvtár igazgatója, s magas állását nagy felelősségtudattal fölöttébb eredményesen töltötte be. 1976-ban vonult nyugalomba, s visszatért szűkebb hazájába, Isztriába, ott élvén le hátralevő éveit.

Pályafutása során sok-sok maradandó érdemet szerzett. Mindezeket mi nem tudjuk felsorolni. Csak néhányat említhetünk meg közülük. Mindenekelőtt azt, hogy a zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtárt kelet-közép-európai viszonylatban igen rangos intézménnyé fejlesztette. Továbbá azt, hogy ő volt a horvát könyvtárosok egyesületének alapítója és első elnöke. Végül, hogy ő szerkesztette magas színvonalon a horvát könyvtáros közlönyt, a *Vjesnik bibliotekara Hrvatsket*. A nemzeti tudományosság szolgálatában szerzett érdemeiért a zágrábi Tudományos és Művészeti Akadémia rendkívüli tagsággal tüntette ki.

Hozzánk, magyarokhoz igen közelállónak érezte magát. A horvát értelmiségnek azon tagjai közé tartozott, akik a nyolcszázéves magyar—horvát együttélésnek nemcsak a negatívumait tartják számon, de a történelmi sorsközösségből és a közös kulturális fejlődésből származott sok-sok pozitívumát is.

BERLÁSZ JENŐ

SZEMLE

Magyar könyvészet, 1921—1944. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. Bibliographia Hungarica. 1921—1944. Catalogus systematicus librorum in Hungaria editorum. Közread. az Országos Széchényi Könyvtár. 7. Magyar irodalom. Szerk. KOMJÁTHY Miklósné. Bp. 1980, Egyet. Ny. 647 l.

A magyarországi könyvtárügy méltán emlegetett büszkesége, hogy több, mint fél évezredes könyvnyomtatásunk termése retrospektív és kurrens bibliográfiákban „szinte hiánytalanul" tetten érhető. Szabó Károly szorgalma már egy évszázada számot adott az 1711-ig terjedő időszakról, s megkezdett munkáját — ha kevesebb igényességgel és egyenletességgel is — Petrik Géza és követői folytatták, majd az 1936—1941 közötti öt esztendőről az Országos Széchényi Könyvtár állította össze a kötelespéldányok alapján évenkint a Magyar könyvészetet. Ez már azzal a célkitűzéssel indult, hogy „a magyar nemzeti bibliográfia szerkesztése és kiadása elsősorban az Országos Széchényi Könyvtár természetes feladatai közé tartozik", de igazi nemzeti bibliográfiáról csak 1946 óta beszélhetünk. Ekkor indította meg az OSZK a kurrens nemzeti bibliográfia fokozatosan kiterjedő rendszerét, amelynek az 1945—1960 közötti ciklust felölelő kiadványával megindult a Magyar könyvészet kumulatív, az anyagot szakrendbe csoportosító köteteinek sora.

E büszke felsorolásban kissé restelkedve szoktuk emlegetni a két világháború közti negyedszázad házagait, amikor hol könyvkereskedői jegyzékek, hol a Szociográfiai Intézet negyedéves füzetei és egyéb listák adtak csak számot a megjelent művekről, kivéve az OSZK föntebb említett próbálkozását. Ezt a könyvészeti hézagot napról napra fájdalmasan érzik nemcsak a könyvtárosok, de mindazok is, akiknek kutató munkája az ún. Horthy-korszakhoz fűződik. Nem is szólva arról, hogy a szakrend hiánya — olykor-olykor hevenyészett kísérlete — a föntebb felsorolt bibliográfiák használhatóságát is milyen mértékben csökkenti. (Legyen szabad egy esetet megemlítenünk, ami e recenzió írása közben történt. A Széchényi Könyvtár olvasószolgálatánál külföldről érdeklődtek egy könyv után, amelynek szerzőjét nem tudták — „neve talán S betűvel kezdődik" —, megjelenési évét 1940 vagy 1941-re tették, és igen részletesen leírták témáját. Ennek alapján a szakkatalógus 3-as szakjának szóbajöhető bontásaiban indultunk el, de hasztalan vallattuk a másfél évszázadot felölelő cédulák tengerét. Akárcsak az 1940-es és 1941-es könyvészet S betűvel kezdődő szerzőit. A jelen bibliográfia 3-as szakot tartalmazó kötetének „kézirata" — a valóságban még csak szakcsoportokba rakott cédularendszere — percek alatt választ tudott adni a kérdésre. Mellesleg: a szerző neve „s" betűre — végződött.)

Az itt vázolt könyvészeti hézag betöltésének nehézségét, a feladat súlyosságát mindazok látták, akik a Horthy-korszak könyvkiadói gyakorlatát ismerik. A könyvek túlnyomó része még nagy kiadóknál is évszám nélkül jelent meg. Az év meghatározása a katalogizálásnál többnyire a kötelespéldányok vontatott beérkezésének alapján történt; de mi volt akkor, ha a be nem érkezett kötelespéldány helyett csak évek múltán, más úton került a könyv a Széchényi Könyvtár állományába? A két világháború között megjelent bibliográfiai töredékekből, szakbibliográfiákból kivágott és felragasztgatott címleírások alapján a jelen könyvészet sok esetben korrektebb évszámot tudott a szögletes zárójelek közé helyezni. A nehézségek másik csoportját okozzák a reklámszempontok, amikor nemlétező 2. kiadás helyett a könyv kapósságát hangsúlyozandó mindjárt 3. kiadást tüntettek fel, vagy egyszerűen azt, hogy hányadik ezer-tízezer utánnyomásból való a példány, teljességgel ellenőrizhetetlen módon. Gárdonyi Géza közismerten sok borsot tört kiadóinak orra alá. Úgy látszik, halála után a kiadók ezt igyekeztek vissza-

fizetni. *Az a hatalmas harmadik* című regényének 4. kiadása 1923-ban, 5. kiadása 1929-ben jelent meg, ezt követte két számozatlan kiadás, hogy aztán 1939-ben újra — igaz, más kiadónál — a 3. kiadás tűnjön fel a címlapon. A Gárdonyi-bibliográfia összeállítója ugyancsak áldhatja majd a korszak kiadóit! Fokozza a nehézségeket, hogy dokumentációs anyag még nagy kiadóktól is alig maradt, ezen a területen némák, vagy legfeljebb dadogók a levéltárak, eredménytelen maradt a bibliográfia összeállítóinak ilyen irányú próbálkozása. Nagyon behatárolt a kiadók, nyomdák történetével foglalkozó monográfiák területe is, a kisebbeké pedig teljességgel felderíthetetlen. Csak az impresszumok árulkodnak — ha árulkodnak — róluk, hiszen sok esetben nemcsak az évszám, hanem a kiadó vagy nyomda feltüntetése is hiányzik könyveikről. Igazában csak a könyvtáros tudja felmérni, mennyi munka rejtőzhet egy-egy szögletes zárójelbe tett, kérdőjel nélküli évszám mögött. És hogy ne csak az idő támasszon speciális nehézségeket, hanem a tér is: ez volt az a korszak, amikor rövid időre az ország területe háromszor is változott, háborús időben, amikor a bombázások sem voltak tekintettel a kötelespéldány szállítmányokra.

Mindezek és ezekhez hasonló körülmények nyilvánvalóvá teszik, hogy micsoda feladat hárult Komjáthy Miklósné szerkesztői szakértelme, gondossága és irányítása alatt az előmunkálatok céduláinak készítőire, kiegészítőire és rendezőire egyaránt, amíg a hatalmas vállalkozás első — a sorozatban ugyan hetedik —, legsürgősebbnek ítélt, a magyar irodalmat feltáró kötete megjelenhetett. Mindenképpen szerencsésnek tartjuk, hogy az ETO számsorrendjének mellőzésével először a magyar irodalom területén siettek segítségünkre. A mintegy 25 000 bibliográfiai tétel tartalmi csoportosítása: irodalomtudomány — szépirodalom, s az utóbbin belül vers — dráma —, széppróza-, regény-, kaland-, detektív- és ponyvaregény — elbeszélés-, szerzői gyűjtemény-ifjúsági irodalom.

Az Egyetemes Tizedes Osztályozás feszes rendje, amelyben valószínűleg a regény műfajának kétféle bontása okozta a legnagyobb gondot. Minden bibliográfia-szerkesztőnek meg kell küzdenie egyrészt — még a teljességre törekvés mellett is — bizonyos válogatással, másrészt valamilyen mérvű értékeléssel. Ennek következetesen végigvezetett szempontjai különböztetik meg a bibliográfiát a haszontalan adatkazaltól. Így a regény műfajának két csoportra való bontása mindenképpen indokolt. Még akkor is, ha tudjuk, hogy a negyvenes évek elejének kultúrpolitikája kísérletet tett arra, hogy a ponyvát keresők kezébe is neves írók bevonásával (pl. Déry Tibor, Ijjas Antal, Lestyán Sándor stb. nevével találkozhatunk) irodalmi értékű alkotást adjon. Viszont az értékelésnél, a kaland-, detektív- és ponyvaregények csoportjába való osztásnál a bibliográfust csak a formai szempontok védik meg az eltévedéstől: ilyen elsősorban a sorozatmegjelölés és a kiadói profil tekintetbe vétele. És nem is közömbös egy korszak olvasási kultúrájának, kiadói gyakorlatának felmérésénél e külön csoport alkalmazása. „Hozzon valami kalandregényt" — idézi Márai Sándor valahol azt a kiadót, aki nem fogadta el első könyvének kéziratát. És itt a bibliográfiai igazolás: e könnyű műfaj százalékosan nagyobb súlyt képvisel, mint a regény.

Kár lett volna tehát, ha ez a csoport kimarad a bibliográfiából, bár alighanem itt találkoztak a legtöbb nehézséggel a szerkesztők. Hamvas H. Sándor például 1936 és 1943 között nem kevesebb, mint 103 művel szerepel. Igaz, hogy kisterjedelmű, általában 64 lapos ponyvák, de ez nyolc év átlagában havonta több, mint egy könyvet jelent. És ezek impresszumaiban 11 kiadó, 4 nyomda és 8 sorozatjelzés szerepel. Ki tudná ma már felderíteni, hogy e kiadók és nyomdák között hány az azonos, csak éppen pénz- és adóügyi, vagy éppen politikai okokból új és új névvel jelentek meg a színen? És ugyanebben a műfajban az álnevek útvesztői! Helyes szempontot követett a bibliográfia, amikor a kiadó vagy a sorozat profiljának ismeretében az idegennek tűnő név mögött is magyar szerzőt tételezett fel. Közismert ez például Forró Pál esetében, aki a nagyobb kelendőség kedvéért sokszor nevének angol fordítását, a P. Heath névformát használta. Ugyanígy bújt el a fentebb említett Hamvas H. Sándor az angolra fordított Alex H. Ash álnév mögé — bár ezen kívül még négy másik nevet is használt. (Külön bibliográfiai bravúr volt annak kiderítése, hogy Alex H. Ash álnévvel Várhegyi Margit is írt. Vagy, hogy hét, többnyire idegen formájú álnév mögött sikerült Tabi Lászlót megtalálni, aki már maga sem tudta felsorolni hajdani alteregóit.)

Ezek az álnév-feloldások akkor teszik majd teljes értékűvé a bibliográfiát, ha az utolsó, az összesített betűrendes mutatót tartalmazó 9. kötet is megjelenik. Ugyanez teszi használhatóbbá a gyűjteményes kötetek (tanulmánykötetek és szépirodalmi antológiák) analitikus feltárását, az időközben magyarosított nevek azonosítását, stb. Helytelen lenne azonban a névmutatót

számon kérni ezen a köteten. Bibliográfiát csak teljes koncepciójában, végső kiteljesedésében szabad nézni. Ennek fényében pedig sokkal többet ér s a használhatóságot meggyorsítja az egyetlen névmutató, amely majd betűrendben adja a korszakban működő szerzők munkásságát, közreműködő tevékenységét és a szerzőre vonatkozó irodalmat. Éppen ezért kívánatos, hogy az újabb kötetek minél gyorsabban kövessék egymást, s az utolsó kötettel minél előbb kezünkbe vehessük a korszak betűrendes bibliográfiáját. Ehhez a tervek szerint még egy évtizedet kell várni, de ilyen jellegű vállalkozást nem évtizedben, hanem az évek százas nagyságrendjében kell néznünk.

A nyomdai kiállítás, a jól megválasztott betűtípusok megkönnyítik a mű használatát. Ugyancsak nagy előny, hogy a külső kép, a belső szerkezet megegyezik az 1945—1960 időköz kumulációs köteteivel. Az azonos szerkezet meggyorsítja a kereső munkát még akkor is, ha az élőfejek szöveg helyett csupán az ETO-számok rejtjeleire korlátozódnak.

Régvárt adósságot törlesztett a nemzeti könyvtár — és igazán nemes, időtálló valutában.

KELECSÉNYI ÁKOS

Fekete Csaba—Szabó Botond: A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Debrecen) kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok. Budapest [1980.] 1979. Országos Széchényi Könyvtár, 310 l. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai — Catalogi manuscriptorum, quae in bibliothecis ecclesiasticis Hungariae asservantur)

Magyarország régi könyv- és kéziratállományának mintegy harmadrésze egyházi gyűjteményeink birtokában van. Néhány egyházi könyvtárnak jelent meg ugyan nyomtatott katalógusa a múlt században vagy e század elején (az egri érseki könyvtáré Michalek Manótól 1893—1900, a győri szemináriumi könyvtáré Zalka Lászlótól 1893, az esztergomi Simor gyűjteményé 1887, a pápai evangélikus főiskola könyvtáráé Borsos Istvántól 1901, 1912), ezek azonban már nagykönyvtárainkban is alig hozzáférhetők, és a többnyire szakrendben felvett jegyzékekben nehezen is lehet tájékozódni. Az utolsó évtizedek modern országos repertóriumai és katalógusai alapján már pontosabb képet nyerhetünk az ősnyomtatványokról, a régi magyar nyomtatványok legrégibb csoportjáról, a liturgikus és a német nyelvű középkori kéziratokról. Az újkori kéziratok központi nyilvántartására irányuló régebbi törekvések (v.ö. *Magyar Könyvszemle* 1957, 282—287.) előkészületi stádiumban maradtak.

A most megjelent kötet — mint egy sorozat első tagja — nemcsak eredmény, hanem ígéret is. A vállalkozás a Kulturális (Művelődési) Minisztérium Könyvtárügyi Osztálya és az egyházi gyűjteményi központok együttműködésével jött létre. A kéziratok feldolgozásának szempontjait Berlász Jenő dolgozta ki. A munkálatokat F. Csanak Dóra segítségével az Országos Széchényi Könyvtár, személy szerint Szelestei N. László vezeti.

Fekete Csaba és Szabó Botond több mint másfél ezer 1850 előtti kéziratot ír le a folyószámok sorrendjében. A számsorban való hiányokat a később keletkezett kéziratok indokolják, azt azonban nem tudjuk meg, hogy a leírók vagy a szerkesztők miért ezt az évszámot választották, amely sem az ország, sem az egyház vagy a kollégium történetében nem jelent cezúrát. A számsorban megjelenő kódexeknek a katalógus csak rövid címét adja meg. Ezek, a többi gyűjtemény kódexeivel együtt, külön kötetet kapnak.

A kéziratos gyűjtemény, mint azt a könyvtár rövid, de instruktív ismertetéséből megtudjuk, szorosan kapcsolódik a Tiszántúli Református Egyházkerület és a tanintézet sorsához. Tanulmányi jegyzetek, peregrinációs albumok, a gyakorlati pasztoráció írásbelisége (agendák, prédikációk, könyörgés-gyűjtemények, énekeskönyvek, katekizmus-magyarázatok), az iskolai és a lelkészi élet ünnepeihez vagy gyászos eseményeihez fűződő alkalmi irodalmi művek (üdvözlőversek-, beszédek), az egyház jogi-szervezeti életének dokumentumai (protokollumok, graváminák, vitairatok, kánonok, anyakönyvek, számadások stb.) képviselik elsősorban ezt a forrásanyagot. Közvetlenül ez az állományrész is, de közvetlenebbül a kéziratoknak egy másik csoportja segíthet hozzá a magyar értelmiség oly jelentős rétegének, a református lelkészség kultúrájának és társadalmi szerepének megismeréséhez: levelek, önéletrajzok, lelkészi naplók (pl. R. 540. szám !), omniáriumok, saját érdeklődésre vagy tudományos célra készült anyaggyűjtések. Sok esetben ezek az anyaggyűjtések olyan dokumentumokat is megőriztek, amelyek más, eredeti forrásokból ismeretlenek (R. 575, R. 1111).

A szépirodalom terén elsősorban Csokonai nevét kerestük a mutatóban: 22 tétellel szerepel. A Csokonai-filológia feladata lesz megállapítani, van-e közöttük, amit a folyamatban levő kritikai kiadás még nem

ismer. És itt jegyeznénk meg: kéziratkatalógusok esetében nem lehet minden tételre érvényes, általános szabályt kreálni arra nézve, hogy mit részletezzen ki a feldolgozó és mit nem. Ebben mindig szerepet kap a katalógus készítőjének képzettsége és érdeklődése, meg aztán a kötet tervezett terjedelme is. A katalógus használója általában hálás a részletezésért. Ezért talán pl. az R. 449/1/b-hez fűzött szűkszavú megjegyzést: „A kötet részben Csokonai V. M. és korabeli költők verseinek másolata" érdemes lett volna részletezni, hiszen a kézirat egyébként Blumauer *Vergilius*ának magyar fordítását tartalmazza. Néhány ismert anonimként szereplő mű szerzőjének identifikálása *(Vexatio dat intellectum, Theatrum Eperiense)*, vagy rövidítések feloldása (LB = Liber Baro) sem jelentett volna bizonyára különösebb gondot.

Aki csinált már kéziratkatalógust, tudja, hogy milyen áldozatos, sőt alázatos műfaj ez: azért készül, hogy mások jobban, könnyebben tudjanak dolgozni a segítségével. Hálásan vesszük hát kézbe — használatba — ezt az első kötetet, és várjuk a következőt.

VIZKELETY ANDRÁS

Magyar Nemzet Repertórium (1938—1939). Összeállította KENDÉNÉ PALÁGYI Erzsébet. Bp. Petőfi Irodalmi Múzeum, 1980. 391 l.

A Petőfi Irodalmi Múzeum tiszteletre méltó hagyományává vált a bibliográfiai „hiánycikkek" pótlása. A törekvés nyilvánvaló és mélységesen átgondolt. Olyan megbízható bibliográfiai műszereket kíván a kutatás rendelkezésére bocsátani, amelyek kiegészítik, teljessé teszik nemzeti bibliográfiai rendszerünket és az irodalom anyagának gondos feltárása révén a magyar irodalomtörténet készülő nagy bibliográfiai szintézisét. Ezt a törekvést tükrözi az a Lakatos Éva által összeállított bibliográfiai sorozat, amely a magyar irodalmi folyóiratokat repertorizálja, az a másik sorozat, amely egyes jelentős, de nehezebben hozzáférhető irodalmi folyóiratok részletes repertóriumait tartalmazza, a magyar irodalom első kiadásainak sajnos hosszabb ideje nem folytatott bibliográfiája, a magyar irodalmi antológiák és gyűjtemények analitikus bibliográfiája.

A Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiai törekvéseinek egyik betetőzésének látszik most induló vállalkozása: a Botka Ferenc által szerkesztett *Napilapok repertóriuma* c. sorozat. Egyelőre az 1938—1944 között megjelent *Magyar Nemzet* repertóriumát indította útjára az 1938—1939-ben megjelent számok repertóriumával, melyet Kendéné Palágyi Erzsébet állított össze, tervbe véve ennek teljessé tételét és az ún. „Est" lapok repertorizálását is.

A napilapok repertorizálását, bár korántsem annyira elterjedt mint a folyóiratoké, közlési effektusuk szempontjából sok minden indokolja. A „Knizsnaja Palata" rendszeresen közreadja a napilapok kurrens repertóriumát és ezt joggal tekintik az aktuális politikai, gazdasági, kulturális tájékoztatás egyik jó műszerének. Hasonló célokat szolgálnak a napilapok híranyagát kurrensen számontartó nemzetközi vállalkozások, mint a „Facts on File", vagy a rendkívül elterjedt „Keesing"-féle kiadvány. Egyes világlapok mint a londoni *Times* félévenként ugyancsak az aktualitások iránti érdeklődések kielégítése, vagy valamely dátum alapján megközelíthető referenszkérdés megoldhatósága érdekében kitűnő mutatókat ad ki. A legújabbkori történelem az ún. „Zeitgeschichte" iránti érdeklődés kielégítését szolgálja a *New York Times* érdekes kiadványa, mely tízévenként a főbb eseményekről beszámoló oldalak kicsinyített másolatát egybekötve adja közre *The Times in Review* címmel.

Több mint 42 év elmúltával egyetlen napilap magyar repertóriumának kiadása tehát szokatlan, de nyomatékosan szeretném hangsúlyozni, nem felesleges sőt, nagyon is fontos. Ennek oka, történelmünk, sorsunk alakulásában és a *Magyar Nemzet* valamint az abban megjelent írások eddig nem eléggé méltatott jelentőségében keresendő.

Vásárhelyi Miklós rövid bevezető tanulmányában (III—IX. p.) jól foglalja össze a *Magyar Nemzet* jelentőségét, irányát, módszereit fennállásának alig öt és fél esztendeje alatt.

A bevezető utolsó mondata állapítja meg, hogy elemzően és kritikusan még fel nem tárt az a probléma, hogy miképpen reagál a magyar társadalom a közélet, a közgondolkodás és a szellemi élet a fasizmus kihívására a második világháború éveiben és hogy mit képviselt valójában a magyar szellemi ellenállás. Ebből következően mint szekundér irodalmi alkotástól elvárásunk az, hogy e fel nem tárt probléma megismerését, megértését segítse elő az irodalomfeltárás puritán eszközeivel. Az életkörülményei alakulása következtében a magyar társadalom több rétegét belülről megismerő kortárs, a repertórium olvasása, — nyugodtan állíthatjuk tanulmányozása — közben izgatottan kutatja, hogy az írásművek ismertetése, ez a folytatólagos tartalomjegyzék milyen mértékben teszi lehetővé a tisztánlátást a nemzetünk becsületét mentő jelenségek felismerésében.

Célravezetőnek látszik előbb az elvárásokat tisztázni. Az adott helyzetben egy vesztett háború után, egy területének kétharmadát elvesztett országban, amely a területvesztés következtében a magyarság egy tekintélyes részét nem mondhatta állampolgárának, a kapitalizmus sajátosan magyar jellegű ellentmondásai, a szocializmus kibontakozásának erőszakkal elzárt útja, szükségszerűen széles tömegeket sodort a lakosság valamennyi rétegéből az ún. jobboldali, nacionalista pártok közösségek, szervezetek heterogén, sokárnyalatú táborába. Azok akik a táboron kívül álltak az állam és politika irányítására komoly befolyást gyakorolni nem tudtak. A választójog szabályozása ezt már eleve lehetetlenné tette a parasztság számára. A Kommunista Párt az illegalitásban harcolt, a szervezett munkásság a falakon kívülre szorult. Az urbánus, polgári rétegek a gazdasági élet irányításában szükségszerűen az uralkodó jobboldal kiszolgálói voltak, bár a közízlés alakításában, a sajtó, az irodalmi, színházi és művészeti élet területén kétségtelenül fontos szerepet játszottak, de ez a kompromisszumos „zsidó-szellem" az uralkodó jobboldal állandó támadási felülete volt. A szellemi elit a haladó, európai színvonalú művészet és irodalom képviselője semmilyen tömegbázisra vagy irányító szerepre nem számíthattak.

A nagy tömeget képviselő és a hatalmat gyakorló ún. jobboldali tábor azonban jellemben, szellemi képességekben, kultúrában, humánus érzésben a haladó szellemiséghez való viszonyában is heterogén volt, 1938-ig az idősebbek közül nem kevesen hosszú utat jártak meg és a fiatalok egy része, bár beléjük nevelt hajlamaik szerint jobboldali szervezetekbe tömörültek, kinyílt szemmel új utakat kerestek. A hitlerizmus megjelenése, a nemzeti függetlenség és sajátosságok elvesztésének fenyegetése, a kereszténység tanításaival össze nem egyeztethető nyilaskeresztes mozgalmak, a kívülről támogatott fenyegető támadás a nemzet léte ellen egycsapásra vízválasztóként hatott és szervezett népfront híján is tömörítette az ún. keresztény tábor igen tekintélyes részét mely morális érzékét, hazafiasságát, a haladás iránti fogékonyságát nem vesztette el és amely műveltségénél fogva, történelmi judíciumát is megőrizte. Ekkor ismerte fel Szekfű Gyula, aki a *Három nemzedék és ami utána következik* c. művében az értelmiség számára elfogadható jobboldali ún. keresztény ideológiát kívánt teremteni, hogy „valahol utat vesztettünk." Így került a konzervatív, az ifjabb Andrássy Gyula nehezen körvonalazható kompromisszumos nacionalista politikáját támogató sőt, talán alakító, de önmaga körül európai kultúrát árasztó Pethő Sándor ellentétbe egykori fegyvertársával Milotay Istvánnal és építhetett valóságos keresztény polgári tömegbázisra, amikor lapját a *Magyar Nemzet*et megalapította. A Pethő Sándorhoz csatlakozó munkatársak — mint ahogy azt Vásárhelyi Miklós kitűnően jellemzi — biztosították a *Magyar Nemzet* politikai profiljának sokrétűségét és árnyaltságát.

E sokrétűség és árnyaltság, az összetartó erőket jelentő antifasizmus, németellenesség és hazafiság dokumentumainak elemzése, azok szellemének bemutatása tehát késői elvárásunk a most készülő *Magyar Nemzet* repertóriummal szemben. Debuisset pridem — fájdalommal kell gondolnunk ugyanis azokra a tévedésekre, amelyeknek áldozatául esett a *Magyar Nemzet* nem egy volt munkatársa, mert a mérleget kézben tartó szemében a mérleg egyik serpenyőjébe került valódi vagy vélt jobboldalisága súlyosabbnak látszott, mint az a bátor hazafias antifasiszta kiállás, amelyről *Magyar Nemzet*-beli cikkei tanúskodnak.

Ez a tiszteletreméltó bátorság és semmilyen jutalmat nem váró magatartás a „Hitler utolsó csatlósának" nevezett ország egyik mentőtanúja.

A repertórium által követett módszer, a kiválasztott cikk leírása és annak néhány szóval történő tartalmi és eszmei ismertetése túlnyomórészt alkalmas arra, hogy felidézze azt a szellemet, amelynek mélyebb megismerése csak akkor lehetséges, ha valaki követi a Vásárhelyi Miklós által is idézett útmutatást: „Olvassa el a Magyar Nemzet minden sorát!"

Tudom, hogy szerkesztőnek, összeállítónak komoly gondja volt a lap szellemének és mondanivalójának legjobb megismerését elősegítő módszer kiválasztása. Azt csak helyeselni lehet, hogy válogatott az összeállító és csak a legjellemzőbbnek ítélt cikkek repertorizálására vállalkozott és a repertorizálás során nem befolyásolta a terjedelem. Hiányzik azonban valamilyen kronológiai összeállítás, amely a legfontosabb eseményeket tükrözi, ami az eseményekhez kapcsolódó aktuális kommentárok jobb megértését tenné lehetővé. Bármenynyire is terjedelemigényes az elvárás, hangot kell adnunk annak az igénynek is, hogy a teljes anyag kronológikus feldolgozása után egy ésszerűen gazdaságos, a jellemző tényekre, adatokra és elvi problémákra szorítkozó tárgymutató is elkészítendő lenne, ha már nem a tárgyi, ill. téma szerinti, hanem időrendi megközelítés volt a repertórium szerkesztésének vezérlő elve.

Egyetlen névmutató egészíti a repertórium eddig megjelent kötetét. E teljességre törekvő névmutató alapjában véve pontos

munka, álneveket is többnyire felold, mégis több helyesbítésre szorul, ami az összesített mutatóban elvégezhető. Többek között nem következetes a főúri címek, nemesi előnevek használata, (Bethlen, Brandenstein, Coudenhove, Korányi, Szapáry, ill. Szápáry, Széchényi, leveldi Kozma, stb). Az álnevek feloldása néha hiányos. A legfeltűnőbb, hogy a bevezetőben említett Tempefői, azaz Sibelka-Perleberg Artúr már a repertorizált évfolyamokban is sokat közölt Lénárd János álnéven, ez az álnév azonban nincsen feloldva.

Mindezek a segítés szándékából fakadó megjegyzések nem kisebbítik az időszerű, nagy jelentőségű vállalkozás iránti nagyrabecsülésünket. Olyan bibliográfiai műszer kerül az érdeklődők kezébe, amely sajtótörténeti jelentőségén túl közelmúltunk egy ellentmondásokkal teli, rendkívül érdekes szakaszának objektív megismerését, és ami ennél is jelentősebb, teljesebb megértését segíti elő.

SZENTMIHÁLYI JÁNOS

A Májmuni kódex. A budapesti „Misné Tóra" legszebb lapjai. Vál. és bev. SCHEIBER Sándor. Közreműködött SED-RAJNA Gabriella. Bp. 1980. 34 l., LXVIII t.

A mai magyar könyvművészet reprezentatív kiadványai között is kiemelkedő teljesítmény a Scheiber Sándor művelődéstörténeti bevezetőjével és a Franciaországban élő Sed-Rajna Gabriella művészettörténeti kísérő tanulmányával megjelent válogatás. Az MTAK Keleti Gyűjteményének 77. számot viselő kódexe Móse ben Maimun, a középkori latin irodalomban általában „Rabbi Moses Aegyptus", alkalmakként „Rabbi Aegyptus", törvénykompendiumának legszebb lapjai az arab—zsidó Kelet és a keresztény Európa érintkező kulturális hagyatékának értékes bizonyítéka.

A 68 színes táblán bemutatott válogatás alapjául szolgáló négy kötetes illusztrált héber kézirat szerzője Móse ben Maimun (1138—1204) a középkori zsidó tudományos irodalom egyik vezető egyénisége, orvos, filozófus, teológus. Arabul írt „Dalalat al-hairin", latin fordításban „Doctor perplexorum" című művével vonult be az európai gondolkodástörténetbe. A szakirodalomban Moses Maimonides néven citált fosztati tudós ebben a munkájában a hit és a tudás közötti egyenetlenségeket igyekezett feloldani. Racionális bibliaszemlélete ötvöződött az újplatonikus elemekkel átszőtt arisztotelizmussal és rendszerét áthatotta a hagyományos zsidó vallási szemlélet. Munkáját forgatták Aquinói Tamás, Duns Scotus és mások után, többek között az antitrinitárius Michael Servet is. A XVI. századi európai eszmetörténetben a Maimonidéstől merített gondolatok, sajátos módon az antitrinitárius istenképzet Jézus-koncepcióját voltak hivatottak megerősíteni. Pedig Maimonides a hagyományos zsidó vallási szemlélet rendszerezőjeként és nem kritikusaként lépett fel. Ezt a célkitűzését szolgálta a XII. század végén készített „*Misné Tóra*" című törvénykompendiuma is. Maimonides 14 szakaszra osztott munkájában a postbiblikus rabbinikus irodalom összegezését, mintegy helyettesítését kívánta adni. Egybefogta az isten és az egyén, az ember és ember közötti kapcsolatokat, hit, az erkölcs és a vallási rituálék, a szokások és a hagyományok kérdéseit.

Szaladin szultán orvosa valószínűleg alig tudott valamit Magyarországról. Bár apróbb információkat olvashatott a számára igencsak távoli országról. Így pl. Salomon Jichakinál (Tract. Joma 11a), hallhatott valamit apjától is (l. Scheiber Sándor bevezetése. 9.). Hazánkban először Temesvári Pelbárt 1499-ben említi nevét. Ezt követően a legutóbbi időkig citálták tudományos irodalmunkban (Zsoldos Jenő. MZSSz LVII. 1940. 157.; Scheiber Sándor uo. LIX—LXII. 1942—1945. 389—412.). Servet közvetítésével egyes tételei eljutottak a XVI. század második felében tevékenykedő erdélyi antitrinitáriusokhoz. Nevében idézett tételeket magyarított az 1630-as években Péchi Simon és 13 hitágazatát szombatos énekszerzők verselték meg. (MKSzle 88. 1972. 290./RMKT XVII. 5. no. 118.) A magyarországi zsidó gyűlekezetek kézirattöredékei azt bizonyítják, hogy a „*Misné Tóra*" kötetei már 1526 előtt héberül is olvashatók voltak Magyarországon (Scheiber Sándor: *Héber kódexmaradványok magyarországi kötéstáblákban*. Bp. 1969. 221—224.).

Az MTAK Keleti Gyűjteményének 77. számú négykötetes kódexe a múlt század végén a tudós könyvgyűjtő, Kaufmann Dávid tulajdonába került. A kolofon és más adatok szerint a főszöveg másolója, aki esetleg azonos az illusztrátorral: Nátán bár Simeon ha-Lévi 1295. április 26-án kezdte meg és 1296. augusztus 8-án fejezte be munkáját. A kéziratot övező, művészi elrendezésben készült glosszák scriptora Efráim Gumprecht ha-Lévi 1413. március 5.-én jegyezte fel nevét a kódexre. A kölni mestertől került a nagy értékű munka Olaszországba, onnét újabbkori tulajdonosához. A Kaufmann-hagyatékkal az MTAK Keleti Gyűjteményébe.

A „*Misné Tóra*" főszövege és a nyugateurópai hatást mutató, művészi gondossággal készített illusztrációs anyag között csak laza kapcsolat mutatható ki. A zsidó hagyományos irodalom képi kísérő díszei általában nem a textus tartalmi részére koncentrálnak, hanem allúziós módszerrel elevenítik meg az abban található, kiemelésre méltó szavak, fogalmak, személyek értelmezését, tartalmát, tulajdonságait. Az illusztrátor a kor embere számára nyilvánvaló, de a kutatót sokszor elgondolkoztató, rejtett összefüggéseket dolgozott fel. Így pl. Dávid és Góliát harcának ábrázolása azt a fejezetet díszíti, ahol a szerző a szegényeknek adandó juttatásokat és annak törvényeit tárgyalja. Ilyen bibliai parancs vonatkozik a mező szélén hagyott búzára. Az ószövetségi Ruth könyvéből közismert történet, hogy a Boáz mezejére érkező Ruth — Dávid király ősanyja — éppen ennek az adománynak szedegetése révén ismerkedik meg jövendőbelijével. Ruth sógornője Orpa a bibliai szöveghez fűzött mesés elbeszélés szerint viszont Góliát anyja lesz. Dávidnál maradva, a zsoltáros király más allúziós szerkezetben is elénk lép. A jeruzsálemi Templomban használatos edények és zeneszerszámok tárgyalása elé természetszerűen kívánkozik a hárfázó Dávid képe. Másutt nem ilyen nyilvánvaló a kép és a szöveg rejtett kapcsolata. Scheiber Sándor arra hívta fel a figyelmet egyik előadásában — tudomásom szerint nyomtatásban még nem jelent meg —, hogy a kölcsönökkel és az uzsorával foglalkozó fejezet élére nem azért került Ádám és Éva paradicsomi bűnbeesésének ábrázolása, mert a gyümölcs élvezésének joga — mint az uzsora — nem illette őket. Hanem azért, mert a bibiliai történet főszereplője a kígyó. A héberben pedig a kígyómarást és az uzsorát azonos consonansokból álló gyök fejezi ki (נ ש ך).

Sed-Rajna Gabriella a „*Misné Tóra*" ikonográfiai forrásait vizsgálva megállapította, hogy a művész a korabeli Franciaország észak-keleti területein közismert ábrázolások hatása alatt készítette rajzait. Keresztény zsoltároskönyvek és breviáriumok lapjairól merített és az átvett elemeket ad hoc alkalmazta munkájában. Megállapításait alátámasztják a kor stílusában készített lapszéli jelenetek is. A *Misné Tórá*ban sem ritka, hogy az emelkedett hangvételű főszöveg mondanivalóját olykor állatmesékből merített exemplák rajzai támasztják alá. Másutt groteszk és humoros jelenetek kerültek a margóra. Látszólag függetlenítve magukat a textustól. A harcos lovag hordóra irányított dárdával edzést tart. Keveréklények hátáról karddal és nyíllal majmok támadnak egymásra. Kámzsás férfiak gondtalanul labdáznak és mitsem gondolnak a teológiai szöveggel. A kilőtt nyilat fenekével felfogó ember pedig mintha egyenesen gúnyt űzne környezetéből. Mindezek valószínűleg humorizáló díszként kerültek a kódexbe.

A sokszínű iniciálék, fejezetcímek, az egyenletesen gyönyörű ductus, a művészi értékű illusztrációk és lapszéli jelenetek együttesét joggal értékeli Scheiber Sándor „... a zsidó könyvművészet talán legpompásabb alkotása"-ként, Sed-Rajna Gabriella „... a középkori héber könyvművészet egyik legértékesebb darabja"-ként.

A Magyar Helikon műhely pedig elődeihez méltó gondossággal készített alkotással ajándékozta meg a tudományt és művészetet kedvelő könyvgyűjtőket.

DÁN RÓBERT

A Mátyás-Graduale. A bevezető tanulmányt és a képmagyarázatokat SOLTÉSZ Zoltánné írta. Budapest 1980. Magyar Helikon (Corvina. 146/(1) lap, 1 mell.

Külföldön sűrű egymásutánban jelennek meg a kódex-facsimile kiadások. A mi szerényebb viszonyaink közt persze alig lehet szó hasonló, rendkívül drága könyvek megjelentetéséről. (Az egyetlen, amivel eddig dicsekedhetünk, a kis méretű egri Hórás könyv.) Nagy kár, hogy eddig egy korvina facsimile-kiadására sem kerülhetett sor. Annál inkább örülhetünk, hogy most a *Mátyás-Graduale*ból legalább a gazdagon díszített iniciálék reprodukciói megjelenhettek szakszerű bevezetéssel és a képek részletes magyarázatával. Teljes egészében, mellékletként, csak egy lapot, a képekkel diszített húsvéti lapot kapjuk. Nagyon hasznos lett volna azonban legalább még egy szöveges-hangjegyes lapot is mellékelni, hogy az olvasó fogalmat alkothasson magának az egész kódex jellegéről. A reprodukciók általában jól sikerültek, éles rajzuk jól fölismerhető, de színezésük néhol az eredetnél sötétebbre, lilásabbra sikerült. Főleg pedig nagyon hiányzik az arany nyomás mellőzése. Mindenesetre a reprodukciók megfelelnek nemcsak a bibliofil követelményeknek, hanem annak a célnak is, hogy most már többen, több oldalról és alaposabban foglalkozhassanak a kódex tanulmányozásával, az eredeti példány rongálása nélkül, s tovább oldozgathassák a legrejtélyesebb Mátyáskönyv problémáit.

Rejtélyesnek nevezhető ez a kötet, mert Mátyás király egyetlen könyvével kapcsolatban sem hangzott el annyi ellen-

tétes vélemény, mint erről: Budán készült-e vagy Franciaországban, Flandriában? Mátyás rendelte-e a maga számára, vagy készen vásároltatta? Ő készíttette mások számára vagy éppen ő maga kapta ajándékba a francia királytól? Ha a budai királyi kápolna számára készült, akkor miért Graduale Romanum, még hozzá olyan, amely bizonyára ferencrendi szerzetesek célját szolgálja és ők is készíthették (a szöveg és a négyzetes hangjegyírás alapján), de fölmerült az a vélemény is, hogy francia liturgikus szokásokat követ. Hogy került a flamand-francia stílusú képek közé, sőt éppen eléjük egy azoknál sokkal művészibb olasz (budai?) stílusú iniciálé? Komplikálja a kérdések megoldását, hogy a *Graduale* nem is önálló kötet, hanem egy 3—4 kötetes szerkönyv fönnmaradt második darabja.

Soltészné maga sem először foglalkozik a *Graduale*val, de most teljes részletességgel, saját előző eredményein túllépve. A bevezető tanulmányban aránylag keveset foglalkozik az ellentétes vélemények ismertetésével-cáfolatával; inkább arra törekszik, hogy új módszer, új hipotézis alkalmazásával kísérelje meg a tájékozódást a problémák kusza szövevényében. Kiindulópontként visszatért Varjú Elemér helyesen megkezdett útjához, aki először vette észre, hogy az iniciálék szorosan kapcsolódnak az introitusok szövegéhez, legalábbis az esetek egy részében. Később ez a vélemény nagymértékben háttérbe szorult és inkább azt az ellentétet hangsúlyozták, ami látszólag megvan a képek sokszor világias tartalma és a liturgikus könyv célja közt.

Soltészné az egész képsorozatról fölteszi, hogy tudatosan megszerkesztett képciklusról van szó, még pedig olyanról, amelyben a tipológia, az ó- és újszövetségi szövegek egymáshoz való viszonyítása dominál. A képek magyarázatához pedig figyelembe veszi az introitusok szövege mellett nemcsak az illető ünnep általános jellegét, hanem a *Graduále*ban természetszerűleg nem szereplő prózai miseszövegek, lekciók és evangéliumok tartalmát is. (Megjegyzendő, hogy itt téves az a megjegyzés, mintha a szentlecke többnyire ószövetségi, az evangéliumok újszövetségi szövegek s gy részben ezzel magyarázható a tipológiai szerkesztés. A szentlecke a vasárnapokon és ünnepeken, amelyek a *Graduale*ban is találhatók, szinte kivétel nélkül az Episztolákból és az Apostolok cselekedeteiből vannak véve, tehát újszövetségiek. Az evangéliumok pedig nem általában újszövetségiek, hanem pontosan csak evangéliumok. (Így ebben a tekintetben itt a tipológiára való utalás nem helyes.)

A bevezető jelentős része természetesen a ciklus-elmélet — sikeres — bizonyítása. de szerencsésebb lett volna ezt összefoglalóbb módon s nem az egyes képek különkülön tárgyalásával végezni. Így ugyanis a képek magyarázatát állandóan két helyen kell figyelemmel kísérni: itt és az egyes képek melletti leírásnál.

A képek magyarázatához, nézetünk szerint nem szükséges a leckék és evangéliumok szövegeinek figyelembevétele. Nehéz is lenne elképzelni, hogy az illuminátor minduntalan egy más jellegű szerkönyvben (missale, avangelistarium) keresett volna ötleteket képeihez. Megtaláljuk azokat magukban az introitus-szövegekben is, vagy pedig azt kell gondolnunk, hogy az illuminátor kiválogatta az általa mintaként használt (Bible moralisée, vagy metszetgyűjtemény, vagy esetleg flamand falikárpitok) ószövetségi, vagy Dávid-élete képciklusból azt, amit alkalmazhatónak tartott, ahol pedig ilyen már nem maradt, ott találomra választott egy nem nagyon odaillőt. Föltűnő ebben a tekintetben, hogy míg a *Graduale* képeinek első fele maradéktalanul jól illeszkedik az introitusszövegekhez, a kötet második felében megszaporodnak az olyan képek, amelyeket nagyon bizonytalanul, vagy egyáltalán nem lehet összekapcsolni. Például a fol. 33. kép Krisztus-alakjának magyarázatához nem kell az evangélium jó-pásztor szövegéhez fordulni (amire a képen nincs is utalás), hanem az introitus „verbo dei celi firmati sunt"-jának újszövetségi magyarázatára: Verbum Dei = Krisztus. Viszont a lecke- és evangélium-szövegek figyelembevételével is nagyon bizonytalanul magyarázhatók a fol. 103., 136., 141., 153., 165., 168., 184 iniciálék képei, bár többségük egy Dávid-ciklusba beleillik. Így például a fol. 99. iniciálé büszkén várából kivonuló Dávidja, fegyveresei élén sehogy se felel meg az introitus „vide humilitatem meam" stb. szövegének, de nincs is ott a leckében említett „ordító oroszlán", amely az ellenség szimbóluma lenne, amely ellen Dávid fegyverrel megy harcolni. Szt. Pál levelének kapcsolatba hozott szövege kifejezetten megmondja, hogy lelki ellenségről, a kísértő sátánról van szó, ez pedig nem illik a képbe. De az oroszlán-motívum sem ezzel kapcsolatos a Dávid-ábrázolásokon, hanem azzal, hogy ő maga mondja a Góliáttal való küzdelem előtt, hogy „Oroszlánt is, medvét is megöltem én . . . Az Úr, aki megszabadított az oroszlán meg a medve mancsai közül, Ő meg fog szabadítani a filiszteus kezéből is" (Kir. I. 17. 36—37.).

A „flamand-ciklus" bizonyítása után Soltészné keresi azt a helyet, ahol ez a ciklus létrejött. Nézete szerint ez a vidék

Franciaország északi fele „feltehetően Angers közelében". (Megjegyzendő Angers inkább Közép-Franciaország nyugati részén van, messze Flandriától. Így kevéssé valószínű, hogy egy flamand ciklus éppen egy távoli francia udvarban keletkezett volna.) De azt Soltészné sem állítja, hogy a *Graduale* is egy ottani, megjelölhető műhelyben készült. Így tehát továbbra se vethető el a budai készítés elmélete sem. Tudjuk, hogy Mátyás udvarában voltak flamand énekesek-zenészek. Miért ne lehetett volna ott egy-két flamand illuminátor is? Hogy több hasonló munka nem maradt fönn a korvinák közt, az nem ellenérv olyan gyűjtemény esetében, melynek mindössze egy tizede maradt ránk. De az is lehet, hogy a nem is a legmagasabb művészi fokon sikerült kísérlet nem nyerte meg a király tetszését s többet nem bízott rájuk. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a kötet Mátyás számára készült (a királyi kápolnának), mert a címerek bele vannak tervezve a lapszélkeretbe, nem utólag kerültek rá. Viszont éppen Mátyás címere adhat érvet is a budai készítés ellen: hiányzik belőle a cseh oroszlán, helyette a besztercei oroszlán van, az pedig 1480—90 közt teljesen valószínűtlen, hogy Budán ilyen hibát követtek volna el.

Föl kell hívnunk még a szerző figyelmét néhány, a dolgok érdemét nem érintő apró szépséghibára, nehogy későbbi kiadásokban benne maradjanak: nem mindig a legújabb irodalmat használja. Ha *Bibliotheca Corviniana* c. munkánknak új kiadásait használta volna, nem írna körülbelül 180 fönnmaradt korvináról, hanem 194-ről. Filipecz püspök könyvtáráról is van jóval újabb irodalom Bunyitainál. A *Lexikon für Theologie und Kirche* első, négy kötetes kiadása helyett ma már rendelkezésünkre áll teljesen átdolgozott, tizenegy kötetes második kiadása. Valamilyen elnézés folytán kontaminálódott Denis teológia-kódex-katalógusa a *Tabulae Codicum*mal, amely utóbbinak első kötete csakugyan 1864-ben jelent meg, Denisé viszont már 1793—1800 közt, így a *Graduale* bécsi nyilvántartása jóval korábbi, mint 1864. De Schreiner cikke (*Württembergische Bibliotheksverluste im Dreissigjährigen Krieg.* Archiv für Geschichte des Buchwesens. 1974. 655—1027.) óta tudjuk, hogy a kódex a XVII. század első felében Stuttgartból került Bécsbe. A kötet lappangási ideje tehát nem is olyan hosszú. Főleg, ha figyelembe vesszük, hogy a Mária királyné menekülésekor Pozsonyba vitt kápolna-kincsek közt volt egy négy kötetes „cantuales in choro", még hozzá „in latis voluminibus", fölmerül a gyanú, hogy nem a mi *Gradualé*nkról van-e szó? Annyi bizonyos, hogy nem „a török megszállás idején jutott más korvinákkal együtt külföldre", hiszen a hódoltság idején már nem voltak korvinák Magyarországon.

Befejezésként még szeretnénk hangsúlyozni, hogy milyen fontos lenne a *Graduale*-kiadvány megjelentetése idegen nyelveken (főleg franciául, de németül is), mert a szerző nagyon indokolt feltevése szerint akkor várhatók újabb eredmények a *Graduale* képeinek eredetére vonatkozólag, ha külföldi, főleg kisebb gyűjtemények ismerői-kutatói a helyszínen tudnák összevetni sok egyéb kódexillusztrációval, amire itt nálunk mód nem nyílik. Meg azután hátha valaki fölismeri a feltámadási kép alsó sarkára festett kék alapú, aranycsillagos cimert.

CSAPODI CSABA

Művészet és felvilágosodás. Művészettörténeti tanulmányok. Szerk. ZÁDOR Anna és SZABOLCSI Hedvig. Bp. 1978. Akadémiai Kiadó, 636 p.

A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatócsoportjának a kiadványaként látott napvilágot a tizenhat szerzőtől tizenhat tanulmányt tartalmazó terjedelmes, tartalmilag sokrétű és gazdag, a korábbi kutatásokat számbavevő, de egyben kritikailag is feldolgozó, elsősorban azonban új kutatásokon, fontos anyagfeltárásokon alapuló, s új eredményeket tartalmazó forrásértékű gyűjteményes kötet, a *Művészet és felvilágosodás*. Alcíme szerint művészettörténeti tanulmányokat foglal magába, de e tanulmányok — minden szerző a legtágabban értelmezve a művészettörténet fogalomkörét s nem hagyván figyelmen kívül művészet és irodalom, művészet és társadalom, s általában a művészet és a művelődés, a tudományos élet és a közönség kapcsolatát — általános képet adnak a magyarországi felvilágosodás időszakának művelődési életéről sőt, a hazai és a külföldi művelődés és művészet számos vonatkozását is feltárják.

Zádor Anna *A felvilágosodáskori művészet kutatásának kérdése* című bevezető tanulmányában megállapítja, hogy a „felvilágosodás sem mint korszak, sem mint stíluskategória nemigen szerepelt a művészettörténeti kutatásban", holott a kornak mint a művészet átmeneti időszakának megvannak a maga sajátos jellemzői. A korszak kezdetét 1770—80 körülre teszi, „amikor a klasszicizáló jegyek válnak uralkodóvá és letűnőben vannak a barokkos vonások", végét pedig 1820—30 tájára, „Ferenczy István hazatérése, a tiszta klasz-

szicizmus teljes kibontakozása és uralkodó szerepűvé válása" idejére, s úgy véli, hogy — Szabolcsi Hedvig stílusmegjelölése alapján — „egyelőre leghelyesebb, ha a korszakot kora klasszicizmusnak nevezzük és a további finomítást az elkövetkező kutatások eredményei szerint végezzük el." Tanulmánya további részeiben számbaveszi a szakirodalom eddigi eredményeit, körvonalazza a korabeli művészet, a művészeti élet és a művelődési viszonyok helyzetét, fejlődési tendenciáit és mintegy programként megfogalmazza a szakkutatásra váró s megoldandó feladatokat.

A kötet további tanulmányai e program szellemében foglalkoznak a felvilágosodás kori magyar művészet különböző problémáival, ágazataival, műfajaival; köztük az építészettel és az építészeti szakirodalommal (Bibó István: *A magyar építészeti szakirodalom kezdetei*, Kelényi György: *Az Építészeti Igazgatóság és a „hivatalos" építészet Magyarországon a XVIII. század végén*, Winkler Gábor: *A soproni evangélikus templom helye Sopron építészetében*), a kertépítészettel és a kerti építményekkel (Komárik Dénes: *A korai gótizálás Magyarországon*), az építészet oktatással (N. Dávid Ildikó: *A kolozsvári egyetem építészeti oktatása a XVIII. század végén*, Kopasz Gábor: *Buck József és a pécsi rajziskola első évtizedei*), a falikép- és tájképfestészettel (Galavics Géza: *Francia regény két XVII. századi falképsorozaton*, Jávor Anna: *Világi falképegyüttesek Északkelet-Magyarországon*, Rózsa György: *Adatok Franz Jaschke tájképfestői működéséhez*), a szobrászattal (Cifka Péter: *A pályakezdő Ferenczy István*, Pusztai László: *Huber József szobrász élete és művei*), a műgyűjtéssel (Sinkó Katalin: *Adatok a magyar műgyűjtés történetéhez*, Balogh István: *A debreceni református kollégium gyűjteményeinek keletkezése*, Hajnóczi Gábor: *Adalékok a zirci apátsági könyvtár és műgyűjtemény történetéhez*), valamint egy művelt főúr művészeti ismereteivel, olvasmányaival, a műalkotásokról alkotott véleményével és építtető tevékenységével (F. Csanak Dóra: *Teleki József és a művészetek*). Valamennyi tanulmány azokra a jelenségekre, stílusjegyekre, magatartásformákra irányítja a figyelmet, amelyek tanúsítják, hogy minden területen, művészeti ágazatban jelentkezik számos olyan új, a korábbitól eltérő sajátosság, amely a barokkon túlmutat s a klasszicizmust készíti elő, annak a jellemző jegyeit tartalmazza kisebb-nagyobb mértékben, azaz a szerzők az átmeneti korszak számos jellegzetes vonására mutatnak rá, magyarázzák, értelmezik azokat.

A magyar könyv- és könyvtári kultúra szakemberei számára is új, tanulságos adatokat és eredményeket tartalmaz a *Művészet és felvilágosodás*, című tanulmánykötet. Bibó Istvánnak *A magyar építészeti szakirodalom kezdetei* című tanulmánya, ahogy alcíme — „Építészeti szakkönyvek Magyarországon a XVIII. században" — is tanúsítja, azokat a magyar és külföldről hozzánk került szakmunkákat veszi számba, s tárgyalja, elemzi részletesen műfajuk, jellegük, funkciójuk szerint, amelyeknek „egyfelől megírása, kiadása és terjesztése, másfelől vásárlása és akár az oktatásban, akár az építőgyakorlatban való felhasználása és egyáltalán a művelődésben való jelenléte egy közösség építészeti kultúrájának, ismereteinek és ízlésének egyszerre forrása és ismérve." A tanulmány függelékeként közli azoknak a műveknek a jegyzékét (a Magyarországon ma megtalálhatóknak a könyvtári lelőhelyét is), amelyekről munkájában szó esik, amelyek tehát a XVIII. századi magyar építészeti kultúra alakulására közvetlenül hatottak. N. Dávid Ildikónak és Kopasz Gábornak a korabeli építészeti oktatással foglalkozó műveiben ugyancsak olyan kiadványokról, elsősorban mintakönyvekről esik szó, amelyekből a tanulók a gyakorlati tervező és építő tevékenységükhöz szükséges ismereteket elsajátíthatták. A különböző művészekről (Franz Jaschke, Ferenczy István, Huber József stb.) szóló írásokban szintén olvashatunk a művészi fejlődésüket alakító, az ismereteiket gyarapító, az ízlésüket fejlesztő szakkiadványokról, esztétikai alkotásokról és egyéb munkákról.

Rendkívül figyelemre méltó Galavics Géza *Francia regény két XVIII. századi falképsorozaton.* (Fénelon Telemaque-jának hazai fogadtatásához) című tanulmánya, amely Fénelon francia püspök, a felvilágosodást előkészítő, s Európa-szerte szinte minden országban és minden társadalmi réteg körében elterjedt és népszerű munkájának a hatását mutatja be egy soproni városi lakóházban és egy a sárvári várban feltárt falképsorozaton. A szerző végigveszi, hogy megjelenése (1699) óta a regény mondanivalóját, erkölcsi, politikai tartalmát a különböző korok emberei, s a különböző világnézetű személyek hogyan értelmezték, s hogyan értelmezhető a Fénelon-mű alapján készült két falképsorozat. Szerinte a két mű a felvilágosodás szellemében „az egyházi művészet hegemóniájával jellemezhető korszak végét jelezheti", továbbá „»az okosság«, »az ész« uralmát hirdeti általában a test szenvedélyei felett" . . . „A két Telemakhosz falképsorozat túllépett a nemesi reprezentáció hagyományos értelmezésén, a társadalmi rangnak megfelelő környezet megteremtésének igényén. Nem fogadta el a gondtalan

szórakozást középpontba állító életprogramot, s tudatosan megválasztott jelenetei a Fénelon regényt jól ismerő közönség elé a földi boldogság elérését tűzték ki célul. Olyan boldogságét, amely nem isten, hanem ember alkotta törvényekre és szabályokra s ezek megtartására épül, olyan boldogságét, amely nem az élet puszta élvezetét, hanem egy erkölcsi tudatossággal vállalt életvitelt tűz ki célul maga elé."

A felvilágosodás-kori magyar könyvgyűjtésre és olvasási kultúrára vonatkozó ismereteinket is gyarapítják azok a tanulmányok, amelyek a korabeli műgyűjtéssel és az egyes gyűjteményekkel foglalkoznak. Sinkó Katalin *Adatok a magyar műgyűjtés történetéhez* című írásában az iskolai, a főúri és nemesi gyűjteményekről szólva, s Ráday Gedeon és Kazinczy Ferenc gyűjtőtevékenysége kapcsán szól a gyűjteményekhez szorosan kapcsolódó könyvtárakról, illetve a bennük található könyvekről, könyvkincsekről is. A kettő — a kor szokásának megfelelően — általában egymás mellett volt található, kiegészítették egymást; nem véletlen pl. hogy Széchényi Ferenc egyszemélyben volt a magyar nemzeti könyvtár és nemzeti múzeum megalapítója. Balogh István a debreceni református kollégium gyűjteményeiről szólva az iskola könyvtárának rövid történetét, funkcióváltozásait, állománya módosulását is megírja, számos új adattal, megállapítással egészítve ki a korábbi szakirodalmat, s külön, részletesen ír Kazai Sámuel könyv-, érem- és régiséggyűjteményéről. Hajnóczi Gábor adalékai a zirci apátsági könyvtár és műgyűjtemény történetéhez — sok más mellett — kiterjednek a könyvtár kialakulására, eredetileg elsősorban teológiai, egyházi jellegére, majd az arra az átalakulásra, amely a cisztercieket tanítórenddé válása (1810) után következett be, amikor is a gyűjtemény világi művekkel, különböző tudományos munkákkal lényegesen bővült; majd a szerző röviden áttekinti a könyvtár történetét, legfontosabb gyarapodásait, s szól jelenlegi helyzetéről is.

A felvilágosodás időszakának mint átmeneti kornak, „átmeneti", a múlt igazi megbecsülő és megőrizni kívánó, de az új eszmék, a polgárosodás hasznos anyagi és szellemi eredményeit, magasabb rendű emberi értékeit is magáévá tevő, európai műveltségű, magasan képzett személyisége volt az a Teleki József, akinek a művészetekhez való viszonyát tekinti át és elemzi F. Csanak Dóra. Nyugateurópai útja során szerzett személyes élményei mellett gazdag könyvtárának számos művészeti tárgyú és vonatkozású darabja révén ismerte meg a művészetek jelentőségét, mint iskolafelügyelő hatékonyan támogatta a rajzoktatást, becsülte a régi, pusztulásnak indult emlékeket, s megmentésükért anyagi áldozatokat vállalt. Mint építtető tehetős birtokos megrendelőként is építészeti hozzáértésről, szakértelemről tett tanúságot. „A művészet Teleki számára nemcsak a főúri élet külső keretei reprezentatívabbá vagy szebbé tételének eszköze volt, hanem az élet egyik nagy értéke . . . A művészeteknek . . . megvolt a helyük az életében, magától értetődő szükségletként illeszkedtek bele."

E vázlatos áttekintés is tanúsítja, hogy az 1770 és 1830 közötti magyarországi művészet és művelődés kérdéseivel foglalkozó *Művészet és felvilágosodás* c. tanulmánykötet jelentékeny új kutatási eredményeket közöl a felvilágosodás-kori hazai művészeti, művelődési élet helyzetéről, s ezen belül a könyv- és könyvtári kultúra, valamint az olvasóközönség állapotának, fejlődési tendenciáinak különböző problémáiról is. Fontos nyeresége az egyetemes magyar művelődéstörténetnek.

FÜLÖP GÉZA

Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. jav. és bőv. kiadás, Szerk. LADÁNYI Sándor. Kiad. a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Bp. 1977. 712 p.

Zoványi Jenő (1865—1958) a 19. század végi és a 20. századi magyarországi protestáns egyháztörténetírás kiemelkedő, progresszív egyénisége volt. A sárospataki református teológián, majd a hollandiai Utrechtben szerezte meg alapos teológiai, történeti, művelődéstörténeti ismereteit, s széles körű szakírói tevékenysége kiterjedt a magyarországi protestantizmus történetének számos részterületére és időszakára. Liberális nézetei miatt többször került összeütközésbe egyházi feletteseivel; 1910-ben sárospataki teológiai tanári állásából is elmozdították négy esztendőre. Az 1918—19-i forradalmak alatt tanúsított magatartása miatt 1920-ban az ellenforradalmi rendszer hatóságai indítottak pert ellene, elítélték, majd lelkészi tevékenységétől is eltiltották és 1922-ben mint debreceni egyetemi tanárt nyugdíjazták. Tudományos munkássága elismeréseként 1957-ben kapta meg a „történettudományok doktora" tudományos fokozatot. Az Akadémiai Kiadó 1977-ben adta közre *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig* című alapvető postumus munkáját, *A reformáció Magyarországon 1565-ig* című művének a folytatását.

Ugyancsak 1977-ben látott napvilágot a Magyarországi Református Egyház Zsi-

natának Sajtóosztálya kiadásában egyháztörténeti lexikonának harmadik, bővített és javított kiadása, amellyel — Bartha Tibornak, a Zsinat lelkészi elnökének az előszóban megfogalmazott megállapítása szerint — a Sajtóosztály „régi adósságot törleszt és súlyosan érzett hiányt pótol." Megállapítja továbbá, hogy „nemcsak az egyháztörténet-tudomány és az egyetemes történetírás szakemberei, hanem a művelt olvasóközönség széles köre is joggal tarthat igényt egy olyan lexikális műre, amely tájékoztatást ad a magyar protestantizmus múltjáról és jelenéről. Zoványi lexikona eleddig az egyetlen ilyennemű magyar nyelven publikált kiadvány."

Bartha Tibor kiadói előszavából és a szerkesztést szakszerűen, gondosan és lelkiismeretesen végző Ladányi Sándor *Bevezetéséből* kitűnik, hogy Zoványi e „3. javított és bővített kiadás"-ként megjelent művének előzményei: a *Theologiai Ismeretek Tára* (I—III. köt. Mezőtúr, 1894—1901.), valamint „Cikkei a Theologiai Lexikon részére a magyarországi protestantizmus történetéből." (Bp. 1940. — ez utóbbi, „kézirat gyanánt", s mindössze 40 példányban jelent meg.) A szerző az 1977-ben megjelent lexikon kéziratán haláláig dolgozott, majd az egy évvel később, 1959-ben került a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Sajtóosztályának birtokába kiadás végett, de Ladányi Sándor csak 1972-ben kapott megbízást a mű kéziratának átdolgozására, kiegészítésére és sajtó alá rendezésére. Végül e nagyobb arányúra tervezett átdolgozásra mégsem került sor, a Kiadó döntése értelmében a szerkesztő a lexikont *„a sürgősségre való tekintettel*, valamint a *szerző hagyatékának formai és tartalmi tiszteletben tartása miatt . . . a szerző által eszközölt bővítésekkel együtt, változatlanul"* rendezte sajtó alá. Az 1959-es bővített-átdolgozott kézirat szövegén csak kisebb stilisztikai, fogalmazási módosításokat végzett, illetve a kézirat 1955-ben történt lezárása és a mű megjelenése közt elhunyt személyek halálozási adatait közölte csillaggal (*) jelölve és kurzív szedéssel megkülönböztetve Zoványi szövegétől. Az ilyen személyek pályájának, életének és munkásságának 1955 utáni alakulásáról szóló adatokkal, valamint az ezután megjelent műveket regisztráló bibliográfiai tételekkel azonban nem egészítette ki a lexikont.

A *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon* valóban tájékoztatja „a magyar protestantizmus múltjáról és jelenéről" az egyháztörténet és az egyetemes történetírás szakembereit, s rajtuk kívül nemcsak „a művelt olvasóközönség széles köre" forgathatja haszonnal, de a művelődéstörténetírás, sőt szinte minden szaktudomány összes művelője. Tárgyi-fogalmi és személyi címszavai kiterjednek minden protestáns felekezetre (református, evangélikus, unitárius), de megtalálhatók benne azok a nevezetes katolikus személyiségek is, akik a protestantizmus ellenfeleiként tevékenykedtek (pl. Szántó Arator István, Káldi György, Oláh Miklós, Pázmány Péter, Szaicz Leó, Szegedi Gergely, Szentiványi Márton, Telegdi Miklós stb.), vagy az olyan katolikus tudósok, akiknek a munkássága a protestáns egyháztörténettel, ill. általános vallástörténeti problémákkal is kapcsolatos (pl. Fraknói Vilmos, Ipolyi Arnold stb.). A magyarországi protestáns felekezetek, egyházak sok jeles személyiséget adtak a történelem folyamán az országnak: a közéletnek, a tudománynak, az irodalomnak, a művelődésnek stb. E személyiségek szinte kivétel nélkül szerepelnek a lexikonban, s a szerző természetesen tevékenységük egyházi vonatkozású részét domborítja ki a róluk szóló cikkekben. Olvashatunk pl. Ady Edréről, Apáczai Csere Jánosról, Balassi Bálintról, Ballagi Aladárról és Mórról, Ecsedi Báthory Istvánról, Bél Mátyásról, Benkő Ferencről és Józsefről, Berzeviczy Gergelyről, Bessenyei Györgyről, Bethlen Gáborról, Bocskay Istvánról, Bolyai Farkasról és Jánosról, Budai Ézsaiásról, Csengery Antalról, Csokonai Vitéz Mihályról, Erdélyi Jánosról, Greguss Ágostról, Hajnóczy Józsefről, Horárik Jánosról, Irinyi Józsefről, János Zsigmondról, Kazinczy Ferencről, Kossuth Lajosról, Kölcsey Ferencről, Kőrösi Csoma Sándorról, Kőváry Lászlóról, Lorántffy Zsuzsannáról, Nagyváthy Jánosról, Péczeli Józsefről, Perényi Péterről, Pethe Ferencről, Pulszky Ágostról, Ráday Pálról, Rákóczy Györgyről, Rákóczy Zsigmondról, Rimai Jánosról, Schedius Lajosról, Szabó Károlyról, Szacsvay Sándorról, Szilágyi Sándorról, Szontágh Gusztávról, Teleki Józsefről, Teleki Sámuelről, Tessedik Sámuelről, Thököly Imréről, Tolnai Lajosról, Tompa Mihályról, Vajda Péterről, Weszprémi Istvánról, Wesselényi Miklósról; s a neveket még hosszan sorolhatnánk, mégsem tudnánk megközelítően sem teljes képet adni a címszavak sokrétűségéről és gazdagságáról.

A protestáns egyházi funkciót viselő, valamilyen tisztséget betöltő személyek persze még nagyobb teljességgel helyet kaptak a műben — a legnagyobbaktól az olyan kisebb vidéki lelkészekig, akik a maguk idejében és működési területén valamennyire is jelentékeny egyházi szerepet játszottak vagy egyházi, vallási vonatkozású művet jelentettek meg. A lexikon a kutatás számára ebben a vonatkozásban

kifejezetten forrásértékű munka; számos olyan nevet csak itt találhat meg egy-egy ismeretág szakembere, vagy a helyismeret kutatója, amely a szakirodalomba, illetve a szaklexikonokba vagy az általános magyar lexikonokba a szükséges szelekció miatt nem kerülhetett bele.

A fentiekből is nyilvánvaló, hogy az általános magyar művelődéstörténet, s közelebbről a hazai könyv- és könyvtári kultúra, továbbá a sajtótörténet művelőit számos vonatkozásban eligazítja Zoványi lexikona. Különösen érdeklődéssel olvashatják továbbá azokat a könyvtörténeti vonatkozású cikkeket, amelyekben a lexikon ugyancsak bővelkedik. Ismeretes, hogy a protestantizmus korai neves képviselői közül sokan éppen a hittérítő, egyházszervező tevékenységük hatékonyabbá tétele érdekében igénybevették a nyomdát, s a különböző kiadványokat. Értesülhetünk a lexikonból pl. Honterus János, Sylvester János, Abádi Benedek, Huszár Gál, Heltai Gáspár, Mantskovit Bálint, Misztótfalusi Kis Miklós és sok más személy ilyen vonatkozású munkásságáról, vagy pl. megismerhetjük a magyarországi protestáns bibliakiadás történetét, olvashatunk az egyes bibliakiadásokról, a könyvkiadást támogató mecénásokról, a protestáns időszaki sajtótermékekről, a neves könyvgyűjtőkről (közülük sajnálatosan hiányoljuk Ráday Gedeont, akiről egyáltalán nem esik szó a műben), s néhány fontosabb gyűjteményről is.

Egyetértünk Bartha Tibornak az előszóban írt azon megállapításával, „hogy ez a lexikon jelenlegi formájában is jelentősen elősegíti a magyar protestáns egyháztörténeti, általában a magyar művelődéstörténeti kutatást", azt azonban hiányoljuk, hogy kiegészítése az 1955 utáni adatokkal (az elhunyt személyek halálozási dátumától eltekintve) nem történt meg. E miatt több mint húsz esztendő eredményei, eseményei maradtak regisztrálatlanul már a mű megjelenéséig, s ezek mennyisége azóta tovább szaporodott, s az időben előrehaladva folyamatosan gyarapszik. Már csak emiatt is érdeklődéssel várjuk annak a „teljesen új, szélesebb alapokon nyugvó" magyar protestáns egyháztörténeti lexikonnak mielőbbi elkészültét, amelyet mind a kiadói előszó, mind a szerkesztői bevezetés ígér és körvonalaz.

FÜLÖP GÉZA

Bogdán István: Régi magyar mulatságok. Bp. 1978, Magvető K. 223.

A szerző újabb hasznos könyvének témája a társadalomtörténet és néprajz, hagyomány és szokáskör sokrétű tematikájából ad ízelítőt. Előbbi kis kötetéhez, a *Régi magyar mesterségek* c. munkájához hasonlóan, ez is rádióelőadások alapján készült, egy-egy téma egészének bemutatására törekvő előadás szövegének a műfaji különbséget figyelembe vevő módosításával. Erénye és érdeme, hogy népszerűsítő és ismeretterjesztő célzata szakszerű szinten valósul meg a választott témakörökben.

Ennek biztosítéka Bogdán István széleskörű kultúrája a régebbi századok művelődéstörténetében. Erről tanúskodnak az egyes témákra vonatkozó fontosabb források, a szövegbe szőtt szépirodalmi részletek, a régebbi korok levelezéseire, emlékezéseire, krónikáira, naplóira, kalendáriumaira, hiteles följegyzéseire utaló tényszerű adatai. Az általános jellegű forrásmunkák is tükrözik a tematika néprajzi, nyelvi, irodalmi, zenei társadalmi összefüggéseit, ill. a szerző jártasságát a különböző forrásterületeken. Élethűen s társadalmilag differenciáltan idézi föl a régi magyar társasélet ünnepi eseményeit, a „jeles napok"-hoz fűződő szokások hangulatát. A szórványadatokat szolgáltató források körét lehetne ugyan tágítani, de a válogatás célszerű szűkítése révén is gazdag ismertanyaghoz juthat az olvasó. Az egyes részletkérdések megvilágítását célzó közlemények s összefoglalások további tájékozódásra ösztönzik a régi hagyományok iránt érdeklődőket.

HOPP LAJOS

Balázs János: Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell Bp. 1980. 656 l.

A Magvető könyvkiadó az *Elvek és utak* sorozatában jelentette meg Balázs János tanulmánykötetét. A három ciklusra osztott mű különböző oldalról közelíti meg a központi kérdést: mi a magyar deákság lényege? A szerző külön választva tárgyalja a történeti, az etimológiai és az indogermán nyelveknek az urali nyelvben különböző szinteken tükröződő hatását.

„Deákság"-nak Révai Miklós a latin „literatura"-t fordította és lényegét tekintve az írástudással, az irodalommal azonosította. A deák tehát az az egyén, aki művelt, iskolázott. Minthogy nálunk ezt a műveltséget évszázadokon át latinul lehetett elsajátítani — hiszen a tanítás nyelve a latin volt —, a deák egyúttal azt is jelentette, hogy ez az iskolázott egyén „latinul tudó". Az első ciklus sorra veszi azokat, akik a latin hazai egyeduralmának káros következményeit észrevették és azt

orvosolni akarták. De a latin által hagyományozott európai örökségről egyikük sem akart lemondani. Azt a XVIII. századtól azonban egyre jobban látták, hogy nyelvünk és kultúránk korszerűsítésében a nyelvi modell modernebb változatait, a fejlett nyugati nyelveket is tekintetbe kell venni.

A hazai nyelvbölcselet nagy egyéniségeiről, tudományos kutatásaikról és eredményeikről több mint 200 lapon át olvashatunk, méghozzá merőben új szempontok alapján. Nem esszéket kapunk, hanem összefüggések és összehasonlítások rendszerét mindarról, amit az elmúlt két évszázad hazai nyelvtudósai alkottak, előre megsejtettek. Balázs János az egyetemes, nemzetközi, modern nyelvészet mérlegére helyezi Kalmár Györgyöt, Kempelen Farkast, Verseghy Ferencet, Szemere Pált, Kis Jánost, Pápay Sámuelt, Teleki Józsefet. Ha e sorból csak egyet pl. Telekit emelem ki, az is elegendő, hogy érzékeltessem a szerző módszerét. Akadémiánk első elnökének pályairatát *(A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szóllás-módok által)* eddig csak a nyelvújítás szemszögéből elemezték, pedig Telekinek ez a műve a hazai nyelvbölcselet egyik kimagasló alkotása. Balázs J. rámutat arra, hogy meglepően új és előremutató megállapításait ma is követni lehet. A magyar nyelvről írt észrevételeit (a „regulásság" és a „regulátlanság") a ma élő szovjet nyelvész tanulmányával veti egybe. R. A. Budagov lényegében ugyanazt vallja, amit 160 évvel ezelőtt Teleki már megfogalmazott!

A második ciklusban etimológiai vizsgálataiból mutat be egy rendkívül sokszínű csokrot. E közel 150 lapot kitevő hét fejezet más oldalról tár fel újabb összefüggéseket, melyek révén máig nem teljesen tisztázott történelmi, művelődéstörténeti problémák kerülnek elemzésre. A kérdéskomplexus forrása és kerete Bíborbanszületett Konstantin császárnak 948–952 közt írt s *De administrando imperio* címen kiadott műve. Így vezet el a szerző a magyar 'deák' nevezetnek végső forrásához, a bizánci görög 'diakonosz'-hoz. A császárnak egy követe, Gábriel deák az első, akinek nevét is tudjuk és aki etelközi őseinkről tudósít. Felsorolja a törzseket; nevükből a nyelvész megállapítja, hogy a nyolcból öt magyar eredetű: Nyék, Megyer, Kürt, Kér, Keszi; három pedig török: Gyarmat, Tarján és Jenő. A szerző arra a kérdésre keres választ, hogy eleink hogyan fejezhették ki saját nyelvükön azt a szervezetet, melyet a görög 'genea'-nak, a latin 'strips'-nek nevez. Válasza: a ‚nem', illetve a 'nemzet' szavainkkal, ahogy ezt „A nemzetségi és a törzsi szervezet az európai nyelvi modell tükrében" című fejezetben kifejti (224–245). A 'nem' szavunk a 'név'-ből szóhasadással keletkezett; a ‚nemzet' pedig kezdetben olyasmit jelenthetett, mint a 'nevezet'; a 'nemes' pedig mint a 'neves'.

E ciklusban található a szerzőnek a székelyek eredetéről végzett kutatása. Ezt a kérdést tisztázatlansága miatt is helyes volt a nyelvészet precíz analízise alá vetni és választ adni az eleve elfogadhatatlan, tényeknek ellentmondó állításokra — mint pl. Hóman Bálintéra, aki származásuk és nyelvük török jellegét vallotta — és választ adni a legújabban felmerült kutatások eredményeire: Németh Gyula, Bárczi Géza, Pais Dezső, Rédei Károly, Győrffy György megállapításaira. Ugyanakkor a hely- és családnevekből kikövetkeztető elemeket is fel kellett használnia ahhoz, hogy a Nyék=Sövény értelmezéshez hasonlóan a székely szó gyökerében is a *sző*, fon = sövényt fon változatot keresse. Az ómagyar korban ui. szék, szik szavunkkal a cserjék, fák, bokrok sűrű szövedékét is jelölték. Balázs J. közös nevezőre jut azoknak a történészeknek a megállapításával, akik a székelyeket ősi magyar törzs tagjainak vallják. Rájuk volt bízva — és nemcsak Erdélyben — a határok, gyepük őrzése, még pedig nemcsak fegyverrel, hanem sövénnyel: saját kezükkel szőtt, font kerítéssel.

Külön említésre méltó a 'vendég' szavunk eredetéről írt és a nemzetközi nyelvészeti fórumon is nagy elismerést nyert tanulmánya. Az itt most — a recenzio jellege miatt — nem részletezhető premisszák logikus felsorakoztatása után, a szerző bebizonyítja a 'velencei' jelentésű latin 'veneticus' = északolasz 'venedego' = délszláv 'venedik' szavaknak magyar megfelelőjét a VENDÉG-et, mely az államalapítás éveiben oly gyakori Itáliából, Velencéből jött IDEGEN-t fejezte ki. Ezt a konklúziót a hazai művelődéstörténet teljes egészében alátámasztja.

A harmadik ciklus a kötet legsúlyosabb anyaga, mely egyúttal a szerző külföldi előadásainak eredményét, illetve a II. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson elhangzott hozzászólások figyelembevételével tovább folytatott kutatásait összegezi. Az európai nyelvi modell vizsgálatát szélesebb alapokra helyezi és külön tárgyalja az egyes szinteken fellelhető hatásokat. De mindezt nem öncélúan keresi, hanem ahol alkalom nyilik, párhuzamban tárgyalja nyelvemlékeinkkel. Így fogja vallatóra a Halotti Beszédet a szövegszinttől a prozódiai szintig; az Ómagyar Mária-siralmat prozódiai rejtelmei és a latin meg a magyar versritmus összehasonlítása miatt, stb.

Balázs János könyvét nem nélkülözhetik azok, akik közép- és újkori kultúránkat egységben és nem az egyes tudományágak témakörére szétszaggatva akarják kutatni. A szerző példát mutat abban, hogy egy életen át folytatott szakmai analízist hogyan kell a komplex látás szintézisében feldolgozni.

BARLAY Ö. SZABOLCS

Zafren, H. C.—Peck, A. J.: The Writings of Jacob Rader Marcus. A Bibliographic Record. Cincinnati. 1978. Számozatlan 30 l.

Jacob Rader Marcus 1896-ban született. Most is alkotó tudós. Kezdetben a középkori zsidóság történetével foglalkozott, később áttért az amerikai zsidó történetre. Legnagyobb érdeme, hogy megalapította az American Jewish Archivest, amely összegyűjti az amerikai zsidóság történetére vonatkozó dokumentumokat. A hatalmas intézménynek máig ő az igazgatója.

A. Gottschalk és az azóta elhalt S. Sandmel nyújtják az ünnepelt méltatását. Ám a saját szavai jellemzik legjobban: "One must fanatically detest falsehood; one must search his soul every time he writes a sentence. The fact scrubbed clean is more eternal than perfumed and rouged words. The historian's desk is an altar on which he must sacrifice his most cherished prejudices. One must be dedicated to the truth."

A bibliográfia 223 számot tüntet fel. Némelyike testes kötetet takar. A végén a róla szóló irodalom van felsorolva. Ezeknek legtekintélyesebbje a hatszáznál több lapot számláló ünnepi irat: *A Bicentennial Festschrift for Jacob Rader Marcus.* Edited by Bertram Wallace Korn. Waltham—New York, 1976.

E rövid ismertetés legyen jókívánságaink tolmácsolója is a tevékeny és érdemes tudós és szervező felé.

SCHEIBER SÁNDOR

Книги кирилловской печати XV—XVIII. вв. Сост.: А. А. Гусева — Отечественные издания XVIII. о. Сост. : И. М. Полонская Т. И. Кондаскова. Каталоги. Москва, 1979. (Книжные сокровища Библиотеки им. В. И. Ленина. 1.—2.) Редактор: Е. Л. Немировский.

A Lenin Könyvtár (Régi) — Ritka Könyvek Tára 1875-ben[1] megnyitotta a gyűjtemény legértékesebb köteteit bemutató, tematikailag öt részre tagolódó, állandó könyvtörténeti kiállítását, s 1979-ben közreadta a kiállítás anyagát ismertető katalógus-sorozat első két füzetét, melyekkel az alábbiakban foglalkozunk.

A XV.—XVIII. század cirillbetűs könyvterméséből a Lenin Könyvtár 2700 kiadvány 8500 példányát őrzi; ebből a gazdagságból — rövid könyvtár- és nyomdatörténeti bevezető után — A. A. Guszeva a kiállított 55 nyomtatvány annotált bibliográfiai leírását adja, megjelenésük kronológiai sorrendjében.

Az annotációk a könyvek rövid kiadástörténetét, nyomdászati sajátosságaik részletes jellemzését tartalmazzák (betűtípusok, iniciálék, könyvdíszek, fametszetek, címerek, nyomdászjegyek, grafikusmonogrammok, többszínnyomás), valamint információkat a feltehető példányszámra illetve az unikum-jellegre vonatkozólag, külön rovat szól a Lenin Könyvtárban őrzött esetleges többes-példányokról.

A kiállításon — s így a katalógusban is — elsősorban a moszkvai nyomdák: a „névtelen", a Pecsatnüj dvor és a Simeon Polockij műveinek kinyomtatására létrehozott „Verhnjaja tipografija" termékei, valamint a keleti szláv nyomdászat két úttörője: a belorusz Franciszk Szkorina és az orosz Ivan Fjodorov életműve került bemutatásra.

Ukrajnát a két legtöbbet kibocsátó és legtovább működő nyomda: a kievi Lavráé és a lwówi Sztauropegioné mellett Csernigov, Kremenec és Sztrjatin képviselik egy-egy nyomtatvánnyal; Fehéroroszországot Neszvizs az 1562. évi kálvinista katekizmussal; a Litván Nagyhercegséget Wilna, statutumainak 1588 évi, első szláv nyelvű kiadásával és Jewie, a keleti szláv kultúra egyik XVII. századi alapművével: Meletij Szmotrickij grammatikájával.

A moszkvai, a kievi és a lwówi anyagban a liturgikus könyvek mellett kiemelten szerepelnek a világi témájú művek: az ábécék, a nyelvtanok, a szójegyzékek, szorzótáblák és elemi számtankönyvek és a péteri reformokig Oroszországban kinyomtatott egyetlen szépirodalmi mű: a Barlám és Jozafát históriája, Szimeon Polockij szerkesztésében, 1680-ból.

Érdeklődésre tarthat számot a katalógus bevezetőjének rövid könyvtártörténeti áttekintése (4—6. l.), melyből kitűnik, hogy a Lenin Könyvtár cirillika-antikva állományának alapja főúri mecénás: N. P. Rumjancev gróf (1754—1826) gyűjteménye volt; ehhez szerezték meg kiegészítésképpen, az 1860-as években a nagy orosz bibliográfus V. M. Undolszkij és az ukrán bibliofil I. Ja. Lukasevics könyveit. A forradalom után a köztulajdonba vett könyvtárak régi anyagával egészült ki az állo-

mány; ide kerültek a Troice-Szergijeva Lavra, az optinai remeteség, a Szent Szinódus nyomdájának könyvei, valamint a rogozsszkojei óhitű közösség által őrzött, „javítatlan", a nyikoni reformok előtti időből származó ritka nyomtatványok. A katalógust név és cím(incipit) mutató egészíti ki. A „Könyvkincsek" sorozat második füzetében a szerzők- a rossica-gyűjtés elveinek és gyakorlatának kialakulását ismertető bevezető tanulmány után — 107, XVIII. századi orosz nyomtatvány annotált bibliográfiai leírását adják, öt tematikus csoportra osztva.[2]

A forradalom előtti Oroszországban a Nagy Péter uralkodása után megjelent XVIII. századi kiadványokat nem gyűjtötték módszeresen a nemzeti könyvtár feladatait ellátó intézmények; a Népbiztosok Tanácsa 1921-ben kötelezte rendeletileg a Rumjancev gyűjteményt *valamennyi* hazai nyomdatermék megszerzésére — viszszamenőleges hatállyal. Ma mintegy hatvan esztendő állománykiegészítő munkája után — a Lenin Könyvtárban van a Szovjetunió sorrendben harmadik, legteljesebb XVIII. századi rossica-gyűjteménye.[3] A katalógusban bemutatott könyvkollekció kiválóan illusztrálja a péteri reformokkal induló művelődési törekvések lényegét: új tartalom új formában.

6. tételszám alatt találjuk az 1710-ben bevezetett, új „polgári" írás („grazsdanka") betűminta-könyvét, melynek végső megformálásában maga Nagy Péter is tevőlegesen részt vett (unikum). Irodalom, művelődés és tudomány-történészek egyaránt örömmel és haszonnal forgathatják mindkét katalógust.

A kiadványok külső megformálása kívánnivalót hagy hátra; a szövegközti képeket nem számozták, a második füzetben sorrendjük is rossz, így pl. a 18. lapon Georgi könyvének leírása és annotációja közé helyezték el a Gurjev-féle elemi geometria címlapjának képét.

Mindkét katalógus 1200 példányban jelent meg, ezt még akkor is kevésnek tartjuk, ha tudjuk, hogy az ismertetett könyvtörténeti kiállítást csak válogatott közönség látogatja.

OJTOZI ESZTER

[1] 1975 jubileumi év volt; 1925-ben szervezték meg a Rumjancev gyűjtemény könyvtári részlegéből a Szovjetunió nemzeti könyvtárát, a Lenin Könyvtárat.

[2] A „polgári" nyomtatás zsengéi. XVIII. századi tudományos könyvek. XVIII. századi szépirodalom. A világirodalom klasszikusai orosz fordításban. Grafikai albumok.

[3] Az első kettő: a Szaltikov-Scsedrin Könyvtár és a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Könyvtára.

TARTALOM

Gerics József: A Hartvik-legenda mintáiról és forrásairól 175
Berlász Piroska: Hol nyomtatták Balassi Credulus és Júliáját? 189
Barlay, Ö. Szabolcs: Thomas Seget's (from Edinborough) Middle European connections in reflection of Cod. Vat. Lat. 9385 204

KÖZLEMÉNYEK

Csapodiné Gárdonyi Klára: A budapesti Egyetemi Könyvtár korvinái 221
Szepesi Zsuzsanna: Az esztergomi Bibliotheca 17. századi történetéhez 225
Takács Béla: Hol voltak az első sárospataki nyomda helyiségei? 229
Borsa, Gedeon: Neu aufgefundene, gedruckte Librettos für Eszterháza in der Zeit von Haydn (1766—1790) 229
Turányi Kornél: Idősebb Bartók Béla mint folyóiratszerkesztő 234
D. Szemző Piroska: Vajda János feleségének kézirata a Széchényi Könyvtárban 235
Stoll Béla: A Medvetánc előzménye 238
Szecskó Károly: Újabb adatok a sajtó, a könyvtárak és az olvasás szerepéről. Heves megyei munkásmozgalomban 240

FIGYELŐ

Kókay György: Kovách Zoltán (1930—1981) 245
Berlász Jenő: Matko Rojnić (1908—1981) 246

SZEMLE

Magyar könyvészet 1921—1944. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. VII. Magyar irodalom. Közread. az O sz. Széchényi Könyvtár. Szerk.: Komjáthy Miklósné. Bp. 1980. *(Kelecsényi Ákos)* 247
Fekete Csaba—Szabó Botond: A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Debrecen) kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok. Budapest 1979. *(Vizkelety András)* 249
Magyar Nemzet Repertórium (1938—1939). Összeáll.: Kendéné Palágyi Erzsébet. Bp. 1980. *(Szentmihályi János)* 250
A Májmuni kódex. A budapesti „Misné Tóra" legszebb lapjai. Vál. és bev. Scheiber Sándor. Közreműk.: Sed-Rajna Gabriella. Bp. 1980. *(Dán Róbert)* 252
A Mátyás-Graduale. A bev. tanulmányt és a képmagyarázatokat Soltész Zoltánné írta. Bp. 1980. *(Csapodi Csaba)* 253
Művészet és felvilágosodás. Művészettörténeti tanulmányok. Szerk. Zádor Anna és Szabolcsi Hedvig. Bp. 1978. *(Fülöp Géza)* 255
Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. jav. és bőv. kiad. Szerk. Ladányi Sándor. Bp. 1977. *(Fülöp Géza)* 257
Bogdán Isván: Régi magyar mulatságok. Bp. 1978. *(Hopp Lajos)* 259
Balázs János: Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell. Bp. 1980. *(Barlay Ö. Szabolcs)* 259
Zafren, H. C.—Peck, A. J.: The Writings of Jacob Rader Marcus. A Bibliographic Record. Cincinnati 1978. *(Scheiber Sándor)* 261
Knigi kirillovszkoj pecsati XV—XVIII. vv. Szoszt.: A. A. Guszeva — Otecseszt-vennüe izdanija XVIII. v. Szoszt.: I. M. Polonszkaja—T. I. Kondakova. Katalogi. Redaktor: E. L. Nemirovszkij. *(Ojtozi Eszter)* 261

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1981. IV. 28. — Terjedelem: 7,70 (A/5) ív
81.9588 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Ára: 25 Ft
Előfizetés egy évre: 100 Ft

INDEX: 25 543
ISSN 0025—0171

SOMMAIRE

Gerics, József: Sur les modèles et les sources de la légende Hartvik 175
Berlász, Piroska: Où le drame de Balassi, intitulé Credulus et Julia a été imprimé? 189
Barlay, Ö. Szabolcs: Thomas Seget's (from Edinborough) middle European connections in reflection of Cod. Vat. Lat. 9385 204

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

Mme Csapodi-Gárdonyi, Klára: Les Corvinas de la Bibliothèque de l'Université de Budapest 221
Szepesi, Zsuzsanna: A l'histoire de la Bibliotheca d'Esztergom au XVIIe siècle 225
Takács, Béla: Ou étaient les localités de la première imprimerie de Sárospatak? 229
*Borsa, Gedeon*ê Neu aufgefundene, gedruckte Librettos für Eszterháza in der Zeit von Haydn (1766—1790) 229
Turányi, Kornél: Béla Bartók l'aîné comme rédacteur de revue 234
Szemző, Piroska: Un manuscrit de la femme de János Vajda à la Bibliothèque Nationale Széchényi 235
Stoll, Béla: L'antécédant de la „Danse d'ours" d'Attila József 238
Szecskó, Károly: Des données nouvelles sur le rôle de la presse, des bibliothèques et de la lecture dans le mouvement ouvrier du comitat Heves 240

CRONIQUE

Kókay, György: Zoltán Kovách (1930—1981) 245
Berlász, Jenő: Matko Rojnić (1908—1981) 246

REVUE

Fekete, Csaba—Szabó, Botond: Le catalogue des manuscrits de la Bibliothèque du District Ecclésiastique Réformé d'au delà de la Tisza (Debrecen). Les manuscrits antérieurs à 1850. Budapest, 1979. *(Vizkelety, András)* 247
Le Répertoire du journal Magyar Nemzet (La Nation Hongroise) 1938—1939. Réd. par Mme Erzsébet Kende-Palágyi. Budapest, 1980. *(Szentmihályi, János)* 249
Bibliographie Hongroise 1921—1944. Répertoire par spécialités des livres imprimés en Hongrie. VII. Littérature hongroise. Publ. par la Bibliothèque Nationale Széchényi. Réd. par Mme Miklós Komjáthy. Budapest, 1980. *(Kelecsényi, Ákos)* 250
Le Codex Maïmouni. Les plus belles pages de „Michné Tora" de Budapest. Choix et préface de Sándor Scheiber, avec la collaboration de Gabriella Sed-Rajna. Budapest, 1980. *(Dán, Róbert)* 252
Graduale de Mathias. Étude préliminaire et explication des tableaux par Mme Zoltán Soltész. Budapest, 1980. *(Csapodi, Csaba)* 253
L'art et les Lumières. Études d'histoire de l'art. Réd. par Anna Zádor et Hedvig Szabolcsi. Budapest, 1978. *(Fülöp, Géza)* 255
Zoványi, Jenő: Encyclopédia d'histoire ecclésiastique protestante de la Hongrie. IIIe éd. corrigée et augmentée. Réd. par Sándor Ladányi. Budapest, 1977. *(Fülöp, Géza)* 257
Bogdán, István: Anciens amusements hongrois. Budapest, 1978. *(Hopp, Lajos)* 259
Balázs, János: La culture latine en Hongrie. Notre langue maternelle et le modèle linguistique européen. Budapest, 1980. *(Barlay, Szabolcs)* 259
Zafren, H, C.—Peck, A. J.: The Writings of Jacob Rader Marcus. A Bibliographic Record. Cincinnati 1977. *(Scheiber, Sándor)* 261
Knigi kirillovszkoj pecsati XV—XVIII. vv. Szoszt.: A. A. Guszeva — Otecsesztvennüe izdanija XVIII. v. Szoszt.: I. M. Polonszkaja — T. I. Kondakova. — Katalogi. Redaktor: E. L. Nemirovszkij. *(Ojtozi, Eszter)* 261